

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ  
ЛУГАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ  
ІМЕНІ Е.О. ДІДОРЕНКА**

На правах рукопису

**КУЗЬМЕНКО ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ**

**УДК 343.985.7**

**ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП РОЗСЛІДУВАННЯ МАСОВИХ ЗАВОРУШЕНЬ**

Спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

**Дисертація на здобуття наукового ступеня  
кандидата юридичних наук**

**Науковий керівник:**  
Сергеева Діана Борисівна,  
доктор юридичних наук,  
старший науковий співробітник

**Київ – 2017**

## ЗМІСТ

<b>ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ .....</b>	<b>4</b>
<b>ВСТУП .....</b>	<b>5</b>
<b>РОЗДІЛ 1. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА МАСОВИХ ЗАВОРУШЕНЬ .....</b>	<b>14</b>
1.1. Обстановка та спосіб вчинення масових заворушень .....	14
1.2. Типова «слідова картина» масових заворушень .....	41
1.3. Особа злочинця та особа потерпілого як елементи криміналістичної характеристики масових заворушень .....	50
<b>Висновки до розділу 1 .....</b>	<b>60</b>
<b>РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ ЗАСАДИ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ МАСОВИХ ЗАВОРУШЕНЬ .....</b>	<b>66</b>
2.1. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування масових заворушень .....	66
2.2. Організаційно-тактичні засади провадження окремих процесуальних дій на початковому етапі розслідування масових заворушень.....	81
2.2.1. <i>Організаційно-тактичні засади провадження слідчих оглядів на початковому етапі розслідування масових заворушень .....</i>	<i>86</i>
2.2.2. <i>Організаційно-тактичні засади провадження допитів потерпілих та свідків на початковому етапі розслідування масових заворушень .....</i>	<i>96</i>
2.2.3. <i>Організаційно-тактичні засади використання спеціальних знань на початковому етапі розслідування масових заворушень .....</i>	<i>105</i>
<b>Висновки до розділу 2 .....</b>	<b>114</b>
<b>РОЗДІЛ 3. ТАКТИЧНІ ОПЕРАЦІЇ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ МАСОВИХ ЗАВОРУШЕНЬ .....</b>	<b>120</b>
3.1. Поняття й сутність тактичних завдань та тактичних операцій початкового етапу розслідування масових заворушень .....	120
3.2. Види та зміст тактичних операцій початкового етапу розслідування масових заворушень .....	141

<b>Висновки до розділу 3 .....</b>	<b>159</b>
<b>ВИСНОВКИ .....</b>	<b>162</b>
<b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ .....</b>	<b>169</b>
<b>ДОДАТКИ .....</b>	<b>189</b>

## **ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ**

**ЄРДР** – Єдиний реєстр досудових розслідувань

**ЗУ** – Закон України

**КК** – Кримінальний кодекс

**КПК** – Кримінальний процесуальний кодекс

**МВС** – Міністерство внутрішніх справ

**НСРД** – Негласні слідчі (розшукові) дії

**ОРД** – Оперативно-розшукова діяльність

**СБУ** – Служба безпеки України

**СОГ** – Слідчо-оперативна група

**СРД** – Слідчі (розшукові) дії

абз. – абзац

ст. – стаття

п. – пункт

ч. – частина

## ВСТУП

**Актуальність теми.** Зважаючи на чинники соціально-економічного, політичного та іншого характеру, кількість вчинених в Україні протягом останніх років масових заворушень суттєво зросла, а саме від 4 облікованих злочинів у 2013 році, до 114 – у 2014 році. На кінець 2014 року рішення не було прийнято у 91 кримінальному провадженні щодо масових заворушень. У 2015 році в Україні обліковано 22 кримінальних правопорушення щодо вказаної категорії злочинів, з яких повідомлено особам про підозру лише у 14; у 2016 році обліковано 8 масових заворушень, з яких про підозру особам повідомлено лише у 1 кримінальному провадженні. Встановлено, що під час вчинення масових заворушень упродовж 2014–2015 рр. використовувалися вогнепальна зброя (у 92 % випадків), вибухові пристрої, у тому числі саморобні (у 62 % випадків), запальні суміші (у 36 %) та інші небезпечні для здоров'я та життя людей знаряддя й засоби, що значно підвищило суспільну небезпечність вказаних злочинів.

Результати аналізу матеріалів кримінальних проваджень та опитувань практичних працівників доводять, що слідчі, оперативні співробітники та прокурори стикалися з певними труднощами під час провадження досудового слідства у кримінальних провадженнях про масові заворушення, які були обумовлені їх недостатніми знаннями механізму вчинення злочинів цього виду, особливостями підготовки цих злочинів та приховання слідів злочинної діяльності, тактичними та організаційними особливостями провадження першочергових процесуальних дій, особливостями використання спеціальних знань, що, своєю чергою, негативно впливало на ефективність досудового розслідування масових заворушень.

Ураховуючи підвищену суспільну небезпечність масових заворушень і, зокрема тих, що вчиняються з використанням вогнепальної зброї і вибухових пристроїв, а також значний суспільний резонанс, який вони викликають, переважна більшість опитаних практичних працівників правоохоронних органів

(96 % респондентів) висловлюється за необхідність розробки науково-обґрунтованих криміналістичних рекомендацій, які б відповідали вимогам сучасності, зокрема б враховували нові механізми, способи та засоби вчинення масових заворушень, чинні положення нового кримінального процесуального законодавства України, а також ґрунтувалися б на сучасних криміналістичних засадах розслідування кримінальних правопорушень, що сприяло б підвищенню ефективності досудового розслідування, у тому числі й його початкового етапу, що актуалізує тему дослідження.

Науково-теоретичним підґрунтям дослідження стали праці вітчизняних і зарубіжних фахівців з криміналістики, кримінального права, кримінального процесу, кримінології, юридичної психології та інших галузей, зокрема: В. П. Бахіна, Р. С. Белкіна, Г. П. Власової, А. Ф. Волобуєва, В. Г. Гончаренка, І. В. Гори, М. Л. Грібова, М. В. Даньшина, А. Я. Дубинського, В. А. Журавля, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, І. І. Когутича, В. А. Колесника, О. Н. Колесниченко, В. О. Коновалової, В. П. Корж, І. І. Котюка, В. С. Кузьмічова, В. В. Лисенка, В. К. Лисиченка, В. Г. Лукашевича, І. М. Лузгіна, Є. Д. Лук'янчикова, Г. А. Матусовського, В. Т. Нора, М. А. Погорецького, М. В. Салтевського, М. О. Селіванова, М. Я. Сегая, Д. Б. Сергєєвої, В. М. Стратонова, В. Г. Танасевича, О. Ю. Татарова, В. В. Тіщенко, Л. Д. Удалової, О. О. Хмирова, П. В. Цимбала, М. С. Цуцкірідзе, К. О. Чаплинського, С. С. Чернявського, Ю. М. Черноус, В. Ю. Шепітька, М. Є. Шумила, М. П. Яблокова та ін.

Методика розслідування масових заворушень в Україні на дисертаційному рівні досліджувалася П. В. Шалдирваном (2005 р.), проте лише окремі елементи наукової новизни цієї дисертації залишаються наразі актуальними. Комплексного наукового дослідження проблем розслідування масових заворушень, зокрема на початковому етапі, на монографічному рівні після прийняття нового КПК України у 2012 р. проведено не було.

Отже, вибір теми дисертації обумовлений практичною значущістю досліджуваної проблеми, недостатнім рівнем її наукової розробленості з урахуванням змін у правовому регулюванні досудового розслідування,

зміною та подальшим удосконаленням способів і засобів масових заворушень, що вчиняються останніми роками на території України, а також потребою впровадження відповідних наукових результатів у практичну діяльність органів досудового розслідування, прокуратури та судових органів України.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Дисертаційне дослідження спрямоване на реалізацію положень Указів Президента України «Про концепцію реформування кримінальної юстиції України» від 08 квітня 2008 р. № 311/2008, «Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015– 2020 роки» від 20 травня 2015 р. № 276/2015 та виконане відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2011– 2015 рр. від 24 вересня 2010 р. № 14-10), Пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на періоди 2010–2014 рр. (наказ МВС України від 29 липня 2010 р. № 347) та 2015–2019р р. (наказ МВС України від 16 березня 2015 р. № 275), плану заходів Міністерства внутрішніх справ України, спрямованих на реалізацію норм Кримінального процесуального кодексу України (наказ МВС України від 08 серпня 2012 р.); планів науково-дослідних робіт та дослідно-конструкторських робіт Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка на 2013–2016 рр. Тему дисертації затверджено рішенням вченої ради Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка 28 вересня 2012 р. (протокол № 3).

**Мета і задачі дослідження.** *Метою* дисертації є формування теоретичних засад і практичних рекомендацій, спрямованих на удосконалення початкового етапу розслідування масових заворушень. Для досягнення поставленої мети були поставлені такі *задачі*:

- сформулювати поняття криміналістичної характеристики масових заворушень;
- визначити зміст структурних елементів характеристики масових заворушень;

- виокремити типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування масових заворушень;
- встановити тактико-організаційні особливості першочергових слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, що проводяться на початковому етапі розслідування масових заворушень;
- надати визначення понять тактичного завдання і тактичної операції, розкрити їх сутнісні ознаки та взаємозв'язок;
- визначити типові тактичні завдання початкового етапу розслідування масових заворушень;
- розробити типовий комплекс тактичних операцій початкового етапу розслідування масових заворушень;
- сформулювати пропозиції щодо підвищення ефективності взаємодії слідчого та прокурора, який здійснює процесуальне керівництво досудовим розслідуванням масових заворушень.

*Об'єктом дослідження* є суспільні відносини, що виникають у зв'язку із вчиненням масових заворушень, а також із діяльністю правоохоронних органів на початковому етапі їх розслідування.

*Предмет дослідження* – початковий етап розслідування масових заворушень.

**Методи дослідження.** Методологічне підґрунтя роботи становлять положення загальної теорії криміналістики. Відповідно до мети й задач дослідження, його об'єкта та предмета в процесі роботи використано: *діалектичний метод пізнання* – під час аналізу закономірностей способу вчинення масових заворушень, інших обставин, що становлять їх криміналістичну характеристику (розділ 1); *формально-логічні методи* (аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, класифікація, порівняння, узагальнення, моделювання і т. ін.) – під час визначення поняття та сутності криміналістичних категорій, досліджуваних у дисертації; під час дослідження концепцій, точок зору авторів із окремих питань, що входять до предмета дослідження; *системно-структурний метод* надав змогу визначити структуру криміналістичної

характеристики досліджуваного виду злочинів, змісту окремих її елементів (розділ 1); *функціональний метод* використано з метою виявлення типових слідчих ситуацій на початковому етапі розслідування злочинів вказаного виду (підрозділ 2.1), визначення особливостей провадження слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, використання спеціальних знань на початковому етапі розслідування масових заворушень (підрозділ 2.2) тощо; *статистичні й соціологічні методи* використано для збору інформації шляхом опитування та анкетування слідчих, оперативних працівників СБ і МВС України, прокурорів – процесуальних керівників та слідчих суддів, а також узагальнення отриманих результатів і результатів вивчення кримінальних проваджень щодо злочинів вказаного виду.

*Емпіричну базу дослідження* становлять дані офіційної статистики (звіти та узагальнення Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Державної судової адміністрації України) за 2012– 2016 роки, узагальнення 75 кримінальних проваджень про масові заворушення, 80 ухвал слідчих суддів, винесених у цій категорії проваджень, дані анкетування та опитування працівників органів досудового розслідування та оперативних працівників СБ та МВС України (230 осіб), прокурорів, які здійснюють процесуальне керівництво (60 осіб), слідчих суддів (25 осіб) у всіх областях України, окрім частини Донецької й Луганської областей та АР Крим.

**Наукова новизна одержаних результатів** полягає в тому, що за характером і змістом розглянутих проблем дисертація є першим в Україні монографічним дослідженням, в якому проведено дослідження початкового етапу розслідування масових заворушень, розроблено його теоретичні засади та надано практичні рекомендації щодо підвищення ефективності практичної діяльності органів досудового розслідування. У межах проведеного дослідження отримано результати, що містять відповідні ознаки наукової новизни, а саме:

*вперше:*

- визначено типові тактичні завдання початкового етапу розслідування масових заворушень, якими є: затримання активних учасників масових заворушень на місці вчинення злочину; встановлення організаторів масових заворушень; встановлення активних учасників масових заворушень, які не були затримані на місці вчинення злочину; встановлення обставин підготовки масових заворушень; встановлення способу вчинення масових заворушень; нейтралізація організованої протидії з боку підозрюваних та інших осіб та ін.;

- розроблено типовий комплекс тактичних операцій початкового етапу розслідування масових заворушень, а саме: «Встановлення активних учасників масових заворушень», «Затримання активних учасників масових заворушень»; «Встановлення організаторів масових заворушень»; «Встановлення обставин підготовки масових заворушень»; «Встановлення способу вчинення масових заворушень»; «Встановлення потерпілих»; «Встановлення очевидців масових заворушень»; «Нейтралізація організованої протидії»;

- здійснено групофікацію слідів вчинення масових заворушень залежно від етапів вчинення злочину;

*удосконалено:*

- поняття криміналістичної характеристики масових заворушень, якою є заснована на практиці правоохоронних органів і криміналістичних досліджень система зведених відомостей про криміналістично значущі ознаки цього виду злочину, що має на меті забезпечення оптимізації процесу його розслідування та профілактики;

- зміст елементів криміналістичної характеристики масових заворушень;

- теоретичні положення щодо видів криміналістичних ситуацій, серед яких залежно від виду діяльності (слідчої, експертної, судової діяльності учасників кримінального судочинства) слід виокремлювати слідчі, експертні та судові ситуації. Відповідно до чинної моделі вітчизняного кримінального

процесу та його взаємозв'язку із оперативно-розшуковою діяльністю, вважаємо за доцільне розрізняти криміналістичні та оперативно-розшукові ситуації;

- систему типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування масових заворушень;

- систему сутнісних ознак тактичного завдання, на підставі якої сформульовано визначення його поняття як конкретної, обумовленої слідчою ситуацією короткострокової мети у кримінальному провадженні, сутність якої – отримати доказову інформацію про обставини, які підлягають встановленню у кримінальному провадженні, а також, за необхідності, змінити слідчу ситуацію на сприятливу;

- поняття тактичної операції як спрямованої на виконання конкретного тактичного завдання системи взаємозалежних слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, а також організаційних та інших заходів, що комплексно й планомірно реалізуються під єдиним керівництвом слідчого, який здійснює досудове розслідування;

*дістали подальшого розвитку:*

- пропозиції щодо підвищення ефективності організації початкового етапу розслідування масових заворушень;

- наукові рекомендації щодо підвищення ефективності проведення слідчих оглядів на початковому етапі розслідування з тим, щоб їх результати могли бути визнані допустимими і належними доказами у кримінальному провадженні;

- наукові рекомендації щодо організації і тактики допитів потерпілих та свідків масових заворушень;

- пропозиції щодо удосконалення процесуального порядку отримання біологічних зразків особи для експертного дослідження, якщо вона добровільно відмовляється їх надати;

– пропозиції щодо удосконалення організації взаємодії слідчого і прокурора, який здійснює процесуальне керівництво досудовим розслідуванням масових заворушень.

**Практичне значення одержаних результатів.** Викладені в дисертації положення, пропозиції й висновки можуть бути використані у:

– *правотворчій діяльності* – для удосконалення норм чинного КПК України, інших правових актів, що регламентують діяльність правоохоронних органів (лист Комітету з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності Верховної Ради України № М-370/9-149 від 15 листопада 2016 р.);

– *практичній діяльності* – пропозиції й рекомендації, викладені у дисертації, впроваджені в практичну діяльність і використовуються при проведенні навчально-методичних семінарів і практичних занять у системі службової підготовки, а також на курсах підвищення кваліфікації працівників органів досудового розслідування (акт впровадження ГСУ Національної поліції України від 30 серпня 2016 р.), працівників органів прокуратури України (акт впровадження Київської місцевої прокуратури № 10 від 16 листопада 2016 р.);

- *навчальному та науковому процесі* – при викладанні навчальних дисциплін «Криміналістика», «Особливості розслідування окремих видів злочинів», підготовці підручників, навчальних і довідкових посібників, методичних матеріалів, а також як підґрунтя для подальшої розробки наукових положень щодо криміналістичної характеристики масових заворушень, удосконалення методики розслідування злочинів цього виду (акти впровадження Київського національного університету імені Тараса Шевченка від 13 січня 2017 р., Національної академії внутрішніх справ від 16 січня 2016 р.).

**Апробація результатів дисертації.** Основні положення дисертації доповідалися та обговорювалися на міжнародних, всеукраїнських науково-практичних і науково-теоретичних конференціях і круглих столах: IV Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Правові реформи в Україні: Реалії сьогодення» (м. Київ, 11 жовтня 2013 р.); VI Всеукраїнській

науково-теоретичній конференції «Реформи законодавства України в умовах євроінтеграції» (м. Київ, 30 жовтня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правова політика в Україні: питання теорії та практики» (м. Київ, 24 жовтня 2014 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Процесуальні, криміналістичні та психологічні аспекти досудового розслідування» (м. Одеса, 07 листопада 2014 р.); IV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми досудового розслідування» (м. Київ, 01 липня 2015 р.); круглому столі «Оперативно-розшукове запобігання корупційним та пов'язаним з корупцією правопорушенням» (м. Київ, 24 червня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Оперативно-розшукова діяльність та кримінальний процес: теоретико-праксеологічний дискурс щодо їх співвідношення в умовах реформування органів внутрішніх справ України» (м. Одеса, 22–23 квітня 2015 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Малиновські читання» (м. Острог, 13–14 листопада 2015 р.); V Міжнародній науково-практичній конференції «Малиновські читання» (м. Острог, 30 вересня – 1 жовтня 2016 р.)

**Публікації.** Основні положення та висновки дисертації викладено у 16 наукових публікаціях, п'ять із яких опубліковано у виданнях, включених до переліку вітчизняних наукових фахових видань, дві у наукових фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз Index Copernicus International та Scientific Indexing Services (SIS) та у дев'яти тезах доповідей і повідомлень на науково-практичних і науково-теоретичних конференціях та круглих столах.

**Структура дисертації** визначається метою, завданнями та предметом дослідження і композиційно складається із вступу, трьох розділів, що містять у собі сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 225 сторінок, із яких основний текст – 168 сторінок, список використаних джерел – 20 сторінок (201 найменування) та три додатки (37 с.).

## РОЗДІЛ 1

### КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА МАСОВИХ ЗАВОРУШЕНЬ

#### 1.1. Обстановка та спосіб вчинення масових заворушень

Масові заворушення – це злочин, передбачений ст. 294 Кримінального кодексу України, яка закріплює кримінальну відповідальність за організацію масових заворушень, що супроводжувалися насильством над особою, погромами, підпалами, знищенням майна, захопленням будівель або споруд, насильницьким виселенням громадян, опором представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовувалися як зброя, а також активну участь у масових заворушеннях – у вигляді позбавлення волі на строк від п'яти до восьми років, а також ті самі дії, якщо вони призвели до загибелі людей або до інших тяжких наслідків, – караються позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років [103].

Як вже було зазначено вище, зважаючи на чинники економічного, політичного та іншого характеру, кількість вчинених в останні роки масових заворушень суттєво зросла, а саме від 4 облікованих злочинів у 2013 році, до 114 – у 2014 році. На кінець 2014 року рішення не прийнято у 91 кримінальному провадженні щодо масових заворушень. У 2015 році в Україні обліковано 22 кримінальних правопорушення щодо вказаної категорії злочинів, з яких повідомлено особам про підозру лише у 14; у 2016 році ці показники становлять 9 і 1 відповідно. Ці та інші дані переконливо свідчать про складність розслідування кримінальних проваджень вказаної категорії, необхідність залучення до процесу розслідування не лише слідчих, що спеціалізуються на розслідуваннях злочинів проти громадського порядку, але й досвідчених працівників оперативних підрозділів, спеціалістів-криміналістів, а також прокурорів-процесуальних керівників, обізнаних з особливостями розслідування масових заворушень.

Результати аналізу даних опитування практичних працівників переконливо доводять, що слідчі, оперативні працівники, прокурори – процесуальні керівники нерідко стикалися з певними труднощами під час провадження досудового слідства у кримінальних провадженнях про масові заворушення, які були обумовлені недостатніми знаннями про механізм вчинення масових заворушень, засоби, що використовуються злочинцями, типову слідову картину тощо, що в свою чергу, негативно впливало на процес досудового розслідування злочинів цього виду. Переважна більшість опитаних нами практичних працівників правоохоронних органів (84% опитаних респондентів) (див. Додаток Б) відчуває потребу у відповідній методиці розслідування, яка б відповідала вимогам сучасності, зокрема б враховувала нові механізми, способи та засоби вчинення масових заворушень, чинні положення кримінального процесуального законодавства України, що регулюють процес досудового розслідування та інші положення. У зв'язку з цим, обґрунтованим є висновок про те, що слідчі відчувають потребу у відповідній методиці розслідування, в основі якої лежить формування криміналістичної характеристики злочинів цього виду.

З цього приводу А. В. Старушкевич цілком слушно зазначає, що однією з причин неефективної боротьби з окремими видами злочинів є недостатнє дослідження саме криміналістичного аспекту пошуково-пізнавальної діяльності. Невипадково слідчі одностайно зазначають, що наявні у їх розпорядженні методичні рекомендації мають суттєві недоліки, не вміщують у достатньому об'ємі інформації, що необхідна для їх практичної діяльності. Все це висуває вказану багатопланову проблему в коло актуальних напрямків, як теоретичних, так і прикладних криміналістичних досліджень. До вказаних досліджень і слід віднести роботи, пов'язані з розробкою теоретичних засад криміналістичної характеристики; формуванням криміналістичних характеристик окремих видів злочинів і їх використання для оптимізації попереднього слідства, підвищення його ефективності [172, с. 3-4].

Поняття, сутність та значення криміналістичної характеристики

злочинів є дискусійними в криміналістичній науці. Ця наукова криміналістична категорія досліджувалася такими вітчизняними та російськими вченими, як В. П. Бахіним, Р. С. Белкіним, І. О. Возгріним, І. Ф. Герасимовим, В. Г. Гончаренком, Л. Я. Драпкіним, А. В. Іщенком, О. Н. Колесніченком, Н. І. Клименко, В. Є. Коноваловою, І. Ф. Криловим, В. С. Кузьмічовим, В. К. Лисиченком, І. П. Лузгіним, В. Г. Лукашевичем, Г. А. Матусовським, В. О. Образцовим, М. В. Салтевським, Л. О. Сергеевим, В. І. Шикановим, М. П. Яблоковим та іншими.

Кожна характеристика є описом суттєвих ознак, властивостей, закономірностей відображуваного в ньому об'єкта реальної дійсності в цілому, чи яких-небудь його компонентів, фрагментів, якими він відрізняється від інших об'єктів навколишнього світу. Злочин як негативне соціальне явище вивчається різними юридичними науками, тому опис його властивостей та ознак здійснюється, виходячи із потреб конкретної юридичної науки. Саме тому розробляються та удосконалюються кримінально-правова, кримінологічна, кримінально-процесуальна, оперативно-розшукова та криміналістична його характеристики. Саме криміналістична характеристика злочину є такою сукупністю його ознак, що є основою для розробки та удосконалення методичних засад досудового розслідування.

Вперше про криміналістичну характеристику як елемент методики розслідування виду злочину (розкрадань – *прим. наша*) згадується в дисертації Л. О. Сергеева в 1966 р. Вчений зробив спробу дати розгорнуте поняття криміналістичної характеристики як сукупності ознак злочину, перерахувавши елементи криміналістичної характеристики і відзначивши взаємозв'язки між цими елементами [159, с. 12] та згодом указав і на її елементи, серед яких він виділяв: особливості способів і слідів певних видів злочинів; обставини, що характеризують учасників злочинів та їх злочинні зв'язки; об'єктивну сторону; час, місце і обстановку вчинення злочинів; об'єкт замаху та інші, а також взаємозв'язок вказаних факторів [160, с. 43]. У 1967 р. О. Н. Колесніченко у своєму докторському дисертаційному дослідженні, присвяченому науковим та

теоретичним основам методики розслідування злочинів, також приділив увагу розробці теоретичних засад криміналістичної характеристики злочинів. Так, вчений зробив висновок, що загальна криміналістична характеристика виду злочинів відноситься до числа найбільш суттєвих положень, загальних для всіх окремих методик, а також те, що „ ... злочини мають загальні риси криміналістичного характеру». Крім цього, автор зазначив, що розробка криміналістичної характеристики злочинів сприяє вдосконаленню методики їх розслідування [69, с. 14].

За справедливим твердженням І. Ф. Пантелєєва, криміналістична характеристика повинна розглядатись як сукупність даних про злочин [131, с. 37]. Проте, визначення змісту цих даних, тобто структурних елементів криміналістичної характеристики, їх кількості, є дискусійним у криміналістичній науці. Так, І. Ф. Герасимов вважав, що криміналістична характеристика є сукупністю відомостей про такі загальні риси, типові ознаки, обставини та інші характерні риси певного виду (групи) злочинів, які мають організаційне і тактичне значення для розкриття цього виду (групи) злочинів [34, с. 23].

На думку Л. Я. Драпкіна, криміналістична характеристика злочинів – це наукова категорія, в якій з достатнім ступенем конкретності описані типові ознаки та властивості події, обстановки, способу і механізму вчинення суспільно небезпечних діянь певної класифікаційної групи, процесу утворення і локалізації доказів, типологічні ознаки особи і поведінка обвинувачених, потерпілих, а також стійкі особливості об'єктів замахів [46, с. 14].

В. І. Шиканов вважає, що криміналістична характеристика відображає дані про прийоми підготовки і способи вчинення окремих видів злочинів, ситуаційно обумовлені процеси виникнення відповідних змін у навколишньому середовищі, що можуть виступати як судові докази, здійснювані злочинцем спроби до приховання слідів злочину, а також інформацію про типові слідчі ситуації і інші обставини, які можуть мати значення для повного, всебічного і об'єктивного розслідування кримінальних справ» [191, с. 42].

І. М. Лузгін, вказує, що у криміналістичній характеристиці злочинів повинні знайти відображення реальні зв'язки і залежності між окремими елементами [114, с. 30].

В. І. Куклін визначає криміналістичну характеристику злочинів як сукупність взаємопов'язаних відомостей про механізм і способи вчиненого злочину та його наслідки, особи потерпілого і злочинців, місця і умови вчиненого та інших структурних елементів [109, с. 21-22].

О. О. Ейсман вважав, що криміналістична характеристика злочину – це науково обґрунтований типовий перелік обставин, що підлягають встановленню по справі як юридично релевантних, так і проміжних (доказових) з виділенням серед них прихованих, неочевидних обставин, що характеризують злочин даного виду (групи) на момент початку розслідування і служать ефективній організації розслідування [194, с. 99].

Цікавою є наукова позиція відомого російського вченого криміналіста Р. С. Белкіна щодо доцільності наукової розробки та впровадження в практичну діяльність досліджуваної криміналістичної категорії. Так, науковець спочатку висловлювався про недоцільність існування цієї категорії та використання її в практиці розслідування злочинів, зазначав про «гіперболізацію» окремими вченими значення криміналістичних характеристик злочинів та зауважував, що часто викладення криміналістичної характеристики підмінюється особливостями предмета доказування при розслідуванні окремого виду злочинів [10; 11, с. 54-59]. Таку позицію вченого підтримали й інші науковці, які зокрема, зазначали, що не існує жодних закономірних зв'язків між елементами криміналістичної характеристики й ототожнювали криміналістичну характеристику з «коварною арифметикою» [113, с. 127]. Проте вже у науковій роботі від 1988 року Р. С. Белкін зазначає: «... криміналістична характеристика окремого виду злочину повинна включати в себе характеристику вихідної інформації про злочин, систему даних про спосіб вчинення та приховування злочину, типових наслідків його вчинення, про особу можливого злочинця і можливих мотивів злочину, про деякі обставини вчинення злочину (місце, час,

обстановка)». При цьому, на думку вченого, всі елементи криміналістичної характеристики складають єдину взаємопов'язану систему [8, с. 173]. Такі ж погляди висловлювалися вченим й надалі [9, с. 56-57]. Подібної думки дотримуються й інші криміналісти [26, с. 97; 68, с. 25; 92, с., 260-265].

Проте окремі сучасні правники-криміналісти обстоюють думку про те, що криміналістична характеристика злочинів все ж має великий вплив на організацію роботи з їх розкриття та розслідування та посідає важливе місце в методиці розслідування окремого виду злочинів. Так, В. К. Весельський у своїй роботі, присвяченій криміналістичній характеристиці злочинів, слушно з цього приводу зауважив, що саме криміналістичні характеристики виду чи різновиду (групи) злочинів можуть і повинні стати орієнтиром для встановлення і конкретизації даних, які в сукупності становлять криміналістичну характеристику злочину з конкретної справи, орієнтиром у виявленні та дослідженні в ній доказів. Названа характеристика будь-якого злочину (виду, групи) складається з різних взаємопов'язаних між собою елементів, які в комплексі становлять єдину систему характерних ознак (особливостей) одного злочину, їх виду (групи) [25, с. 112].

В. П. Бахін у своїх дослідженнях визначає криміналістичну характеристику злочинів як систему узагальнених даних про найбільш типові ознаки певного виду (групи) злочинів, які проявляються в способі та механізмі діяння, обстановці його вчинення, даних про особу злочинця, інших обставинах, закономірний зв'язок яких служить основою наукового та практичного вирішення завдань розкриття та розслідування злочинів [5, с.10].

І. О. Возгрін зазначав, що структура криміналістичної характеристики злочинів повинна включати наступні елементи: характеристику вихідної інформації, відомості про предмет злочинного посягання, дані про способи приготування, вчинення, та приховування злочинів, відомості про типову особу злочинця і потерпілого, загальні відомості про найбільш розповсюджені мотиви злочинів. Також автор приєднується до тих категорії вчених, які вважають, що характеристика предмета доказування повинна бути одним з структурних

елементів криміналістичної характеристики злочинів [29, с. 109-110].

У теорії криміналістики виділяють й такі елементи криміналістичної характеристики: спосіб приготування, вчинення і приховання злочину; місце, час, обстановка, знаряддя і засоби вчинення злочину; предмет замаху; особа потерпілого; особа злочинця: сліди злочину (в широкому розумінні) [170, с. 14].

Т. А. Сєдова в своєму дослідженні зауважила, що криміналістичну характеристику складають знання про закономірності взаємодії і взаємозв'язків елементів (а не просто відомості про елементи), оскільки це дозволяє більш ефективно розслідувати злочин [154, с. 49-50 ].

На підставі результатів аналізу висвітлених вище та інших наукових поглядів на поняття, сутність та зміст криміналістичної характеристики злочинів, вважаємо, що криміналістична характеристика злочинів – це заснована на практиці правоохоронних органів та криміналістичних досліджень система зведених відомостей про криміналістично значущі ознаки певного виду злочину, що має на меті забезпечення оптимізації процесу його розкриття, розслідування та профілактики. Відповідно під криміналістичною характеристикою масових заворушень слід розуміти засновану на практиці правоохоронних органів та криміналістичних досліджень систему зведених відомостей про криміналістично значущі ознаки масових заворушень, що має на меті забезпечення оптимізації процесу їх розкриття, розслідування та профілактики.

Елементи криміналістичної характеристики масових заворушень визначалися й досліджувалися такими криміналістами, як О. С. Шаталов, П. В. Шалдирван та іншими.

Так, у дисертаційній роботі, присвяченій техніко-криміналістичному забезпеченню розслідування масових безпорядків, О. С. Шаталов структурними елементами криміналістичної характеристики зазначених злочинів вважає дані про масові заворушення, які сприяють їх розкриттю та розслідуванню [184, с. 77] та виокремлює:

- 1) обставини виникнення масових заворушень;

- 2) характер (види) злочинів під час масових заворушень;
- 3) учасники злочинів;
- 4) специфіку кримінальних ситуацій (спосіб вчинення злочинів, їх мотиви і цілі; наслідки, що настали);
- 5) особливості механізму підготовки, вчинення і приховування злочинів [184, с. 80].

П. В. Шалдирван виокремлює головні інформаційні елементи криміналістичної характеристики цих злочинів, які відмежовують її від інших. На погляд вченого, такими є такі:

а) хоча діє кримінальна група, але, як правило, відсутня попередня змова і зазначене формування має вигляд натовпу, який діє стихійно і де якщо і є лідери, але вони з'являються лише після початку дії кримінального натовпу. Тому дії її учасників характеризуються розмаїттям: від організаційних дій, підбурювання і активній участі у заворушеннях до скоєння корисливих злочинів, вбивств, зґвалтувань, а також знаходженням у натовпі великої кількості випадкових осіб, які не приймають участь у заворушеннях (є свідками-очевидцями);

б) для встановлення об'єктивної картини злочину треба розслідувати і обставини, які передували виникненню масових заворушень: що слугувало приводом для концентрації людей (стихійно або за відповідною організацією); хто і за яких умов спровокував звичайне скупчення людей до безчинств або яка подія спровокувала натовп до безчинств;

в) існування натовпу характеризується масованими діями активних учасників заворушень, які можуть діяти узгоджено;

г) масові заворушення, де їх учасники діють з хуліганських мотивів, швидкоплинні і для них характерна відсутність добре виражених лідерів – коли необов'язкова їх наявність для спрямування та керування натовпом: особи, які входять до його складу, діють за прикладом, який їм надають активні учасники заворушень;

д) у разі політизації натовпу, це можуть бути масові заворушення, які є масштабними, де стихійно створюються тимчасові керівні органи (ідеологічні центри), які спрямовують дії натовпу. При цьому заворушення можуть охоплювати населені пункти району, регіону і продовжуватися довгий час (що суттєво впливає на процес розслідування, стримуючі та ускладнюючі його на початковому етапі розслідування цих справ у зв'язку із продовженням заворушень, а також наявністю активної протидії слідству з боку осіб, які підтримують вимоги учасників заворушень);

е) активні учасники та організатори заворушень, як правило, молодь, віком до 30 років. Організаторами заворушень можуть бути: лідери неформальних об'єднань («скінхедеи», фан-клуби та ін.), інших угруповань, які мають на меті створення саме масових заворушень (міжнародний рух антиглобалістів); в деяких випадках – лідери політичних рухів і партій (в першу чергу радикальної спрямованості), а також – керівники (лідери) кримінальних угруповань, які зацікавлені у масових заворушеннях для вирішення своїх, як правило корисливих цілей (в установах Державного департаменту України з питань виконання покарань – засуджені з числа кримінальних авторитетів) [181, с. 35]. Як бачимо, автор вищезазначені інформаційні елементи викладає не у відповідності до змісту елементів криміналістичної характеристики злочину, а дещо хаотично.

Вважаємо, що елементами, що мають суттєве криміналістичне значення та становлять у своїй сукупності систему елементів криміналістичної характеристики масових заворушень є:

- обстановка вчинення масових заворушень (місце, час, кримінологічні чинники);
- спосіб вчинення масових заворушень (у широкому розумінні, включаючи знаряддя й засоби, способи підготовки до вчинення масових заворушень й приховання слідів причетності до їх організації, механізм злочину та ін. дані);
- типова «слідова картина» масових заворушень;

- особа злочинця;
- особа потерпілого від масових заворушень.

Дані про елементи системи можуть різнитися залежно від масштабів масових заворушень, їх наслідків, кількості активних учасників масових заворушень, мотивів і мети організаторів. Водночас кожен із названих елементів є джерелом інформації, важливої для розслідування злочинів цього виду.

*Обстановка вчинення масових заворушень.* Передусім необхідно зазначити, що обстановка вчинення злочинів як елемент криміналістичної характеристики виокремлюється у структурі характеристик не усіх видів злочинів, проте для криміналістичної характеристики масових заворушень зміст цього елемента вбачається нам таким, що має суттєве значення, оскільки значно впливає на хід розкриття та розслідування злочинів цього виду.

Перш ніж розкривати сутність обстановки вчинення масових заворушень, необхідно дослідити етимологічне значення поняття «обстановка». Великий тлумачний словник сучасної української мови надає розуміння «обстановки» як сукупності умов, за яких що-небудь відбувається [21, с.820]. Словник С. І. Ожегова тлумачить цей термін як «стан, обставини, умови існування кого-чого-небудь» [125, с. 351].

Обстановка вчинення злочину є однією із ознак об'єктивної сторони злочину, що входить до складу злочину як системного утворення. У кримінальному праві існують наступні визначення поняття й сутності обстановки вчинення злочину.

На переконання В. М. Кудрявцева, обстановку вчинення злочину необхідно розуміти у вузькому та широкому сенсі. У вузькому розумінні ця обстановка обмежується комплексом речей, явищ і процесів, які відбуваються у зовнішньому світі; у більш широкому розумінні – включає місце, час та інші конкретні умови його вчинення [107, с. 22]. Вчений конкретизує, що обстановка вчинення злочину не зводиться до сукупності безпосередніх фізичних умов, в яких діє злочинець. Це поняття охоплює більш широке коло явищ і включає

загальну історичну і соціально-політичну обстановку, конкретні умови життя і діяльності даного колективу, в якому було вчинено злочин [107, с. 275].

А. Г. Васіляді під обстановкою вчинення злочину розуміє обмежену просторово-часовими рамками вчиненого злочину взаємодію людини, матеріальних предметів, природо-кліматичних та інших факторів, що створюють вплив на ступінь суспільної небезпеки вчиненого діяння і, які набувають у цьому зв'язку кримінально-правового значення. Основна фактична властивість обстановки полягає в її здатності впливати на процес вчинення злочинного діяння: на його основі визначається і його кримінально-правове значення цієї ознаки, яка проявляється в здатності обстановки змінювати суспільну небезпечність вчиненого в її умовах діяння. До обстановки вчинення злочину вчений відносить місце, час вчинення злочину, людину, матеріальні предмети, природно-кліматичні та інші фактори [19, с. 8-14].

А. Ш. Якупов зазначає, що обстановка – це ті конкретні й специфічні об'єктивні умови, в яких відбувається суспільно небезпечне посягання [200, с. 96]; Н. Ф. Кузнецова розуміє під обстановкою сукупність взаємодіючих чинників (людей, матеріальних предметів, природних і соціальних процесів), в умовах яких відбувається суспільно небезпечне діяння [175, с. 45]; П. Л. Фірс зазначає, що обстановка вчинення злочину – це відповідні об'єктивні умови, в яких вчиняється злочин [178, с. 66]; О. М. Костенко вважає, що обстановка вчинення злочину – це певні умови в яких вчиняється злочин [82, с. 231]; П. С. Матишевський визначає обстановку вчинення злочину як певні об'єктивні умови (події) з використанням, в оточенні яких чи зі створенням яких вчиняється злочин [118, с. 121]. На думку Г. О. Крігер, обстановка є однією з умов, що використовується винним для досягнення своєї мети, або є таким збігом подій і обставин, які свідчать як про більшу, так і меншу суспільну небезпеку злочину і злочинця [83, с. 267]. Вона впливає на призначення покарання, а також може сприяти розмежуванню суміжних злочинів. Не дивлячись на те, що ця ознака є факультативною ознакою об'єктивної сторони переважної більшості складів злочину, які містяться в КК України, вона має

бути виявлена, оскільки її встановлення означає встановлення події злочину, підлягає доказуванню у кожному кримінальному провадженні [1, с. 51].

У криміналістичній науці теоретичні засади визначення поняття й сутності обстановки вчинення злочину досліджуються не так активно. Разом з тим, видатний вчений-криміналіст М. П. Яблоков надає досить розгорнуте визначення обстановки вчинення злочину, зазначаючи, що це система різного роду взаємодіючих між собою об'єктів, явищ і процесів, що характеризують умови місця і часу, речові, фізико-хімічні, метеорологічні умови, виробничі фактори, особливості поведінки учасників події та інші умови об'єктивної реальності, що склалися в момент події злочину, і в сукупності такі, що впливають на спосіб його вчинення і механізм, який проявляється у різного роду слідах, що дозволяє судити про особливості цієї системи [195, с. 39; 198, с. 38-39].

На думку вченого, елементи обстановки вчинення злочину залишають різного роду сліди-наслідки, з яких можна отримати наступні дані: які із зазначених факторів безпосередньо передували злочину, супроводжували його, якою була їх взаємодія, зміст і характер впливу на вчинене діяння; що в обстановці досліджуваного об'єкту було спеціально підготовлено злочинцем, а що не залежало від нього; як в цілому фактичне становище, що склалось до і в момент вчинення злочину було використано із злочинною метою, зокрема, при виборі способу вчинення злочину; що в цій обстановці сприяло і перешкоджало підготовці, вчиненню і прихованню слідів злочину і як це враховувалось злочинцем; які фактори незвичних (нетипових) властивостей проявились в ситуації, що склалася і який вплив вони здійснили на подію злочину; хто міг створити чи скористатись ситуацією, що об'єктивно склалася для вчинення злочину тощо [196, с. 18-19].

В. А. Образцов також зауважує, що поняття «обстановка вчинення злочину» (кримінальна ситуація) має широкий зміст і включає територіальну, кліматичну, демографічну специфіку регіону, в якому вчинено злочин, а також обставини, що характеризують місце, час, умови та інші особливості указаної

життєвої ситуації [123, с. 94].

А. В. Ковальов під обстановкою вчинення злочину розуміє конкретне становище, що склалося на певній території, виражене певною сукупністю об'єктів з їх просторовими і часовими зв'язками, визначеними якістьми і ознаками, а також низкою інших обставин, що характеризують поведінку учасників події і їх взаємовідносин, особливості предмета посягання [65, с. 47].

В. К. Гавло запропонував «застосовувати інтегральне поняття обстановки злочину для позначення системи умов і обставин, що локалізуються простором і часом, матеріальною обстановкою місця події, об'єктом і суб'єктом злочину та іншими компонентами, в яких здійснюється підготовка, вчинення і приховування злочину» [32, с.179].

В. І. Куликов, розуміючи під обстановкою вчинення злочину фактори, що обумовлюють поведінку злочинця як в період підготовки, так і в ході вчинення злочину, в число таких включає: а) місце і час вчинення злочину; б) склад учасників (група, за участі дорослих тощо); в) об'єкт злочинного посягання; г) матеріальні елементи оточуючого середовища (охорона об'єкта; вчинення злочину в умовах очевидності або неочевидності; можливість або неможливість залишення матеріальних або ідеальних слідів) [110, с. 74-81].

На підставі системного аналізу вищевикладених та інших точок зору вчених-криміналістів та практиків на та сутність поняття «обстановка вчинення злочину», вважаємо доцільним сформулювати наступне визначення досліджуваного поняття. Отже, на наш погляд, обстановка вчинення злочину – це сукупність обставин, що характеризують час, місце та інші умови, що склалися на момент вчинення злочину або передували його вчиненню та вплинули на спосіб вчинення злочину, вибір предмету злочинного посягання, утворення слідів злочину та інші обставини (винуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення тощо).

Із низки обставин, які включаються нами до елемента «обстановка вчинення злочину», П. В. Шалдирван у своєму дисертаційному дослідженні обмежується аналізом лише подій, які передували масовим заворушенням та

називає їх «криміналістично значимою ознакою криміналістичної характеристики масових заворушень» [181, с. 54]. Автор зазначає, що масові заворушення можна розглядати у першу чергу як один з можливих шляхів розвитку кризових ситуацій в соціальній сфері, що передують заворушенням і фактично є ознаками, які свідчать про можливість початку заворушень: наявність конфліктної ситуації в національній, етнічній, релігійній сферах, або соціальна напруга у молодіжних колах (переважно у сфері діяльності молодіжних неформальних рухів; футбольних фанатів; представників екстремістських політичних рухів та ін.). У подальшому проходить ескалація конфлікту у вигляді проведення мітингів, демонстрацій, пікетування, інших масових акцій (у тому числі – громадянської непокори); розповсюдження слухів; нагнітання обстановки; створення запасів зброї, підготовка та розповсюдження друкованих агітаційних засобів (листівок та ін.); висловлювання погроз на адресу представників влади. І все це, у першу чергу, переслідує одну мету – створити «обличчя ворога». І вже потім – використання приводу, навіть незначного, але який може викликати негативну реакцію у населення з наступним використанням скупчення людей (організованого або стихійного), яке завжди може перетворитися у безчинствующий натовп. Автор резюмує, що в рамках встановлення обставин виникнення масових заворушень з метою встановлення криміналістичної значимої інформації пропонується розглядати:

- (1) що було приводом для концентрації (скупчення) людей у великі групи;
- (2) дії окремих осіб у вигляді закликів до подальших дій (заклики до погромів, захоплення будівель органів влади);
- (3) провокація натовпу на безпорядки (перетворення звичайного скупчення людей у безчинствующий натовп) [181, с. 53-54].

На наш погляд, окремі заходи, що відносяться дослідником до таких, що є обставинами виникнення масових заворушень, є способами та заходами вже безпосередньої підготовки до масових заворушень. Такими є, наприклад, названі автором створення запасів зброї, підготовка та розповсюдження

друкованих агітаційних засобів (листівок та ін.) та інші. Головною ознакою відмежування обстановки вчинення масових заворушень як сукупності обставин, умов, що склалися на початку вчинення злочину від способів підготовки до їх вчинення є, на наш погляд, мотиви, мета цих дій, а також суб'єкти їх вчинення. Обставини, умови вчинення масових заворушень є «зовнішніми» чинниками для масових заворушень, які лише можуть їх спровокувати, а підшукання, концентрація знарядь вчинення злочинів є елементом підготовки до їх вчинення. Правильне розуміння цих положень сприяє правильній кваліфікації дій, що передували масовим заворушенням (як підготовка до їх вчинення; як закінчений злочин або як дії, що провокують масові заворушення, проте не містять ознак злочину).

На підставі аналізу судово-слідчої практики розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень про масові заворушення за 2010-2016 роки, а також іншої інформації, у тому числі висвітленої у ЗМІ про випадки масових заворушень, вчинених на території України, можливо зробити висновок, що загальними умовами (обставинами) вчинення масових заворушень є негативні соціально-економічна та політична ситуації в країні, активізація діяльності екстремістських, радикально налаштованих організацій та осіб, яка супроводжувалася провокуванням конфліктних ситуацій, закликами до порушення територіальної цілісності України, захоплення адмінбудівель місцевих органів влади тощо, загальна складна криміногенна обстановка в країні.

На сьогодні найбільш поширеним чинником, що провокує масові заворушення в Україні є проведення масових заходів політичного, соціально-економічного та релігійного характеру (мітинги, походи, демонстрації тощо). Так, за фактами протиправних дій під час проведення масових акцій на території України, лише протягом 2015 р. слідчими ОВС було відкрито 687 кримінальних проваджень, з них у 29 випадках діяння кваліфікувалися як масові заворушення.

## КАТЕГОРІЇ ЗЛОЧИНІВ, ЯКІ ВЧИНЯЛИСЬ ПІД ЧАС МАСОВИХ ЗАХОДІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ



Іншим, менш поширеним на сьогодні чинником, що провокує масові заворушення в Україні є спортивні та культурні масові заходи, а саме футбольні матчі, що проводяться на території України, відзначення у державі державних, релігійних та спортивно-масових заходів, серед яких: футбольні матчі, святкування комуністичних та інших свят (1-го травня, Дня Незалежності України тощо), паломництво євреїв-хасидів до м. Умані, відзначення річниць певних подій, у тому числі й резонансних (річниця масових заворушень й масової загибелі людей 2 травня 2014 р. в м. Одесі; «річниця Майдану» тощо).

В окремих випадках провокуючим масові заворушення чинником стали досудове розслідування або судових розгляд резонансних на певній території або для певної групи населення кримінальних проваджень.

*Так, у серпні 2016 р. в селі Лощинівка Ізмаїльського району Одеської обл. вбивство восьмирічної дівчинки спровокувало масові заворушення. Тіло дитини зі слідами звалтування та насильницької смерті було знайдено в покинутому будинку на околиці населеного пункту. За допомогою кінологів з собакою правоохоронці швидко знайшли підозрюваного. Ним виявився 20-річний житель Лощинівки. Відразу після затримання підозрюваного в селі спалахнули масові*

заворушення. Близько 300 осіб почали громити будинки сусідів затриманого, які завчасно залишили Лоцинівку. Погромники зупинилися тільки після втручання місцевої влади, після чого ситуація залишалася напруженою, очікувалися нові спалахи насильства [49].

19.08.2015 р. близько 15.00 години до чергової частини Приморського відділу поліції в місті Одесі надійшло повідомлення щодо події у приміщенні Приморського районного суду м. Одеси за адресою: м. Одеса, вул. Балківська, 33, які мали місце, а саме про те, що група невідомих осіб у кількості 40-50 чоловік чинили опір працівникам міліції та примушували працівників суду на незаконні дії, а саме звільнення підсудного за ч. 1 ст. 121 КК України гр-на О. з залу суду [97].

На наш погляд, час та місце вчинення масових заворушень обумовлені вищеназваними чинниками, тобто логічно витікають із місця та часу проведення масових заходів, відзначення річниць, свят або проведення інших урочистих заходів. Так, масові заворушення можуть виникати під час безпосередньої підготовки до їх проведення, під час або одразу після їх закінчення, коли на місці проведення масових заходів ще перебуває велика кількість громадян.

Місце вчинення масових заворушень, як правило, характеризується масштабністю території. Це, як правило, центральні площі та вулиці міст, площі перед будівлями органів державної влади, інші місця, де можливі масові скупчення людей, перебування натовпу. Так, під час масових заворушень, що відбулися в м. Одеса 02 травня 2014 р., протистояння почалися у центрі міста на вулицях Грецькій, Дерибасівській, Грецькій площі, а згодом перейшли у гоніння проросійських колабораціоністів по більшій частині центра міста на їхнє місце дислокації, Куликове поле. Саме там, на Куликовому полі, було найбільше жертв, зокрема, через пожежу у Будинку профспілок.

Спосіб вчинення масових заворушень. На наш погляд, найважливішим і визначальним елементом криміналістичної характеристики будь-якого злочину є сукупність даних, що характеризують способи його підготовки, вчинення та

приховування. Ми дотримуємося позиції тих вчених-криміналістів, що визначають як елемент криміналістичної характеристики спосіб вчинення злочину у широкому його розумінні [108, с. 253], включаючи до змісту цього елементу знаряддя й засоби, способи підготовки до вчинення масових заворушень й приховання слідів причетності до їх організації, механізм злочину та інші дані.

Спосіб вчинення злочину є об'єктом вивчення низки наук: кримінального права та процесу, кримінології, криміналістики тощо. Як вірно зауважує М. І. Панов, саме кримінально-правове поняття способу, що розробляється на основі кримінального закону, є базовим для інших наук [130, с. 5-20].

І. В. Гора слушно зазначає, що багато юридичних наук включають до предмета свого дослідження не лише об'єктивну сторону злочину, а і способи його вчинення, приховування, механізми злочину. Криміналістика вивчає більш тривалий проміжок діяльності винуватого у підготовці, вчиненні й приховуванні злочину, ніж це необхідно для кримінально-правової оцінки, оскільки її найчастіше цікавлять джерела зародження протиправних намірів, дії з підготовки знарядь і засобів вчинення злочину, а також із вивчення злочинцем майбутньої жертви і властивостей предмета зазіхання. Криміналістів цікавить, як підшуковувалися знаряддя злочину і співучасники, як планувалося знищення слідів злочину і приховання викраденого майна, якими прийомами і методами можна «вирахувати» характеристики злочинної діяльності винуватого, дій потерпілого та інших випадкових учасників злочинної події. Вчена звертає увагу на те, що практична значимість криміналістичного аспекту злочинної діяльності вбачається ще й у використанні під час розслідування даних про ті елементи поведінки суб'єкта, які хоча й не мають власне злочинних характеристик, але пов'язані з учиненням злочину [38, с. 37].

Аналіз способу вчинення злочину дає значний об'єм криміналістичної інформації, визначає характеристику його подій, впливає на наслідки, в

багатьох випадках визначає основні шляхи та напрямки розслідування [119; 68]. Спосіб має вирішальне значення для висування загальних і приватних версій, він впливає на визначення напрямків розслідування [10, с. 178]. При цьому, спосіб «... в криміналістичному сенсі можна визначити як обумовлену різноманітними об'єктивними і суб'єктивними факторами систему продуманих та взаємопов'язаних дій злочинця з підготовки, безпосереднього вчинення та приховання злочину, спрямованих на досягнення злочинного результату» [112, с. 22]. Спосіб вчинення злочину розглядається як система дій з підготовки, вчинення і приховання злочину, детермінованих умовами зовнішнього середовища та психофізіологічними властивостями особи, здатних бути пов'язаними з вибіркоvim використанням відповідних знарядь або засобів та умов місця і часу [59, с. 10]. Криміналістика розглядає спосіб вчинення злочину як складне явище дійсності на основі пізнання закономірностей його формування, причин і форм його повторюваності для розробки прийомів і методів виявлення, збирання та дослідження доказів у кримінальній справі. Криміналістичне значення способу вчинення злочину визначається специфікою виникнення доказів у процесі відображення події злочину в зовнішньому середовищі [38, с. 38].

Відповідно до диспозиції ст. 294 КК України, способами вчинення масових заворушень є 1) організація масових заворушень та 2) активна участь у масових заворушеннях [103].

Досліджуючи сутність організації масових заворушень, необхідно виходити з того, що термін «організація» у значенні «організовувати», «організувати» означає створювати, засновувати що-небудь, залучаючи до цього інших, спираючись на них; здійснювати певні заходи громадського значення, розробляючи їх підготовку і проведення; забезпечувати, влаштовувати що-небудь, вишукуючи для цього необхідні можливості; згуртовувати, об'єднувати кого-небудь з певною метою; зосереджувати, мобілізувати, спрямовувати когось, на що-небудь; чітко налагоджувати, належно впорядковувати що-небудь [21].

На підставі результатів аналізу норм чинного кримінального законодавства, наукових джерел, а також вивчених матеріалів судово-слідчої практики розслідування та судового розгляду масових заворушень встановлено, що способами організації масових заворушень є наступні:

- підшукання людей для участі у масових заворушеннях, оплата їх участі у масових заворушеннях,

- здійснення заходів із транспортування цих осіб із різних регіонів (областей, районів) держави до місця, де заплановані масові заворушення (підшукання або надання автотранспорту, його оренда, оплата транспортних послуг тощо),

- розробка планів зі збурювання натовпу, розподіл ролей між окремими активними учасниками масових заворушень,

- виступи на мітингах, оголошення різноманітних звернень з метою зібрати натовп для вчинення масових заворушень, у тому числі заклики, поширення інформації, що перекручує дії представників влади,

- підбурювання натовпу, що зібрався для проведення мітингу або інших мирних акцій, до насильства, погромів, підпалів, захоплення будівель або споруд, насильницького виселення громадян, знищення майна, збройного опору представникам влади. Типовим способом організації масових заворушень є поширення серед натовпу неправдивої інформації.

- вчинення провокаційних дій з метою викликати відповідну поведінку великих груп людей, спонукати їх до вчинення масових заворушень,

- керівництво натовпом чи окремими його групами при вчиненні масових заворушень та інші.

*Так, наприклад, у кримінальному провадженні встановлено, що гр-н О., будучи головою громадської організації «Українська справа», з метою дестабілізації становища у м. Запоріжжі, 26 січня 2014 року у період часу з 12.00 год. по 14 год.15 хв. та з 14 год. 30 хв. до 21 год.30 хв., перебуваючи разом із групою невстановлених осіб на прилеглий території напроти Запорізької обласної державної адміністрації, усвідомлюючи суспільно-небезпечний,*

*протиправний характер своїх дій, порушуючи встановлені правила поведінки у громадських місцях та суспільний спокій, при значному скупченні людей, порушуючи встановлений порядок проведення мирних мітингів, умисно організував групові дії, що призвели до масових заворушень та брав активну участь у таких діях. Так, гр-н О., не зважаючи на законні вимоги працівників міліції та представників влади, шляхом призову під час виступів став закликати людей до вчинення активних дій, які являють собою масові заворушення, оголошував повідомлення, які спонукали людей до вчинення протиправних дій, в тому числі захоплення будівлі Запорізької ОДА, керував натовпом шляхом безпосередніх виступів та оголошення повідомлень під час масових заворушень, розробляв план проведення масових заворушень та розподіляв ролі між окремими учасниками [98].*

Необхідно зауважити, що масові заворушення, в основі яких лежить «ірраціональний» екстремізм – як правило, вчиняються футболістами вболівальниками після футбольних матчів, «скінхедами» тощо та пов'язані з проведенням спортивних змагань, інших масових заходів, де є масовий характер зазначених заходів, об'єктивна можливість залучення великої кількості людей (уболівальників, глядачів, сил забезпечення безпеки та правопорядку, спортсменів та ін.) [136, с. 10] можуть й не бути спеціально організованими. Для такого виду масових заворушень характерним є їх раптове виникнення. Як слушно зауважує П. В. Шалдирван, на той час вже створений конфліктний розподіл між фанатами конкуруючих команд. Під час гри загострення конфлікту проходить за умов провокуючих дій правоохоронних органів (для багатьох учасників подальших заворушень останні традиційно асоціюють з обличчям ворога), а поштовхом буде подія на полі: результат гри, суддівство, дії гравців та ін. Дії натовпу у такому разі швидкоплинні і більше нагадують хуліганські (по суті вони і є хуліганськими, оскільки грубо порушують громадський порядок та виражають явну неповагу до суспільства). Але після «випуску пару», вони досить швидко (якщо порівнювати с

«традиційними» заворушеннями, що скоюються з іншою мотивацією) закінчуються і натовп розпадається [181, с. 26].

Активна участь у масових заворушеннях полягає у безпосередньому, значному за обсягом або характером вчиненні дій, в яких виражаються масові заворушення, тобто у вчиненні погромів, підпалів, знищенні майна, захопленні будівель або споруд, насильницькому виселенні громадян, опору представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовувалися як зброя, виконанні вказівок організаторів і залученні до цього інших осіб.

Погроми – це знищення чи руйнування приміщень: житла, установ, підприємств, магазинів, ресторанів, кіосків та інших об'єктів будь-якої форми власності. В ході масових заворушень, пов'язаних з високим ступенем загострення міжнаціональних, міжрелігійних відносин переважає частка злочинів, спрямованих проти особи й індивідуальної власності громадян. Так, погромам піддаються житлові будинки громадян, інша власність (автомобілі, магазини тощо). У тих масових заворушеннях, що мають більш політизований характер, зростає частка посягань на державну й колективну власність. *Так, наприклад, у кримінальному провадженні, внесеному до ЄРДР за №1201408000000030 від 26.01.2014 р. встановлено, що під час масових заворушень погромам піддавалася будівля Запорізької обласної державної адміністрації, що розташована за адресою: м. Запоріжжя, пр. Леніна, 164-Д, шляхом знищення скла віконних отворів першого поверху у зазначеній будівлі, що призвело до порушення нормальної діяльності Запорізької ОДА та інших відомств, що перебувають у цьому приміщенні [95].*

Підпали – це здійснення дій, що призвели до запалення споруд чи майна, навіть якщо вони не були пошкоджені, оскільки пожежу, що розпочалася, вдалося згасити.

Знищення майна – це завдання шкоди державному, колективному чи індивідуальному майну (крім погромів приміщень як таких), яке виявилось в

його пошкодженні, що призвело до повної втрати його споживчих властивостей.

У практичній діяльності із розслідування масових заворушень часто слідчі, прокурори-процесуальні керівники не приділяють належної уваги доказуванню обставин знищення майна, а також інших обставин, що стає підставою для повернення обвинувального акту судом прокурору. Так, наприклад, суд, розглянувши у підготовчому судовому засіданні кримінальне провадження №12015220010000075 зазначив, що в ході проведення досудового розслідування, не встановлено, яке саме майно було знищено, кому це майно належало, а також розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. Знищення майна означає вчинення таких дій, які призводять будь-яке за формою власності майно до повної непридатності для використання його за призначенням. Захоплення будівель або споруд буде у разі самовільного повного чи часткового захоплення їх натовпом або активними учасниками під час масових заворушень.

В обвинувальному акті вказується, що під час вказаних протиправних дій обвинувачений, перебуваючи перед центральним входом до будівлі Харківської обласної державної адміністрації, кидав каміння у вікно вказаної будівлі. В подальшому кидав дерев'яну палицю у бік осіб, які знаходилися у приміщенні Харківської обласної державної адміністрації. Потім разом з невстановленими особами самовільно проник до вказаної будівлі, тим самим прийняв активу участь у масових заворушеннях, які виразились в знищенні майна та захопленні будівлі Харківської обласної державної адміністрації за адресою: м. Харків, вул. Сумська, 64.

Проте, в обвинувальному акті не зазначається чи було знищено майно в наслідок протиправних дій обвинуваченого – кидання каміння та дерев'яної палиці, яке саме майно знищено та яка в наслідок протиправних дій обвинуваченого шкода завдана.

Також в обвинувальному акті зазначається, що обвинувачений з невстановленими особами самовільно проник до будівлі ХОДА, але не

*вказується чи була захоплена будівля Харківської обласної державної адміністрації, а якщо була захоплена, то яка частина будівлі і на який час. Також не зазначається час на протязі якого обвинувачений вчиняв масові заворушення, коли вони були припинені та за яких обставин будівля ХОДА була звільнена.*

*Суд зазначив, що згідно ч. 3 ст. 42 КПК України підозрюваний, обвинувачений має право знати, у вчиненні якого кримінального правопорушення його підозрюють, обвинувачують. Підозрюваний, обвинувачений має право на захист, яке полягає у надані йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватись правовою допомогою захисника, а також реалізовувати інші процесуальні права, що передбачено ст.20 КПК України.*

*Відсутність в повідомлення про підозру та обвинувальному акті вище перелічених в ухвалі суду обставин, які характеризують об'єктивну сторону кримінального правопорушення, передбаченого ч.1 ст. 294 КК України, є порушенням права обвинуваченого на захист, що є підставою для повернення обвинувального акту прокурору [102].*

Під насильством над особою слід розуміти нанесення побоїв, ударів; знущання, катування, заподіяння будь-яких за ступенем тяжкості тілесних ушкоджень одному чи декільком потерпілим; незаконне обмеження свободи пересування та інших особистих та конституційних прав і свобод. Застосування насильства можливе й щодо представників влади, наприклад, з метою звільнення затриманих або вчинення самосуду над ним. При цьому застосування насильства при вчиненні самосуду саме по собі утворює ознаку насильства над особою.

У більшості досліджених нами матеріалів кримінальних проваджень про масові заворушення, що розслідувалися протягом 2010-2016 рр., інші способи вчинення масових заворушень супроводжувалися застосуванням фізичного

насильства стосовно працівників правоохоронних органів, які виконували свої службові обов'язки з охорони правопорядку (у 96% досліджених нами випадків).

Опір представникам влади із застосуванням зброї й інших предметів, що використовувалися як зброя – це перешкоджання представникам влади й іншим уповноваженим особам, залученим для відновлення порядку, виконання своїх повноважень, що супроводжується застосуванням або погрозою застосування хоча б одним із учасників масових заворушень вогнепальної, холодної зброї чи інших предметів, що використовуються як зброя.

Встановлення способу вчинення масових заворушень дозволяє висувати версії щодо кількості учасників злочину, ступеня їх підготовки (злочин був вчинений спонтанно або заздалегідь спланований і належним чином підготовлений), причинно-наслідкового зв'язку із об'єктом посягання, шкодою та виявленими на місці події слідами і знаряддями, ролі кожного учасника акції.

Способи приховання масових заворушень є формою протидії їх розслідуванню. Протидія розслідуванню – це будь-яка умисна діяльність учасників масових заворушень чи інших осіб (їх зв'язків), що здійснюється з метою перешкоджання розслідуванню та прийняття у кримінальному провадженні законного та обґрунтованого рішення.

Перешкоджання розслідуванню масових заворушень полягає в недопущенні включення відповідної доказової інформації у сферу кримінального судочинства та використання її в процесі розслідування зазначених кримінальних правопорушень.

Ця діяльність здійснюється у такі способи: попередня підготовка неправдивого алібі; негайне залишення місця вчинення масових заворушень; використання масок та інших засобів маскування учасників масових заворушень, перевдягання; знищення знарядь, використаних для вчинення погромів, підпалів, знищення майна, захоплення будівель або споруд, насильницького виселення громадян, опір представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовувалися як зброя;

знищення слідів на місці злочину; відмова від дачі показань; невиконання необхідних дій; ухилення від явки в органи розслідування; приховування речових та інших джерел доказів; створення неправдивих слідів; повідомлення неправдивих відомостей, заяв; залякування, підкуп та інший вплив на свідків і потерпілих, а також інших учасників масових заворушень; симуляція психічного захворювання тощо.

Знання способів приховання масових заворушень як засобів протидії розслідуванню дає можливість слідчому, прокурору правильно обрати тактику та засоби їх подолання, встановлення об'єктивних обставин вчинення кримінального правопорушення та прийняття у провадженні законних і обґрунтованих рішень.

Знаряддя вчинення масових заворушень – це спеціально виготовлені або пристосовані предмети оточуючого середовища, зброя тощо, за допомогою яких реалізується обраний учасниками масових заворушень спосіб їх вчинення.

Основними видами знарядь вчинення масових заворушень є:

1) зброя – це засоби, що за своєю природою призначені для ураження живої цілі. Це може бути як вогнепальна зброя (пістолети, автомати, обрізи тощо), так і холодна зброя різного виду: ножі, кинджали (клинкова); кастети, нунчаку, щипки (неклинкова, ударно-роздробляючої дії) кастети-ножі (змішана, атипова) тощо;

2) інші предмети, що використовуються як зброя. Це будь-які предмети, що використовуються для насильства над особою, погромів, підпалів, знищення майна, опору представникам влади (металеві пруття, каміння, дерев'яні та гумові палиці тощо):

а) знаряддя спеціально виготовлені чи пристосовані, що приносяться учасниками масових заворушень на місце події, наприклад: металеві пруття; гумові чи дерев'яні палиці; бейсбольні бити (у тому числі саморобні); каміння; пляшки із запалювальною рідиною («коктейль Молотова»); хімічні та інші небезпечні речовини (засоби активної самооборони – газові балончики; перцева суміш; лак для волосся тощо); обрізки металевих труб (у тому числі й

спеціально обладнані рукояткою для зручності тримання, а також з виготовленими рваними краями, металевими шарами, з прикрученими ципками, тощо); багри для виривання щитів у міліціонерів та військовослужбовців;

б) знаряддя, обладнання та інші предмети обстановки, що використовуються для вчинення масових заворушень, наприклад, кийки від прапорів, плакатів, транспарантів тощо; лавки з парків, площ; урни для сміття; секції огорожі для тарану заслону правоохоронців тощо; каміння, підібрані на місці події; автотранспорт, який використовується в якості тарану тощо;

в) знаряддя, відібране під час сутичок у працівників правоохоронних органів (гумові кийки; щити; вогнепальна зброя; лопати, багри, ломи тощо).

Результати пошуку і фіксації знарядь вчинення масових заворушень в ході оперативного документування та огляду місця події надають підстави для висунення криміналістичних версій про:

- ретельність підготовки знарядь, що підтверджує сплановану підготовку вчинення масових заворушень та умисел їх учасників;
- запланований спосіб вчинення злочину та ступінь організованості дій натовпу (форми співучасті);
- можливі об'єкти пошуку під час проведення обшуків (особистих, житла чи іншого володіння громадян): подібні знаряддя; матеріали та інструмент для виготовлення знарядь тощо;
- щодо характерних слідів використання знарядь, у тому числі в ході освідування підозрюваної особи: розташування мозолів, синців від кастету, сліди запальної речовини (керосину, бензину, пороху) на руках та одязі. Однорідність матеріалів і видів знарядь у різних учасників масових заворушень, зокрема, ще не встановлених, дозволяє організувати роботу з виявлення цих знарядь та їх власників, звуживши коло підозрюваних [136, с. 17].

Висунуті версії мають перевірятись на початковому етапі розслідування масових заворушень шляхом проведення гласних та негласних слідчих (розшукових) дій.

## **1.2. Типова «слідова картина» масових заворушень**

У криміналістичній характеристиці масових заворушень суттєве значення належить такому її елементу, як типова «слідова картина». Це пояснюється тим, що розслідування найбільш складних злочинів, зокрема й масових заворушень, часто йде «від слідів злочину до з'ясування обставин його вчинення, встановлення злочинця та його дій» [76, с.17].

В. О. Коновалова зазначає, що слідова картина злочину є новим елементом криміналістичної характеристики і становить собою комплекс слідів, які відображають картину події злочину та поведінку суб'єкта на місці злочину, дозволяє висунути найбільш обґрунтовані версії щодо його вчинення [78, с. 25].

Слідова картина злочину як елемент криміналістичної характеристики має важливе значення, оскільки вивчення слідів дає змогу визначити спосіб та механізм учинення злочину, спосіб його приховання, особу злочинця (в тому числі наявність організованої злочинної групи), знаряддя вчинення злочину, в тому числі встановити ряд обставин під час розслідування злочину, викрити неправдиві показання свідка або злочинця, приховані ним речові докази злочину [174, с. 105-108].

У криміналістичній науці використовують також такий термін як «типова слідова картина». Термін «типова слідова картина злочину» запропоновано М. В. Салтевським, який писав, що «слідова картина», в широкому її розумінні, утворена як наслідок вчинення злочину, є одним з елементів криміналістичної характеристики злочинів [150, с. 14].

В. О. Коновалова з цього приводу зазначає, що типовою слідовою картиною є сукупність слідів, притаманних тому чи іншому виду чи різновиду злочину [77, с. 181].

Окремі фахівці не погоджуються з терміном «слідова картина», вважаючи його терміном загально соціального та культурологічного значення, та пропонують замінити його на протиположним словосполученням «слідова обстановка» або ж «слідовий вібавід» [164, с. 249-250]. Разом з тим, ці терміни не знайшли широкої підтримки ні серед криміналістів, ні тим паче, серед практиків.

На нашу думку, саме термін «слідова картина» найбільш точно відбиває зміст досліджуваного поняття, а саме зосередження й концентрація всіх слідів злочину в їх сукупності. Термін «типова» означає, що така сукупність слідової інформації є типовою, притаманною певному виду злочину.

Переходячи до дослідження змісту типової «слідової картини» масових заворушень, перш за все необхідно зауважити, що кожен злочин, як подія матеріального світу, завжди викликає сукупність пов'язаних з ним змін, що відбуваються в органічній та неорганічній природі. Ці зміни і є джерелами інформації про злочин – матеріальними та ідеальними відображеннями відомостей про злочин – сліди злочину. В науці такі відображення поділяються на матеріальні (що виникають як результат взаємодії різних об'єктів), та ідеальні (суб'єктивні образи об'єктивної дійсності, відображені в пам'яті людини) [152, с. 36]. При розслідуванні злочину сліди мають важливе значення, оскільки вони є результатом відображення минулої події злочину, яка відбулася. Кожен предмет матеріального світу можна віднести до джерел інформації, оскільки він має властивість відображення слідів злочинної події. У криміналістиці встановлено, що кожний злочин залишає певні сліди, і завданням слідчого є їхнє виявлення та уміле використання з метою розкриття злочину, розшуку й викриття злочинця [149, с. 266]. Дуже важливо правильно визначити, які саме сліди і де повинні або могли залишитися в результаті вчинення злочину того чи іншого виду.

У науковій криміналістичній літературі сліди розглядають у вузькому розумінні (сліди-відображення або матеріально-фіксовані сліди) та в широкому (сліди – як залишкові явища, маючи на увазі під ними різні об'єкти: від залишків матеріалів і речовин до переміщення об'єктів у просторі) [106, с. 44-56].

У криміналістичних дослідженнях здійснювалися спроби щодо встановлення зв'язку слідів злочину та джерел інформації. М. А. Погорецький вважає, що безпосереднім джерелом слідів злочину в загальному розумінні є суспільно небезпечний вплив особи, що вчинила злочин, поведінка якої проявляється у формі дії або бездіяльності, на об'єктивну дійсність, взаємодія предметів і станів, тобто сама подія злочину [137, с. 468-472; 134, с. 80-85; 132, с. 20].

М. В. Салтевський пропонує класифікувати джерела інформації з таких підстав:

1) філософською підставою служить теорія відбиття; виходячи із цього всі об'єкти поділяють на два класи: а) джерела ідеального (психічного) відображення (люди) і б) джерела матеріальних відображень (речі);

2) підставою кримінально-процесуальної класифікації є поділ доказів на особистісні й речовинні. Особистісні джерела – це люди, що виступають суб'єктами злочину або мають інформацію, що стосується події злочину (потерпілий, свідки та ін.);

3) криміналістичною підставою класифікації джерел інформації є теорія криміналістичної ідентифікації й поняття криміналістичної тотожності. Будь-який об'єкт, що перебуває в межах кримінального судочинства, розглядається в аспекті його рівності, тотожності самому собі, тобто чи є він тим самим, що «був присутній» на місці події або «брав участь» у вчиненні злочину [151, с. 256].

Речовими джерелами криміналістичної інформації можуть бути будь-які предмети, здатні нести інформацію про фактичні обставини. Це –

інформація про зовнішні ознаки об'єкта, що залишив сліди, про способи дії злочинця та інші обставини події злочину.

При розслідуванні даного виду злочину джерелами інформації про нього є не тільки матеріальні сліди, але й ідеальні – уявний образ злочинця, інформація, яку запам'ятали потерпілі, свідки.

Автори навчального посібника, присвяченого розслідуванню масових заворушень вважають, що типову слідову картину вчинення масових заворушень становлять:

а) сліди на тілі учасників масових заворушень і потерпілих у вигляді тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, а також інші сліди (пошкодження одягу, сліди-нашарування речовин, що застосовувалися в процесі вчинення заворушень), що мають встановлюватися з прив'язкою до причин і часу виникнення;

б) сліди у пам'яті очевидців, потерпілих, учасників масових заворушень, які можуть бути допитані відповідно їх процесуального статусу;

в) знаряддя нападу (металеві пруття, гумові, дерев'яні палиці, каміння), використані та невикористані пляшки, каністри та інший посуд із запальною сумішшю, упакування знарядь нападу (сумки, пакети, газети) тощо;

г) залишки на місці події агітаційних матеріалів та інших засобів: листівки, плакати, написи лозунгів на стінах будівель, споруд, партійна символіка, прапори тощо;

д) залишені, загублені або забуті на місці події учасниками масових заворушень особисті речі: документи чи їх фрагменти, одяг, взуття чи їх фрагменти, тощо;

є) сліди завданої майнової шкоди: знищені чи пошкоджені будівлі, споруди, огорожі, системи відеоспостереження, автотранспорт та інша техніка, відео-, телеобладнання кореспондентів, обмундирування міліціонерів, військовослужбовців, потерпілих тощо [136, с. 17].

На наш погляд, доцільним є угруповання слідів вчинення масових заворушень в залежності від етапів вчинення злочину. Такий поділ сприятиме розумінню того, які саме сліди злочину свідчать про реалізацію злочинцями свого наміру, чим саме характеризується особа злочинця – організатор або активний учасник масових заворушень та встановленню іншої важливої інформації у кримінальному провадженні.

Так, якщо організація масових заворушень передбачає підшукування їх учасників, які оплатно, тобто за грошову винагороду прийматимуть участь у масових заворушеннях, стануть їх активними учасниками та лідерами окремих груп, то доказового значення можуть набути відомості, отримані від осіб, які співпрацюють з оперативними підрозділами на засадах добровільності, гласних та негласних штатних та позаштатних працівників. Саме залучення осіб до співробітництва сприятиме встановленню оперативного контролю за злочинною діяльністю, результати здійснення якого можуть бути використані в подальшому як докази у кримінальному провадженні.

Останніми роками для пошуку й залучення до масових заворушень та інших силових провокацій найманих осіб засновуються або використовуються вже існуючі фіктивні агентства із працевлаштування. Слідами, що свідчать про належність вказаного агентства до злочинної діяльності з організації масових заворушень можуть бути реєстраційні документи, відповідні дозволи (ліцензії) на посередництво у працевлаштуванні або інші види діяльності, зі змісту яких можна отримати інформацію про осіб, причетних до організації масових заворушень, що можуть бути як достовірними, як і містити ознаки підробки – як часткової, так і повної. Про причетність такої агенції до злочинної діяльності, а саме як засобу прикриття злочинної діяльності свідчить також відсутність у легально зареєстрованого підприємства належної кількості виконаних договорів, угод, інших документів, які б свідчили про реальність вчинення підприємницької діяльності.

На етапі вербування через агентства з працевлаштування, як правило, використовуються оголошення у друкованих та електронних ЗМІ про

пропозиції високооплачуваної роботи, в яких запрошуюються на роботу відповідні категорії населення – молоді чоловіки, спортивної статури для роботи на «свіжому повітрі», «із виїздом у інші регіони» тощо. Відсутність копій договорів із працевлаштування, фіктивні трудові угоди з працевлаштування, копії громадянських паспортів та (або) анкети виключно осіб чоловічої статі тощо – є ознаками причетності такої агенції з працевлаштування до злочинної діяльності – організації масових заворушень.

Слідами такої злочинної діяльності є документи – ліцензії, договори, анкети, копії та оригінали паспортів, угоди на надання послуг, квитанції про оплату автобусних, з/д квитків та інші. До того ж, у пам'яті комп'ютерів та інших комп'ютерних пристроїв, телефонів, а також на носіях комп'ютерної інформації, що можуть бути виявлені у приміщеннях вказаних фірм, а також у окремих осіб, причетних до злочинної діяльності з організації можуть міститися зразки зазначених документів, відомості щодо інших осіб, завербованих злочинцями, дані щодо оплати їх попередньої або майбутньої участі у злочинних акціях, проїзду або проживання та інші відомості, що можуть мати доказове значення. В залежності від виду носія інформації, такі відомості можуть мати процесуальне значення документу або речового доказу.

Про організацію масових заворушень свідчать також дані про переміщення їх майбутніх учасників до місця вчинення заворушень. При цьому може бути зафіксована важлива доказова інформація на підтвердження переміщення злочинців, придбання ними різноманітних товарів, у тому числі засобів вчинення масових заворушень або їх конструктивних елементів.

Типова «слідова картина» масових заворушень залежить від того, чи були вони заздалегідь спланованими, чи виникли хаотично. Про організованість, тобто наявність організаторів масових заворушень, яких необхідно встановити в ході розслідування масових заворушень, свідчить наявність у слідовій картині не лише об'єктів, що підшукуються вже в процесі заворушень (каміння, тротуарна плитка, цегла, пусті скляні пляшки, урни для сміття, фрагменти огорожі, вуличних, паркових лавок, сидіння, турнікети,

перила зі стадіонів і таке ін.), але й заздалегідь підготовлених, а також слідів їх застосування. Такими об'єктами є:

- вогнепальна зброя (автомати, мисливські рушниці, карабіни, обрізи, пістолети тощо) та набої до неї;
- холодна зброя, частіше ударно-роздробляючого та металевий типу;
- засоби, що використовуються як холодна зброя, але за призначенням не є такою (туристичні або господарські ножі, сокири, молотки тощо, бейсбольні бити, обрізки труб, металеві прутки тощо);
- вибухові пристрої або їх частини, у тому числі саморобні;
- запальні суміші (наприклад, коктейлі «Молотова», пляшки з нітрофарбою);
- паливно-мастильні речовини;
- засоби маскування зовнішності активних учасників масових заворушень (лижні шапки, так звані «балаклави», шарфи, рукавички (шкіряні або текстильні) тощо);
- засоби індивідуального захисту (протигази, респіратори, каски, капи тощо);
- сигнальні засоби (пов'язки для позначення «своїх» у натовпі, ракетниці для позначення місця, вчинення певних дій) та інші.

Як самі об'єкти, так і сліди їх застосування під час вчинення масових заворушень становлять типову «слідову картину» масових заворушень, що були організованими завчасно.

За статистикою за часів СРСР під час масових заворушень серед осіб, які були затримані за організацію або активну участь у масових безпорядках, у 24,3% зафіксовано застосування вогнепальної зброї, саморобних вибухових пристроїв або запалювальних засобів, а у 31,9% холодну та іншу зброю [139, с. 23].

Під час вчинення масових заворушень 2014-2015 рр. вогнепальна зброя використовувалася значно частіше (у 92% досліджених нами випадків масових заворушень), що значно змінило суспільну небезпечність масових заворушень.

Так, наприклад, у кримінальному провадженні № 22014220000000210 встановлено, що обвинувачений гр-н О., 14.03.2014 року у вечірній час, перебуваючи вдома, отримав від нестановлених осіб інформацію про те, що в м. Харкові в районі будинку № 18 по вул. Римарській відбуваються масові заворушення. Не пізніше ніж о 21 годині 55 хвилині того ж дня вказана особа прибула в район вулиці Римарської, де на той час відбувалося протистояння прибічників організацій «Правий сектор» та «Патріоти України», які знаходились всередині будівлі № 18 по вул. Римарській, з одного боку та прибічників проросійських організацій, які знаходились ззовні будівлі, з іншого. Протистояння та масові заворушення полягали у застосуванні запальних сумішей, шумових піротехнічних засобів, предметів, які використовувалися як зброя, та безпосередньо вогнепальної зброї.

По прибуттю на місце події обвинувачений гр-н О. побачив, що нестановлена особа, чоловік, організовує та приймає активну участь у подіях, що відбувались, а саме прикриваючись металевим щитом, підійшов до будівлі № 18, став закликати людей йти за ним на штурм даної будівлі, відкрито демонстрував наявний у нього пристрій для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії типу «Форт», а також відкривав із нього вогонь по будівлі № 18. Після відкриття зустрічного вогню у відповідь, цей чоловік звернувся до обвинуваченого гр-на О., який знаходився у безпосередній близькості від нього та на той момент не приймав активних дій із закликом, щоб останній поїхав до себе додому, взяв наявну вогнепальну зброю, привіз її на місце подій та застосував у ході масових заворушень. Описані події схилили обвинуваченого гр-на О. до активної участі у масових заворушеннях. Приїхавши додому, з метою здійснення протиправних злочинних дій, він взяв із собою рушницю «Сайга-12», 15 патронів до неї та 10 патронів до рушниці «Сайга-410», які в подальшому помістив на заднє сидіння свого автомобіля, щоб за необхідності застосувати його під час заворушень [99].

Слід зазначити, що у зв'язку із широким застосуванням вогнепальної зброї, вибухових пристроїв, у тому числі й саморобних, та інших небезпечних для життя та здоров'я людей знарядь та засобів вчинення масових заворушень, набуває актуалізації питання пошуку й дослідження слідів їх застосування на місці вчинення масових заворушень. Як правило, наявність таких знарядь й засобів на місці вчинення злочину, а також факт їх застосування під час масових заворушень є обставинами, що підтверджуються низкою доказів у кримінальному провадженні. Такими доказами, як правило, є показання потерпілих, свідків, підозрюваних, які були очевидцями застосування таких засобів; матеріали відеозаписів з місць масових заворушень, на яких відобразилися дані про їх застосування; сліди пострілу (стріляні кулі, гільзи, сліди пострілу на перешкодах тощо), вибуху тощо. Часто факт застосування вогнепальної зброї під час масових заворушень є встановленим, проте не відомою залишається особа, яка здійснила постріл (постріли).

Як на етапі організації масових заворушень, так і в ході їх безпосереднього вчинення, важливими є відео сліди-відображення, зафіксовані як умисно – результати відеофіксації ЗМІ, оперативного документування, так і мимовільно – результати відеофіксації камерами спостереження, що розміщені в місцях загального користування (банки, вокзали, автозаправки), а також на вулицях, площах, перехрестях, у парках, скверах міст та інших місцях.

З метою пошуку такої інформації в ході досудового розслідування проводиться моніторинг інформаційної мережі «Інтернет» на наявність відеозаписів подій масових заворушень. У разі виявлення таких матеріалів, проводиться їх огляд та долучення до матеріалів кримінального провадження у встановленому КПК України порядку.

Важливою для подальшого розслідування є інформація, що відображається у різноманітних лікувальних установах після вчинення масових заворушень. Як потерпілі, що піддаються фізичному насильству під час масових заворушень, так і активні учасники масових заворушень можуть звернутися по медичну допомогу до лікувальних закладів, де залишаються

відповідні документи (реєстраційні журнали, амбулаторні картки, історії хвороб тощо), а працівники таких установ можуть надати відомості з приводу таких звернень та процесу лікування.

Під час розслідування масових заворушень важливою є інформація, становить ідеальні сліди злочину, тобто інформація, яку запам'ятали потерпілі та свідки про обставини вчинення злочину, і яка зберігається у їх пам'яті у вигляді уявних образів. Інакше кажучи, ідеальними є сліди у пам'яті потерпілих та свідків – очевидців вчинення злочину. Як свідчить практика, масові заворушення є злочином, що триває від декількох годин до декількох діб, а, отже, ймовірність отримання достовірної інформації про злочин та його активних учасників від потерпілих та свідків є дуже високою.

Носіями ідеальної інформації про досліджуваний злочин є: очевидці підготовки, вчинення та приховання злочину серед пересічних громадян, що перебували на місці вчинення цих дій або поблизу них; потерпілі; працівники правоохоронних органів, що здійснювали заходи із забезпечення правопорядку або припинення масових заворушень.

Знання типової «слідової картини» організації масових заворушень та дій активних їх учасників надає можливість оперативним співробітникам та слідчим висунути типові версії щодо особи злочинця, способів вчинення та приховування цього злочину, а також сприяє виявленню кореляційних зв'язків цього елемента з іншими структурними елементами криміналістичної характеристики масових заворушень.

### **1.3. Особа злочинця та особа потерпілого як елементи криміналістичної характеристики масових заворушень**

Особа злочинця є сполучним елементом для усієї криміналістичної характеристики злочинів, оскільки кореляційний зв'язок між цим елементом та іншими є найбільш очевидним та загальновизнаним. Узагальнені дані про

особу злочинця дозволяють скласти його інформаційний портрет, що має важливе орієнтує значення в ході висунення криміналістичних версій.

М. В. Даньшин переконливо доводить, що сьогодні, не знаючи злочинця з його складним психологічним світом і мотивацією поведінки, практично неможливо виконувати головне завдання криміналістики – сприяти правоохоронним органам у протидії злочинності. Необхідні конкретні знання, перш за все з урахуванням злочинної спеціалізації. В іншому випадку криміналістика може істотно відстати від потреб практики [42, с. 206-207].

Однією із сучасних проблем криміналістики, з якими пов'язане деяке «відставання» науки від потреб практики протидії злочинності в Україні називають те, що окремі вчені-криміналісти надають для потреб практики лише фрагментарні відомості про особу злочинця. При цьому інформація про риси його особистості як елемент криміналістичної характеристики злочину носить лише загальний, навіть не кримінологічний, а більше соціологічний характер [27, с. 16-25].

В. П. Бахін слушно зазначає, що частіше за все невідомо, хто вчинив злочин. І тоді на основі узагальнених даних про те, хто раніше скоював аналогічні злочини подібним способом, є можливим встановити достатньо конкретний напрямок пошуку злочинця. Звичайно, це буде характеристика (вузької чи широкої) групи людей, серед якої необхідно шукати підозрюваного [135, с.17].

Ці узагальнені дані, тобто певна сукупність інформації про особу злочинця, яка складає зміст відповідного елементу криміналістичної характеристики, визначаються в наукових криміналістичних джерелах по різному.

Так, П. С. Дагель визначає особу злочинця як сукупність соціально-політичних, психічних і фізичних ознак особи, яка вчинила злочин [41, с.15].

В. Г. Лукашевич та М. В. Салтевський вважають, що особою злочинця є соціально-біологічна система, властивості і ознаки якої відображаються в матеріальному середовищі та використовуються для розкриття та розслідування

злочинів. До таких властивостей автори відносять фізичні, біологічні та соціальні [152, с. 112].

На думку В. Ф. Єрмоловича, зміст елементу «особа злочинця» становлять всі ті дані, які можуть визначати ефективні шляхи розшуку та викриття злочинця, і пов'язані із цим завдання розслідування [51, с. 194].

Більшість науковців дотримуються поглядів, викладених В. О. Коноваловою та А. Н. Колесніченком, які виділяють наступні елементи характеристики особи злочинця: а) соціальні – соціальний стан, освіта, національність, сімейний стан, професія і тому подібне; б) психологічні – світогляд, переконання, навички, звички, емоції, відчуття, темперамент тощо; в) фізіологічні – анатомічні і функціональні ознаки, біохімічні особливості крові, слини тощо [68].

Сучасні автори також зауважують, що працюючи над розробкою відповідної криміналістичної характеристики, необхідно виявляти саме те особливе, закономірне, що визначається як криміналістично значима ознака. Фактично на рівні уточнення та розробки окремих криміналістичних методик, необхідно повернутися в часи М. І. Якімова, вивчаючи особу злочинця, його звички, лінію поведінки, психологічні особливості тощо, з урахуванням його злочинної спеціалізації. Подібне вивчення необхідне не для підвищення рівня ерудиції вчених і практиків, а для подальшого формулювання рекомендацій з виявлення слідів-наслідків злочинної діяльності [42, с. 207].

Дані про особу злочинця є важливими не лише для вибору тактичних прийомів розслідування, наприклад, для використання їх на допитах. Деякі властивості особи мають ще й інше значення під час розслідування злочинів: знання особливостей відображення властивостей особи під час підготовки, вчинення та приховання нею злочинів, знання системи слідів, що відображають їх та інших джерел інформації, – дозволяють найбільш ефективно збирати, досліджувати, оцінювати й використовувати інформацію не тільки про особу злочинця, але й про спосіб вчинення нею протиправних дій, встановлення зв'язків між соціальними, психологічними й біологічними властивостями

особи [52], а також про обсяг і спрямованість отриманих знань і вмінь, набутих життєвим, професійним досвідом; у зв'язку з особливостями умов життєдіяльності, вироблені у людини специфічні навички і звички [180], що у кінцевому рахунку, дає можливість побудувати модель особи злочинця та здійснити систему пошукових заходів щодо її встановлення. Відомості щодо якостей особи також необхідні для її ідентифікації, вирішення тактичних завдань і з'ясування фактичної картини події злочину у процесі його розкриття та розслідування, а також для використання з метою профілактики [62, с. 27].

Слід зазначити, що масові заворушення як суспільно-небезпечні дії вчиняються виключно натовпом, який визначається як сукупність багаточисельної кількості людей, яка поєднана як однією, так з різними цілями і які, в тому числі за різних обставин, з'явилися у відповідному місці [168].

Таке зібрання може бути як цілеспрямованим, так і стихійним, число якого може розростатися під впливом різних чинників як організованого, так і стихійного характеру. Натовпу, як правило, характерне зростання негативних емоцій, що викликаються певними діями організаторів та активних учасників масових заворушень, що призводять до незаконних дій, передбачених ст. 294 КК України.

Учасники натовпу можуть мати політичні, соціально-економічні, релігійні цілі, проте наслідками цих дій можуть бути насильства над особою, в тому числі й із завданням тілесних ушкоджень і навіть смерті, погроми, підпали, знищення майна, захоплення будівель або споруд, насильницькі виселення громадян, опір представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовувалися як зброя.

Кількісний склад натовпу для кваліфікації зазначеного злочину суттєвого значення не має, він може коливатися від декількох десятків, до декількох тисяч осіб. Натовп може діяти дуже короткий час, особливо коли мова йде про екстремістські дії молоді, тому важливе криміналістичне значення мають процеси у натовпі:

- об'єднання людей у натовп;

- створення в ньому тимчасових органів (центрів) влади;
- подальший поділ натовпу на окремі групи (колони), які виконують визначені для них дії (погроми на паралельних руху натовпу вулицях або одночасні з «основним» натовпом дії в іншому населеному пункті, у зв'язку із попередньою координацією дій у колонах). При цьому у відокремлених групах (колонах) можуть бути свої організатори, керівники;
- розсіювання натовпу.

Як свідчить практика, до масових заворушень стають причетними десятки чи сотні, а в окремих випадках, навіть тисячі учасників. Проте особи, що знаходилися в натовпі в ході масових заворушень, і не вчинили зазначених у ст. 294 КК України суспільно небезпечних дій, не є суб'єктами цього злочину. Їх дії можуть кваліфікуватися в залежності від наявності в них ознак складів злочинів, передбачених відповідними статтями КК України. Якщо ж особи, що знаходилися в натовпі, що безчинствував, безпосередньо самі протиправних дій не вчиняли, то вони не підлягають кримінальній відповідальності.

Відповідно до положень ст. 294 КК України до кримінальної відповідальності за дії, передбачені цією статтею, притягуються лише організатори та активні учасники масових заворушень, особливості яких і є предметом нашого дослідження у цьому підрозділі роботи.

У своєму дисертаційному дослідженні В. П. Шалдирван зазначає, що здебільшого активними учасниками масових заворушень є молоді люди чоловічої статі, віком від 18 до 30 років [181, с. 87]. За часів СРСР такий вік мали від 60 до 91% засуджених за масові безпорядки, в тому числі в 1986-1989 рр. 67% таких осіб були молодше 25 років [181, с. 87], причому молодь приймала участь у заворушеннях переважно у стані алкогольного сп'яніння. Серед них раніше судимі складають невелику частку, з подальшою тенденцією її зниження. Якщо в 1957-1967 рр. їх частка складала 34%, то в 1985-1990 рр. – вже від 6,8 до 15,4%.

Вивченням особи обвинувачених у масових заворушеннях, що вчинялися в останніх роках в Україні (2014-2015 рр.) встановлено, що вони раніше не судимі, на обліках у лікарів нарколога та психіатра, як правило, не перебувають. 52% обвинувачених у досліджених нами матеріалах кримінальних проваджень мають на утриманні дітей, в тому числі й неповнолітніх (32% обвинувачених). Також близько 30% обвинувачених мають на утриманні батьків похилого віку.

Якщо у 1957-1967 рр. серед активних учасників заворушень, вчинених на території СРСР чільне місце займали робітники (до 63%), то у подальшому підвищується частка студентів (до 43%), підприємців та непрацюючих (кожний п'ятий). Ця тенденція розповсюджується в останні роки і на Україну (з подальшим підвищенням рівня освіти).

Необхідно зауважити також, що у досліджених нами матеріалах кримінальних проваджень мотив та мета вчинення злочину встановлюються не в повному обсязі. Часто у матеріалах кримінальних проваджень слідчий лише зазначає, що «бажаючи прийняти в них (у масових заворушеннях – *прим. наша*) активну участь» особа вчиняла певні дії, тобто відзначається лише бажання особи прийняти участь у вчиненні масових заворушень. Також часто у матеріалах розслідування вказується на те, що обвинувачений вчиняв активні дії під час масових заворушень «перебуваючи в стані емоційного збудження від подій, що відбувались» [100].

На наш погляд, найбільш поширеними мотивами прийняття активної участі у масових заворушеннях, що вчинялися у 2014-2015 рр. були: хуліганські, невдоволення діяльністю правоохоронних та судових органів, а також місцевих та державних органів влади.

У більшості досліджених нами кримінальних проваджень (близько 80%) обвинувачені в судовому засіданні винними себе визнали у повному обсязі так, як встановлено органом досудового розслідування. У вчиненому щиросердно розкаялися, що бралось до уваги судом під час судового розгляду та постановлення вироку.

На практиці найбільш складним завданням правоохоронних та судових органів є виявлення та притягнення до кримінальної відповідальності осіб – організаторів масових заворушень. Проте саме на вирішення цього завдання повинні бути спрямовані зусилля як правоохоронців, так і науковців, що розробляють криміналістичні рекомендації щодо розкриття й розслідування масових заворушень.

Мотивація дій активних учасників або організаторів масових заворушень інколи може мати значення для встановлення інших злочинів та встановлення інших учасників заворушень.

*Особа потерпілого* від злочину вивчається у різних аспектах, головним чином із позицій кримінального права, процесу та кримінології. Сучасних криміналістів цікавлять відомості про потерпілого як особу, біологічний організм, його спосіб життя, зв'язки й стосунки з оточуючими, підозрюваним (обвинуваченим), його поведінка до, під час, і після вчинення злочину. Відомості про жертву, тобто, як вважають деякі науковці, «типові віктимологічні компоненти кримінальних ситуацій» [20, с. 129], включаються як елемент до змісту криміналістичної характеристики окремого виду злочинів. Вони використовуються у методиці розслідування окремих видів злочинів для побудови версій, планування розслідування, встановлення злочинця, а також тих обставин, які стосуються потерпілого та сприяють вчиненню злочину.

Криміналістична інформація про особу потерпілого у провадженнях про масові заворушення дозволяє висунути версії щодо мотиву вчинення злочину, кола осіб, причетних до цього злочину, планувати процесуальні заходи, спрямовані на встановлення обставин, які необхідно з'ясувати у кримінальному провадженні.

Відповідно до ч. 1 ст. 55 КПК України потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди. Зазначимо, що за кримінальним процесуальним законодавством, чинним до листопада 2012 р.,

юридична особа, якій злочином завдано майнової шкоди, у кримінальному провадженні могла бути лише цивільним позивачем [105]. Відповідно до ч. 4 ст. 55 КПК України 2012 р. потерпілим не може бути особа, якій моральна шкода завдана як представнику юридичної особи чи певної частини суспільства [104].

Оскільки масові заворушення супроводжуються насильством над особою, погромами, підпалами, знищенням майна, захопленням будівель або споруд, насильницьким виселенням громадян, опором представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовувалися як зброя, то потерпілими від цього злочину можуть бути будь-які особи (особи, які випадково виявилися на місці події, перехожі, працівники установ, торговельних майданчиків, що виявилися поруч чи в епіцентрі масових заворушень, представники влади та ін.), яким завдана моральна шкода, а також відносно яких здійснені будь-які насильницькі дії (затримання, тілесні ушкодження будь-якого ступеню тощо), власники знищеного майна (автомобілів, кіосків, лотків з товарами, вітрин та вікон магазинів та інших будівель тощо), захоплених будівель або споруд.

Зазначимо, що П. В. Шалдирван не досліджує особу потерпілого як елемент криміналістичної характеристики масових заворушень [181]. Інших наукових робіт, присвячених дослідженню особи потерпілого від масових заворушень, нами виявлено не було.

На наш погляд, потерпілих від масових заворушень слід угрупувати наступним чином:

1. Працівники правоохоронних органів, військовослужбовці, які були задіяні для охорони правопорядку під час проведення масових заходів до початку масових заворушень та (або) приймали участь у стриманні натовпу.

2. Особи, на яких направлена основна агресія натовпу: керівники чи власники установ, підприємств та організацій, представники національних меншин, інших віросповідань у разі виникнення масових заворушень на міжнаціональному, міжетнічному, релігійному ґрунті в місцях їх компактного

проживання чи перебування, вболівальники команди-суперника тощо.

3. Особи, які перебували на території вчинення масових заворушень: працівники, керівники та власники підприємств, організацій, установ, комерційних структур, які знаходилися на шляху натовпу і були піддані погромам; мешканці будівель, розташованих на шляху натовпу, який вчинює підпали, знищення або пошкодження майна – наприклад, побиття скла у вікнах та ін.; особи, які випадково потрапили до натовпу, не переслідуючи мету участі у масових заворушеннях (пенсіонери, особи похилого віку, жінки, малолітні), а також власники автомобілів, що знаходилися на території, де проходили масові заворушення.

На наш погляд, представлена вище класифікація потерпілих є науково обґрунтованою та такою, що відповідає правоохоронній та судовій практиці.

*Так, наприклад, у кримінальному провадженні, внесеному в ЄРДР за № 12014220000000369 від 22.05.2014 р. потерпілим від масових заворушень визнано: 1) заступника командира – начальника штабу батальйону міліції особливого призначення ГУ МВС України в Харківській області, якому згідно висновку судово-медичної експертизи №1214-Ая/14 від 14.04.2014 р., завдано тілесних ушкоджень, які за ступенем тяжкості є легкими тілесними ушкодженнями; 2) старшого психолога відділення психологічного забезпечення ВКЗ Харківського національного університету внутрішніх справ, якому згідно висновку судово-медичної експертизи № 1205-ая/14 від 14.04.2014 тілесних ушкоджень, які за ступенем тяжкості є легкими; 3) оперуповноваженого СКР Червонозаводського РВ ХМУ ГУ МВС України в Харківській області, згідно висновку судово-медичної експертизи № 1557-ая/14 від 16.05.2014 р., завдано тілесних ушкоджень, які за ступенем тяжкості є легкими тілесними ушкодженнями та яка призвела за собою короткочасний розлад здоров'я; 4) курсанта 3 курсу Академії внутрішніх військ МВС України, згідно висновку судово-медичної експертизи №399-А/14 від 16.05.2014 якому завдано тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, у тому числі таких, що відносяться до категорії пошкоджень середнього ступеня тяжкості за ознакою тривалості*

*розладу здоров'я; закриту травму грудної клітки з ударом-розривом правої легені, правостороннім гемопневмотораксом, підшкірною емфіземою правої половини грудної клітки, які за ступенем тяжкості є тяжкими тілесними пошкодженнями за критерієм небезпеки для життя. Перерахований комплекс пошкоджень у потерпілого утворився від сукупності дії різних чинників (вибухової хвилі, механічної та термічної дії) характерних для вибуху [101].*

*У цьому ж кримінальному провадженні встановлено, що учасниками масових заворушень пошкоджено майно та завдано матеріальної шкоди наступним установам та організаціям: 1) Обласному комунальному виробничо-експлуатаційному підприємству «Держпром», на балансі якого перебуває будівля по вул. Сумській, 64 у м. Харкові, на загальну суму 139 993 гривні 02 коп.; 2) Харківській обласній державній адміністрації, приміщення якої розташовані в зазначеній будівлі, на загальну суму 186 369 гривень 11 копійок; 3) Харківській обласній раді, приміщення якої розташовані в даній будівлі, на загальну суму 11 786 гривні 50 копійок; 4) Академії внутрішніх військ МВС України, особовий склад якої захищав дану будівлю, на загальну суму 21 133 гривні 86 коп. [77].*

*У кримінальному провадженні про масові заворушення потерпілий пояснив, що 7 квітня 2014 року він, будучи курсантом академії МВС, заступив з іншими курсантами на службу з охорони громадського порядку ХОДА. Вони стояли у фойє на сходинах і не пускали далі натовп, який мітингував на площі. О 21.00 розпочалися масові заворушення, мітингувальники проголошували створення ХНР, молоді люди в масках почали вишикуватися перед курсантами, почали погрожувати, обливати аміаком і заносити покришки, потім почали з пляшок обливати бензином, намагалися курсантів підпалити. Один з нападників в зеленому одязі підійшов до курсантів і сказав «пацани зараз вас будуть бити, ми нічого зробити вже не можемо». Приблизно через пів години нападники з натовпу почали курсантів штовхати, бити, після цього погасло світло в адміністрації, у курсантів полетіли вибухові пакети. Хтось з нападників засунув йому вибуховий пакет в бронежилет, він*

*намагався його дістати, але не встиг, той вибухнув, і потерпілий впав на підлогу. Його облили водою, винесли на вулицю і почали надавати медичну допомогу. Наслідки, які спричинив вибух пакет: загальна контузія, контузія рогівки правого ока, втрата слуху на 70%, перелом правої руки [96].*

## **Висновки до розділу 1**

На підставі результатів аналізу висвітлених вище та інших наукових поглядів на поняття, сутність та зміст криміналістичної характеристики злочинів, вважаємо, що криміналістична характеристика злочинів – це заснована на практиці правоохоронних органів та криміналістичних досліджень система зведених відомостей про криміналістично значущі ознаки певного виду злочину, що має на меті забезпечення оптимізації процесу його розкриття, розслідування та профілактики. Відповідно під криміналістичною характеристикою масових заворушень слід розуміти засновану на практиці правоохоронних органів та криміналістичних досліджень систему зведених відомостей про криміналістично значущі ознаки масових заворушень, що має на меті забезпечення оптимізації процесу їх розкриття, розслідування та профілактики.

Вважаємо, що елементами, що мають суттєве криміналістичне значення та становлять у своїй сукупності систему елементів криміналістичної характеристики масових заворушень є:

- обстановка вчинення масових заворушень (місце, час, кримінологічні чинники);
- спосіб вчинення масових заворушень (у широкому розумінні, включаючи знаряддя й засоби, способи підготовки до вчинення масових заворушень й приховання слідів причетності до їх організації, механізм злочину та ін. дані);
- типова «слідова картина» масових заворушень;
- особа злочинця;

- особа потерпілого від масових заворушень.

Дані про елементи системи можуть різнитися залежно від масштабів масових заворушень, їх наслідків, кількості активних учасників масових заворушень, мотивів і мети організаторів. Водночас кожен із названих елементів є джерелом інформації, важливої для розслідування злочинів цього виду.

Обстановка вчинення злочинів як елемент криміналістичної характеристики виокремлюється у структурі характеристик не усіх видів злочинів, проте для криміналістичної характеристики масових заворушень зміст цього елемента має суттєве значення, оскільки значно впливає на хід розкриття та розслідування злочинів цього виду.

На підставі аналізу судово-слідчої практики розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень про масові заворушення за 2010-2016 роки, а також іншої інформації, у тому числі висвітленої у ЗМІ про випадки масових заворушень, вчинених на території України, зроблено висновок, що загальними умовами (обставинами) вчинення масових заворушень є негативні соціально-економічна та політична ситуації в країні, активізація діяльності екстремістських, радикально налаштованих організацій та осіб, яка супроводжувалася провокуванням конфліктних ситуацій, закликами до порушення територіальної цілісності України, захоплення адмінбудівель місцевих органів влади тощо, загальна складна криміногенна обстановка в країні.

На сьогодні найбільш поширеним чинником, що провокує масові заворушення в Україні є проведення масових заходів політичного, соціально-економічного та релігійного характеру (мітинги, походи, демонстрації тощо). Так, за фактами протиправних дій під час проведення масових акцій на території України, лише протягом 2015 р. слідчими ОВС було відкрито 687 кримінальних проваджень, з них у 29 випадках діяння кваліфікувалися як масові заворушення.

Іншим, менш поширеним на сьогодні чинником, що провокує масові заворушення в Україні є спортивні та культурні масові заходи, а саме футбольні матчі, що проводяться на території України, відзначення у державі державних, релігійних та спортивно-масових заходів, серед яких: футбольні матчі, святкування комуністичних та інших свят (1-го травня, Дня Незалежності України тощо), паломництво євреїв-хасидів до м. Умані, відзначення річниць певних подій, у тому числі й резонансних (річниця масових заворушень й масової загибелі людей 2 травня 2014 р. в м. Одесі; «річниця Майдану» тощо). В окремих випадках провокуючим масові заворушення чинником стали досудове розслідування або судових розгляд резонансних на певній території або для певної групи населення кримінальних проваджень.

Спосіб вчинення злочину як елемент криміналістичної характеристики розглядається нами у широкому розумінні. До змісту цього елемента нами включаються знаряддя й засоби, способи підготовки до вчинення масових заворушень й приховання слідів причетності до їх організації, механізм злочину та інші дані.

На підставі результатів аналізу норм чинного кримінального законодавства, наукових джерел, а також вивчених матеріалів судово-слідчої практики розслідування та судового розгляду масових заворушень встановлені типові способи організації масових заворушень.

Способи приховання масових заворушень є формою протидії їх розслідуванню. Приховання здійснюється у такі способи: попередня підготовка неправдивого алібі; негайне залишення місця вчинення масових заворушень; використання масок та інших засобів маскування учасників масових заворушень, перевдягання; знищення знарядь, використаних для вчинення погромів, підпалів, знищення майна, захоплення будівель або споруд, насильницького виселення громадян, опір представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовувалися як зброя; знищення слідів на місці злочину; відмова від дачі показань; невиконання необхідних дій; ухилення від явки в органи розслідування; приховування

речових та інших джерел доказів; створення неправдивих слідів; повідомлення неправдивих відомостей, заяв; залякування, підкуп та інший вплив на свідків і потерпілих, а також інших учасників масових заворушень; симуляція психічного захворювання тощо.

Типова «слідова картина» масових заворушень є різноманітною і включає в себе всю сукупність можливих матеріальних та ідеальних слідів, оскільки в механізмі події беруть участь люди й речі, що взаємодіють і утворюють ідеальні сліди пам'яті та матеріальні сліди-предмети, сліди-відображення, сліди-речовини тощо.

Доцільним є угруповання слідів вчинення масових заворушень в залежності від їх видів та від етапу вчинення злочину, на якому вони виникають. Такий поділ сприятиме розумінню того, які саме сліди злочину свідчать про реалізацію злочинцями свого наміру, чим саме характеризується особа злочинця – організатор або активний учасник масових заворушень та встановленню іншої важливої інформації у кримінальному провадженні.

Особлива увага приділена типовим слідам, що свідчать про організований характер масових заворушень.

Встановлено, що під час вчинення масових заворушень 2014-2015 рр. використовувалися вогнепальна зброя (у 92% випадків), вибухові пристрої, у тому числі саморобні (у 62% випадків), запальні суміші (у 36%) та інші небезпечні для здоров'я та життя людей знаряддя й засоби, що значно підвищило суспільну небезпечність масових заворушень.

Масові заворушення як суспільно-небезпечні дії вчиняються виключно натовпом, який визначається як сукупність багаточисельної кількості людей, яка поєднана як однією, так з різними цілями і які, в тому числі за різних обставин, з'явилися у відповідному місці. Таке зібрання може бути як цілеспрямованим, так і стихійним, число якого може розростатися під впливом різних чинників як організованого, так і стихійного характеру. Натовпу, як правило, характерне зростання негативних емоцій, що викликаються певними

діями організаторів та активних учасників масових заворушень, що призводять до незаконних дій, передбачених ст. 294 КК України.

Вивченням особи обвинувачених у масових заворушеннях, що вчинялися в останніх роках в Україні (2014-2015 рр.) встановлено, що вони раніше не судимі (близько 85%), на обліках у лікарів нарколога та психіатра, як правило, не перебувають. 52% обвинувачених у досліджених нами матеріалах кримінальних проваджень мають на утриманні дітей, в тому числі й неповнолітніх (32% обвинувачених). Також близько 30% обвинувачених мають на утриманні батьків похилого віку.

Найбільш поширеними мотивами прийняття активної участі у масових заворушеннях, що вчинялися у 2014-2015 рр. були: хуліганські, невдоволення діяльністю правоохоронних та судових органів, а також місцевих та державних органів влади.

У більшості досліджених нами кримінальних проваджень (близько 80%) обвинувачені в судовому засіданні винуватими себе визнали у повному обсязі так, як встановлено органом досудового розслідування. У вчиненому щиросердно розкаялися, що бралось до уваги судом під час судового розгляду та постановлення вироку.

Встановлено, що науково обґрунтованою та такою, що відповідає правоохоронній та судовій практиці є наступна класифікація потерпілих від масових заворушень: 1) працівники правоохоронних органів, військовослужбовці, які були задіяні для охорони правопорядку під час проведення масових заходів до початку масових заворушень та (або) приймали участь у стриманні натовпу; 2) особи, на яких направлена основна агресія натовпу: керівники чи власники установ, підприємств та організацій, представники національних меншин, інших віросповідань у разі виникнення масових заворушень на міжнаціональному, міжетнічному, релігійному ґрунті в місцях їх компактного проживання чи перебування, вболівальники команди суперника тощо; 3) особи, які перебували на території вчинення масових заворушень: працівники, керівники та власники підприємств, організацій,

установ, комерційних структур, які знаходилися на шляху натовпу і були піддані погромам; мешканці будівель, розташованих на шляху натовпу, який вчинює підпали, знищення або пошкодження майна – наприклад, побиття скла у вікнах та ін.; особи, які випадково потрапили до натовпу, не переслідуючи мету участі у масових заворушеннях (пенсіонери, особи похилого віку, жінки, малолітні), а також власники автомобілів, що знаходилися на території, де проходили масові заворушення.

## РОЗДІЛ 2

### ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ ЗАСАДИ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗССЛІДУВАННЯ МАСОВИХ ЗАВОРУШЕНЬ

#### **2.1. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування масових заворушень**

Виконання завдань кримінального провадження, зокрема зазначених у ст. 2 КПК України у частині забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до кримінальної відповідальності в міру своєї вини, залежить від своєчасності початку досудового розслідування, ефективності першочергових слідчих (розшукових) дій, у тому числі й проведених працівниками СОГ на місці події. У зв'язку з цим у криміналістичній літературі неодноразово наголошується на великому практичному значенні дослідження та розробки проблематики саме початкового етапу розслідування різних видів злочинів.

Різні аспекти початкового етапу розслідування злочинів були предметом наукового дослідження таких вчених-криміналістів, як Г. А. Абдумаджидова, В. М. Бикова, С. П. Богатирьова, В. Л. Бурнацького, В. І. Галагана, І. Ф. Герасимова, І. А. Зінченка, Є. П. Іщенко, Ю. Ф. Карелова, В. П. Колонюка, В. І. Кукліна, В. І. Лунгу, І. Х. Турсунова, О. Г. Філіппова, В. І. Шабліна та інших.

Так, наприклад, В. І. Лунгу на дисертаційному рівні дослідив процесуальні та організаційні аспекти початкового етапу розслідування злочинів. Зокрема, він комплексно досліджував дії органів досудового слідства і дізнання на початковому етапі розслідування, визначив загальні засади підготовки і проведення початкових слідчих дій та особливості їх планування. Поняття етапу досудового розслідування науковець розглядає як складову частину стадії, що пов'язана з іншими частинами загальних завдань, колом

учасників та єдністю процесуальної форми. Він зазначає, що етапи послідовно змінюють один одного відповідно до вирішення конкретних завдань. Розподіл на етапи здійснюється умовно, однак є корисним з практичної та наукової точок зору, оскільки дозволяє усвідомити зміст стадії досудового розслідування, прослідкувати загальну спрямованість розвитку кримінальної справи, звернути увагу на можливі недоліки в розслідуванні [116, с. 12].

В. І. Лунгу визначає поняття «початковий етап розслідування» як систему взаємопов'язаних початкових невідкладних та інших слідчих дій, обумовлених вимогами невідкладності та процесуальної економії, які спрямовані на з'ясування обставин учиненого суспільно небезпечного діяння, як правило, по «гарячих» слідах, виявлення і закріплення слідів злочинів, установлення та затримання (за наявності підстав) осіб, причетних до його вчинення, забезпечення подальшого всебічного, повного та об'єктивного розслідування для того, щоб вжити заходів щодо усунення причин та умов, які сприяють вчиненню суспільно небезпечних діянь [116, с. 12].

До числа актуальних і перспективних проблем першочергового етапу розслідування злочинів слід віднести проблеми розробки типових слідчих ситуацій. На етапі виявлення ознак, що свідчать про вчинення масових заворушень, складаються найрізноманітніші ситуації, від характеру яких по суті, і залежить напрям та зміст діяльності слідчого із досудового розслідування злочину цього виду.

З початку 80-х рр. ХХ ст. у криміналістичній науці розробляється проблематика слідчих ситуацій. Вперше ідею про створення криміналістичної теорії ситуацій висунув Г. Л. Грановський у 1985 р. [39]. Л. Я. Драпкіним була підготовлена й захищена докторська дисертація на тему «Основи криміналістичної теорії слідчих ситуацій» (1988 р.) [44]. Пізніше ця ідея була розвинута у кандидатській дисертації Т. С. Волчецької «Ситуаційне моделювання в розслідуванні злочинів» (1991 р.) [31]. Теоретичним розробкам теорії слідчих ситуацій присвятили свої праці Т. С. Балугіна, В. П. Бахін, С. В. Великанов, Л. Г. Відонов, А. В. Іщенко і Г. В. Щербакова, Є. П. Іщенко, В. А.

Журавель, Л. Л. Каневський, І. М. Лузгін, Є. Д. Лук'янчиков і Б. Є. Лук'янчиков, О. Ф. Облаков, Н. О. Селіванов, М. П. Яблоков, та інші вчені.

Криміналістична ситуалогія розробляє методичні засади пізнання, дослідження, типізації і вирішення не лише слідчих, але й цілого ряду інших ситуацій, що вивчаються криміналістикою. Так, ситуаціям, що виникають в експертній практиці, присвячені роботи Т. О. Седової [155, с. 50-54], О.Р. Росинської та інших; дослідженнями ситуацій на стадії судового розгляду кримінального провадження займалися В. К. Гавло, Л. М. Лукьянова та інші вчені. Необхідно зазначити також про розробку теорії оперативної ситуації в межах теорії оперативно-розшукової діяльності як окремої науки.

Термін «ситуація» використовується не лише в криміналістичній науці та практиці розслідування злочинів, але й в багатьох інших галузях наукового знання. В етимологічному аспекті ситуація – це сукупність обставин, положення, обстановка [124, с. 662]. Великий тлумачний словник сучасної української мови надає визначення ситуації як сукупності умов та обставин, що створюють певне становище, викликають ті чи інші взаємини людей [22, с. 1127].

Отже, певні умови об'єктивної обстановки (місця, часу, навколишнього середовища, взаємозв'язків з іншими процесами й під впливом інших факторів, які інколи залишаються невідомими слідчому) й утворюють ту конкретну обстановку, яка у криміналістиці одержала загальну назву – криміналістична або слідча ситуація.

Т. С. Волчецька визначає слідчу ситуацію як ступінь інформаційної обізнаності слідчого про злочин, а також стан процесу розслідування, що склався у будь-який визначений момент часу, аналіз і оцінка якого дозволяють слідчому прийняти найбільш доцільні у справі рішення [30, с. 38].

О. Я. Баєв зазначає, що поняття слідчої ситуації, яким оперує криміналістика – це модель реальної ситуації, виникнення якої можливе під час розслідування окремих видів злочинів [4, с. 56].

На наш погляд, якщо розглядати слідчі ситуації в структурі окремої методики розслідування певного виду злочину, то дійсно вони є типовими

інформаційними моделями, так само, як і криміналістична характеристика злочину певного виду. Однак слідча ситуація – це не лише мисленнєва модель, яку будує суб'єкт пізнання. Слідча ситуація, у якій здійснює процес розслідування слідчий – це реальна для нього сукупність факторів, в якій він діє, які оцінює в певний момент розслідування.

А. І. Виноградова зробила висновок про те, що у сучасній криміналістичній літературі можна виділити три напрями у визначенні слідчої ситуації. Одні науковці розглядають слідчу ситуацію як сукупність інформації, що характеризує стан слідства у справі без урахування обстановки, умов, у яких воно проходить (В. К. Гавло, О. М. Васильєв). Другі характеризують слідчу ситуацію переважно як обстановку, в якій здійснюється розслідування (Р. С. Белкін, В. І. Шиканов). Треті визначають її як сукупність доказової, тактичної, методичної, організаційної інформації, включаючи до її складу окремі елементи обстановки, в якій ведеться розслідування (І. Ф. Герасимов, М. О. Селіванов, М. П. Яблоков).

Вчена підсумувала, що на думку більшості дослідників, слідча ситуація – це сукупність сформованих на певному етапі умов: стану, обстановки розслідування, сприйнятих, оцінених і використаних слідчим для вирішення тактичних завдань і досягнення загальних (стратегічних) цілей розслідування [28, с. 71].

Важливою властивістю усіх ситуацій є їх конкретність, тобто існування в конкретно-визначених просторово-часових межах. Ситуації можуть бути як обмеженими невеликими часовими та просторовими межами, так і охоплюватися величезними територіями та довгим проміжком часу. Ситуація в будь-якому випадку існує в обмежених часових рамках, що можна поділити на фази, етапи, епізоди, в тому числі й на підставі загальноприйнятої шкали часу [30, с. 42].

Досліджуючи ситуації з точки зору їх генезу (розвитку), Т. С. Волчецька виділяє наступні етапи, періоди виникнення ситуацій:

1-й етап – безкримінальний – це соціальні ситуації, в якості юридично значущих виділяються ті з них, що зачіпають суспільні блага і цінності, що охороняються законом. Вони врегульовані за допомогою правових засобів – норм права, правовідносин, актів застосування права. При появі криміногенних факторів соціальна ситуація може трансформуватися в криміногенну, яка доволі часто передуює вчиненню злочину, реально містить у собі умови й обставини, сприятливі для реалізації злочинних задумів.

2-й етап – кримінальний період. Для виникнення кримінальних ситуацій необхідно, щоб в попередній ситуації певний суб'єкт почав реалізовувати злочинні дії, переслідуючи злочинну мету і маючи асоціальну установку. Дії такого суб'єкта відкривають серію кримінальних ситуацій, що являють собою систему із поєднання передкримінальних, власне кримінальних та посткримінальних ситуацій.

3-й етап – криміналістичний (етап пошуково-пізнавальної діяльності). У випадку виявлення ознак злочину компетентними органами виникає ланцюг ситуацій криміналістичної сфери. В числі криміналістичних ситуацій вчена виділяє дослідчу, слідчу, оперативно-розшукову, експертну та судову ситуації.

4-й етап – наукового криміналістичного дослідження (етап створення окремих методик і рекомендацій з розслідування злочинів) [30, с. 44-45].

Ми в цілому погоджуємося із періодизацією виникнення й формування ситуацій, запропонованою й розглянутою нами вище. Разом з тим, на наш погляд, розглядаючи ситуації виникнення й розвитку масових заворушень в контексті представленої періодизації, зазначимо наступне. Так званий «безкримінальний», перший етап у контексті масових заворушень є етапом наростання або загострення політичного, соціально-економічного конфлікту, загострення, економічної стагнації, на тлі яких можливе виникнення масових заворушень. Він є важливим в кримінологічному аспекті вивчення масових заворушень, разом з тим необхідно усвідомлювати, що він може й не перейти у другий етап, а досить тривалий час існувати без будь-яких трансформацій.

Також властивим для масових заворушень є поєднання другого, «кримінального» й третього, «криміналістичного» періоду, оскільки часто досудове розслідування масових заворушень починається ще до повного їх припинення. Запропонований поділ кримінального й криміналістичного періоду властивий насамперед закінченим злочинам з матеріальним складом. Початок криміналістичного періоду, пошуково-пізнавальної діяльності правоохоронних органів, що ототожнюються учасниками масових заворушень із чинною в країні владою, часто призводить до другої (наступної) хвилі масових заворушень, особливо тих, що виникли на ґрунті невдоволеності населення діями (політикою) влади.

Напри кінець зазначимо, що зважаючи на чинну модель кримінального процесу та її взаємозв'язок із оперативно-розшуковою діяльністю, вважаємо за доцільне виокремлювати оперативно-розшукові та криміналістичні ситуації, серед яких в залежності від виду діяльності (слідчої, експертної, судової діяльності учасників кримінального судочинства) називати слідчі, експертні та судові ситуації. При цьому ми виходимо з їх розуміння як ситуацій, що складаються під час певної діяльності, а не із назви суб'єкта, який потрапляє в конкретну ситуацію. Вважаємо не доцільним виокремлювати ситуації слідчі, прокурорські, оперативні тощо, оскільки ці суб'єкти здійснюють одну й ту саму діяльність – розслідування, від слова «йти по сліду», «слід».

Окрім вищевказаних, окремі автори виділяють слідчо-оперативні ситуації [89, с. 89]; техніко-криміналістичні ситуації, що повинні розглядатися як окремі ситуації щодо слідчих ситуацій і ситуацій огляду місця події, що являють собою по суті систему факторів, що здійснюють вплив на діяльність із застосування техніко-криміналістичних засобів при роботі з речовими доказами [169, с. 16]. В. С. Зеленецький виділяв дослідчі ситуації, що виникали під час дослідчої перевірки заяви, повідомлення про злочин за чинності КПК України 1960 р. [58, с. 30-33]. Не можна залишити поза увагою також теорію кримінальних ситуацій, які поділяють на передкримінальні, ситуації вчинення злочину – власне кримінальні та посткримінальні – ті, що склалися після

вчинення злочину. Кримінальну ситуацію розуміють як стан навколишнього середовища, в якому планувався, готувався та вчинявся злочин [12, с. 76].

У криміналістичній літературі слідчі ситуації класифікуються за різними підставами. В якості підстав загальних і особливих класифікацій слідчих ситуацій використовуються їх різноманітні ознаки, а також зв'язки між даним об'єктом та іншими системними утвореннями.

Основним критерієм загальної класифікації слідчих ситуацій Л. Я. Драпкін вважає їх складність, тому поділяє слідчі ситуації на прості та складні, визначаючи, що залежно від кількості, характеру і змісту формуючих факторів усі складні слідчі ситуації можна диференціювати на п'ять класифікаційних груп: проблемні, конфліктні, тактичного ризику, організаційно неупорядковані й комбіновані (змішані ситуації) [45, с. 98].

Інша точка зору представлена С. В. Великановим, який визначає такі критерії класифікації слідчих ситуацій у методиці розслідування злочинів: особливості категорії кримінальних справ залежно від специфіки розслідуваних злочинів (клас, група, вид); особливості криміналістичної характеристики певних видів злочинів, що враховуються при їх розслідуванні; особливості стадії досудового провадження у кримінальних справах, процесуальних дій [23, с. 86].

Р. С. Белкін, аналізуючи різні класифікаційні системи слідчих ситуацій, дійшов висновку, що обґрунтованим є їх розподіл на типові та специфічні; початкові, проміжні й кінцеві; безконфліктні і конфліктні (з подальшим їх поділом). У кінцевому підсумку, все це – окремі класифікації, оскільки в їх основі лежить якась одна ознака ситуації. На думку вченого-криміналіста, підставою для загальної класифікації слідчих ситуацій повинна слугувати її якісна (стосовно можливості досягнення цілей розслідування) характеристика. З цього погляду всі слідчі ситуації поділяються на сприятливі й несприятливі для розслідування [10, с. 143-144].

Найбільш часто в науковій літературі в практичному обігу використовується термін «типові слідчі ситуації». Типовими науковці і

практики, як правило, вважають слідчі ситуації, найбільш часто повторювані, коли при розслідуванні злочину діють загальні закономірності механізму вчинення злочину, утворення джерел доказової інформації.

При розробці методик розслідування злочинів нерідко використовується інформаційний підхід щодо виділення типових слідчих ситуацій [111, с. 15]. Як слушно зазначають Є. Д. Лук'янчиков і В. С. Кузьмічов, аналізуючи слідчу ситуацію, слідчий повинен враховувати фактори, що її формують, серед яких основними є елементи інформаційного характеру, які визначають зміст подальшої діяльності [115, с. 31].

В. К. Гавло виокремив такі основні положення типової слідчої ситуації, що необхідно враховувати під час її практичного застосування для висунення версій й орієнтування в обстановці розслідування:

1) типова слідча ситуація – це наукове поняття відносно прояву загальних меж ходу і стану розслідування до визначеного його моменту;

2) вона є найбільш вірогідною, зразковою для заданих умов обстановкою розслідування;

3) в основі типової слідчої ситуації знаходяться інформаційні дані, зорієнтовані на загальні межі криміналістичної характеристики окремих видів (груп) злочинів і умови їх розслідування;

4) типова ситуація має «свій» закономірний набір ознак (про хід і стан розслідування), система яких індивідуалізує її, робить стійкою, фіксованою на даний момент розслідування, що дозволяє групувати ситуації за різними, раніше названими, положеннями [32, с. 243-244].

Результати наукового аналізу робіт, присвячених розробці та удосконаленню методик розслідування окремих видів злочинів переконливо доводять, що типові слідчі ситуації, як правило, виокремлюються на початковому і подальшому етапі розслідування. Типові ситуації дозволяють: вірно визначити фактичне місце тих чи інших обставин у процесі розслідування, маючи на меті отримання даних для прийняття стратегічних і тактичних рішень у провадженні; висунути найбільш обґрунтовані слідчі версії

та визначити подальший хід розслідування в найбільш перспективному напрямку; намітити повний перелік гласних й негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій та їхній найбільш доцільний порядок провадження; звести до мінімуму кількість неефективних та помилкових рішень слідчого [20, с. 134].

Правильний аналіз та врахування початкових умов, а саме форму подання інформації, особливості її знаходження та розповсюдження є ключовими для оцінки вихідних даних, визначенні предмету доказування, кваліфікації злочинного діяння і планування розслідування.

І. Ф. Герасимов вважає, що кожна конкретна ситуація завжди індивідуальна, тому типізація слідчої ситуації у всій повноті неможлива. Типізувати слідчі ситуації можна лише за одним із компонентів, а точніше – за одним із утворюючих цей компонент [8, с. 96], а В. В. Клочков уточнює: «із причин значної кількості можливих варіантів» [63, с. 75].

Слідча ситуація обумовлюється низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників.

До об'єктивних чинників відносять: наявність доказової та орієнтуючої інформації; об'єктивне існування джерел доказової інформації і можливість їх встановлення, а також отримання від них доказової інформації; об'єктивні чинники, пов'язані зі зникненням доказів; сили та засоби для виявлення та фіксації доказів, і орієнтуючої інформації, гласними та негласними методами, що безпосередньо задіяні в цьому процесі, так і ті, залучення яких є реально можливим; чинник протидії розслідуванню; кримінально-правова і громадська оцінка розслідуваної події, яка існує на даний момент.

До суб'єктивних відносяться: рівень підготовки слідчого та інших співробітників, їх практичний досвід; психологічний стан; можливість приймати рішення, цілеспрямовано і методично проводити розслідування, здійснювати слідчі дії, оперативно-розшукові заходи та експертні дослідження, постійно змінюючи ситуацію на краще; здібність до реальної оцінки ситуації,

до виявлення і подолання чинників протидії розслідуванню; наслідки помилкових дій слідчого і співробітників органу дзнання [28, с. 73].

Поєднання і результати впливу всіх цих чинників зумовлюють індивідуальність слідчої ситуації у момент розслідування, її зміст, тобто конкретну сукупність умов, в яких доводиться або доведеться діяти слідчому. Іншими словами поєднання обох груп чинників обумовлює особливості слідчої ситуації на момент розслідування: її зміст і сукупність конкретних умов, в яких повинен діяти слідчий [166, с. 253].

Разом з тим необхідно враховувати, що одна й та сама ситуація може бути по-різному оцінена різними особами. Але це не означає, що за наявності декількох осіб, що оцінюють її неоднаково, що цілком допустимо через специфіку і варіативність пізнавальних здібностей людини, одна ситуація перетворюється в декілька [53, с. 125]. Не можна через це позбавляти слідчу ситуацію об'єктивного характеру [156, с. 137].

Ми поділяємо точку зору Т. П. Бірюкової, яка, аналізуючи чинники, що формують слідчу ситуацію, дійшла висновку про те, що повторюваність конкретних слідчих ситуацій є дуже рідкісною [14, с. 68]. Враховуючи таку рідкісну повторюваність розробити інструкції (програми), які гарантують досягнення позитивного результату в кожній з них, дуже складно. Отже, ці інструкції повинні бути гнучкими, звільненими від ряду чинників, і, в першу чергу, – від суб'єктивних.

Разом з тим, причиною виділення і розгляду наукою криміналістикою типових слідчих ситуацій є те, що в розслідуванні злочинів, як і в будь-якій іншій сфері людської діяльності, надається перевага отриманню позитивного результату з як найменшими витратами сил і засобів. Для цього аналізується попередній досвід, аналіз якого дозволяє узагальнювати позитивне і негативне. Висновки формуються як рекомендації для аналогічних ситуацій, які можуть виникнути в майбутньому.

Типова слідча ситуація, як високий ступінь абстракції, має велике теоретичне і методичне значення для криміналістики. Виділення типових

ситуацій і вироблення на цій основі загальних рекомендацій з методики розслідування особливо необхідні для правильної побудови слідчих версій, визначення напрямку подальшого розслідування, виявлення обставин, які мають значення для кримінального провадження, вибору комплексу і черговості проведення слідчих (розшукових) дій, встановлення завдань і характеру взаємодії слідчого з оперативними підрозділами тощо. Важливість і перспективність такого роду досліджень підтверджені слідчою практикою і відзначені в літературі.

Типізація слідчих ситуацій дозволяє:

а) висунути найбільш обґрунтовані слідчі версії і визначити (скоригувати) шляхи подальшого ходу розслідування у потрібному для кримінального провадження напрямку;

б) накреслити оптимальний набір слідчих (розшукових) дій і цілеспрямовану їх черговість з метою належного розвитку ситуації;

в) звести до мінімуму кількість методичних рішень слідчого [199, с. 11–15]. Знання типових ситуацій дозволяє не тільки передбачити їх виникнення у відповідних умовах як закономірних, але й вибирати такі тактичні прийоми, які є найбільш оптимальними [188, с. 107].

В науковій криміналістичній літературі зазначається, що в основу типізації слідчих ситуацій на початковому етапі розслідування можуть бути покладені різноманітні критерії:

1) обсяг і зміст даних, що лежать в основі початку досудового розслідування;

2) визнання злочинцем своєї вини і бажання співпрацювати з органами розслідування;

3) кількість можливих співучасників злочину;

4) стосунки, що склалися між учасниками розслідування;

5) джерело інформації про вчинений злочин [28, с. 75].

Разом з тим, визначаючи типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування масових заворушень необхідно зазначити, що вищевказаний

перелік не є вичерпним. Результати системного аналізу статистичних даних, матеріалів кримінальних проваджень про масові заворушення, а також власний досвід роботи дисертанта на посаді прокурора в процесуальному статусі прокурора-процесуального керівника досудовим розслідуванням, у тому числі й таких злочинів, як масові заворушення, дозволили зробити висновок про те, що в основу типізації слідчих ситуацій початкового етапу масових заворушень також можуть бути покладені такі критерії:

- тривалість вчинення злочину,
- місце вчинення злочину,
- раптовість виникнення наміру чи підготовленість масових заворушень.

Отже, наявність типових слідчих ситуацій дозволяє розробляти напрями щодо їх розв'язання, робить роботу слідчого цілеспрямованою. Урахування типового та індивідуального при розслідуванні кожного конкретного кримінального провадження робить цей процес більш ефективним. Роль і значення слідчих ситуацій обумовлені, перш за все, тим, що вони є моделлю для з'ясування невідомих елементів конкретної ситуації; їх виокремлення та врахування дозволяє під час практичної діяльності істотно економити час для визначення доцільності проведення тих або інших заходів при розслідуванні злочинів.

Отже, як правило, у розроблених криміналістами типових вихідних слідчих ситуаціях окремих видів злочинів зосереджені дані, що дозволяють виробити наукові рекомендації з найбільш ефективного висунення загальних та окремих версій у ході слідчої діяльності. Тому типізація саме вихідних слідчих ситуацій є надзвичайно важливим завданням, що сприятиме розробці ефективних методик розслідування масових заворушень, а також ефективній практичній діяльності із розслідування злочинів цього виду.

В. П. Шалдирван, зазначаючи про те, що процес розслідування масових заворушень перебуває в прямій залежності від правильного визначення

слідством конкретних слідчих ситуацій на різних етапах розслідування, виокремлює наступні типові слідчі ситуації:

1. Надійшло повідомлення про групові дії натовпу, які вже закінчилися, але не відомо чи це групове хуліганство чи масові заворушення. Є інформація про пошкодження або знищення майна, погроми. Є постраждалі – випадкові особи та працівники органів внутрішніх справ. Невідомі мотиви скоєного. Відсутні дані щодо конкретних організаторів та активних учасників подій (затриманих за скоєння адміністративних правопорушень, або за підозрою в участі у заворушеннях немає).

Зазначена ситуація характерна для масових заворушень – хуліганських дій молоді, які виникають ситуативно і продовжуються недовгий час, після чого натовп розпадається без особливого силового впливу на нього з боку правоохоронних органів.

2. Надійшло повідомлення про групові злочинні дії натовпу, які ще продовжуються. Є дані про погроми, пожежі. Є постраждалі в результаті дій безчинствующого натовпу (повідомлення із лікарень). Недостатня інформація щодо масштабів групових дій, їх наслідків, а також про мотиви скоєного. Дані щодо активних учасників та організаторів подій неповні. Неможливо почати проведення оглядів, інших слідчих дій у зв'язку із небезпекою з боку активних учасників групових подій або є підстави вважати, що ці дії можуть ініціювати ескалацію заворушень (у першу чергу – у разі затримання підозрюваних).

Різновидом цієї ситуації може бути переміщення безчинствующого натовпу до іншого населеного пункту, іншого району де заворушення продовжуються. У цьому разі у подальшому потрібно вирішувати питання щодо об'єднання кримінальних справ про скоєння масових заворушень за організацією одних і тих же осіб в різних населених пунктах.

3. Наявне кримінальне провадження про вбивство, завдання тілесних ушкоджень, зґвалтування, інші злочини. Вбачається зволікання з розслідуванням та притягненням винуватих осіб до відповідальності або вбачаються зловживання з боку працівників правоохоронних органів. Це

призводить до групових злочинних дій, спрямованих на представників влади, на групу населення (причетну до злочинної діяльності, об'єднану на етнічній або національній підставі та ін.): захоплення заручників, погроми у родичів осіб, яких підозрюють у вчиненні злочинів або правоохоронців, які нібито допомагають злочинцям. Відомі мотиви вчиненого (вимога негайного покарання винних, помста та ін.), організатори та частково – активні учасники подій, але їх місце знаходження є невідомим.

4. Вчинені масові заворушення. Відомі організатори і активні учасники заворушень. Частина з них затримана за вчинення суспільно-небезпечних дій, частина знаходиться у розшуку.

5. Групові злочинні дії в установах Державного департаменту України з питань виконання покарань. Є постраждалі, знищене або пошкоджене майно, скоєні погроми. Справа може бути порушена у зв'язку із діями, які дезорганізують роботу установи або групове хуліганство, спричинення тілесних ушкоджень, знищення майна та ін. (хоча фактично, наприклад, мале місце не дезорганізація, а повна або часткова паралізація діяльності такої установи).

6. Отримане повідомлення про заворушення та застосування зброї працівниками органів внутрішніх справ під час нібито зупинення безчинств кримінального натовпу. Справа може бути порушена за перевищення влади та службових повноважень, спричинення тілесних ушкоджень, загибель в результаті застосування вогнепальної зброї або спецзасобів та ін. Вирішується питання щодо наявності в діях учасників групових дій ознак масових заворушень [181, с. 98-102].

На наш погляд, запропоновані вище типові слідчі ситуації початкового етапу масових заворушень, на сьогодні не є беззаперечними із наступних причин. По-перше, вважаємо, що у ситуації, у яких питання про наявність в діях осіб ознак масових заворушень не є вирішеним, не можуть бути віднесені до типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування масових заворушень. До таких ситуацій повинні відноситися лише ті, у яких

кваліфікація злочину у виді масових заворушень, є встановленою. По-друге, виходячи із запропонованих у науковій літературі визначень поняття типової слідчої ситуації, слідчу ситуацію виникнення масових заворушень серед засуджених не можна назвати типовою. На жаль, злочинність в умовах позбавлення волі стає невід'ємною характеристикою тюремної дійсності, проте, масові заворушення серед засуджених в Україні відбулися лише у липні 1990 року у Дніпропетровському слідчому ізоляторі [128].

М. І. Скригонюк, заявляючи предметом свого наукового дослідження слідчі ситуації й тактичні операції при розслідуванні масових заворушень, зазначає тільки те, що слідча ситуація в кримінальному провадженні про масові заворушення може бути конфліктною і безконфліктною і по різному впливати на процесуально-криміналістичну діяльність, а остання, в свою чергу, регулює її. Науковець вважає, що слідча ситуація – це сукупність обставин, що підлягають доказуванню в кримінальній справі про злочин, інших обставин, що склалися в ході провадження слідчих дій, офіційно і неофіційно встановлених, можливо навіть у сукупності із загостренням суперечностей між учасниками, суб'єктами криміналістичної діяльності та іншими особами [165, с. 120].

Як бачимо, науковець ототожнює поняття слідчої ситуації та обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, хоча останні, на наш погляд, ніяким чином на слідчу ситуацію не впливають.

Підсумовуючи вищевикладене, вважаємо, що типовими слідчими ситуаціями початкового етапу розслідування масових заворушень є такі:

- за характером та завершеністю масових заворушень:

1. Надійшло повідомлення про те, що вчиняються масові заворушення ірраціонального типу, що виникли спонтанно. Затримані окремі активні учасники масових заворушень, організатори відсутні.

2. Дії натовпу – масові заворушення ірраціонального типу завершені. Є відомості про потерпілих, пошкодження та знищення майна, інші матеріальну шкоду.

3. Тривають масові заворушення, що мають організований, заздалегідь спланований характер. Інформація про дії натовпу, наслідки злочинних дій, про активних учасників та їх мотиви є недостатньою.

4. Активні дії натовпу, зазначені вище, завершені, але є підстави вважати, що можлива ескалація заворушень;

- за масштабністю події:

1. Масові заворушення вчиняються в умовах великого міста, участь у масових заворушеннях беруть понад тис. осіб.

2. Масові заворушення вчиняються в умовах невеликого міста, участь у масових заворушеннях беруть менше за тисячу осіб;

- за небезпечністю знарядь та засобів, що використовуються в ході масових заворушень:

1. В ході масових заворушень учасниками використовується вогнепальна зброя, вибухові пристрої або учасники масових заворушень мають при собі вогнепальну зброю, вибухові пристрої, висловлюють погрози їх застосування.

2. В ході масових заворушень учасники використовують інші знаряддя й засоби.

## **2.2. Організаційно-тактичні засади провадження окремих процесуальних дій на початковому етапі розслідування масових заворушень**

Важливе значення для виконання завдань кримінального провадження, передбачених ст. 2 КПК України, є законність отримання доказів на стадії досудового розслідування масових заворушень з тим, щоб в ході судового розгляду на їх підставі було винесене законне, обґрунтоване та вмотивоване судове рішення щодо кожного, хто вчинив досліджуване кримінальне правопорушення.

Результати аналізу слідчо-судової практики щодо кримінальних проваджень про масові заворушення переконливо доводять наявність низки проблемних питань щодо законності отримання доказів в ході проведення найважливіших процесуальних дій на початковому етапі розслідування масових заворушень. Особливої актуальності це питання набуває випадках, коли у судовому розгляді постає питання про непридатність таких доказів бути обґрунтуванням обвинувального вироку особам, що вчиняли масові заворушення.

За результатами вивчення матеріалів кримінальних проваджень щодо вчинення масових заворушень встановлено, що через специфіку їх вчинення (масовий характер дій, масштабність місця події, велике коло осіб, що потрапляють у сферу інтересів правоохоронних органів, а також великої кількості потерпілих, свідків, яких необхідно допитати та провести щодо них інші процесуальні дії) до розслідування залучається значна кількість слідчих та працівників оперативних підрозділів, що виконують доручення на проведення слідчих (розшукових) дій – у вивчених матеріалах від 5 до 38 працівників оперативних підрозділів. Відповідно до положень ст. 41 КПК України, оперативні підрозділи здійснюють слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії в кримінальному провадженні виключно за письмовим дорученням слідчого або прокурора. Під час виконання доручень слідчого, прокурора співробітник оперативного підрозділу користується повноваженнями слідчого, але не має права здійснювати процесуальні дії у кримінальному провадженні за власною ініціативою або звертатися з клопотаннями до слідчого судді чи прокурора [104]. На наш погляд, така ситуація є неприпустимою помилкою законодавця, що негативно впливає на якість та швидкість розслідування передусім таких специфічних кримінальних правопорушень, як масові заворушення.

Разом з тим, у практиці у матеріалах кримінальних проваджень часто відсутні й відповідні доручення слідчого на проведення відповідних процесуальних дій, в результаті чого обґрунтовано ставиться під сумнів

законність проведення таких дій, а їх результати – не визнаються доказами у кримінальному провадженні, оскільки є такими, що отримані не відповідним суб'єктом.

Результати опитувань оперативних працівників, слідчих, слідчих суддів, що мають досвід розслідування масових заворушень, переконливо доводять, що часто прокурори дають вказівки слідчим та оперативним працівникам лише з метою створення видимості керівництва, що пов'язано, в першу чергу, із надмірною їх завантаженістю, недостатністю часу на ознайомлення із багаточисельними матеріалами кримінального провадження щодо розслідування масових заворушень, а інколи з непрофесіоналізмом й браком досвіду керівництва й професійної діяльності (див. Додаток Б). Системний аналіз матеріалів кримінальних проваджень щодо масових заворушень свідчить про те, що значна частина вказівок та доручень прокурорів – процесуальних керівників надається у перші дні розслідування та носить переважно загальний характер – «допитати потерпілих», «допитати свідків», «встановити власника спаленого автомобіля», «надати доручення на встановлення винуватої особи» тощо.

У зв'язку з вищевикладеним пропонуємо керівнику органу прокуратури своїм наказом визначати групу прокурорів, які здійснюватимуть повноваження прокурорів у конкретному кримінальному провадженні. Відповідне положення слід закріпити як обов'язкове у Наказі Генеральної прокуратури «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні» від 26 липня 2013р. №4ГН-1.

Необхідно відзначити також слушність викладених у науковій літературі поглядів щодо значення криміналістичної науки у діяльності як слідчих, так і прокурорів. Зокрема, зазначається, що ефективність діяльності слідчого, прокурора значною мірою залежить від якості й повноти криміналістичного забезпечення процесу досудового розслідування злочинів. Зокрема і передусім це залежить від: розширення бази нових досягнень науки й техніки; пошуково-пізнавальних методів проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих

(розшукових) дій; впровадження новітніх технічних засобів виявлення і дослідження слідів злочинної діяльності; підвищення фахової підготовки слідчих і прокурорів; відповідного своєчасного забезпечення цих суб'єктів досудового розслідування необхідною науковою, методичною та іншою допоміжною інформацією. З огляду на це, суспільні потреби активізації у сфері здійснення досудового розслідування кримінальних правопорушень ставлять перед наукою криміналістикою завдання зосередити увагу на наукових розробках з теоретико-правових, природничо-технічних і методико-прикладних проблем, від яких залежить повнота та висока якість й ефективність кримінального провадження [37, с. 104].

Найбільш проблемними питаннями законності отримання доказів в ході досудового розслідування масових заворушень є: відсутність у матеріалах кримінального провадження процесуальних документів, що свідчать про законність проведення процесуальної дії, в результаті якої отримані докази у кримінальному провадженні (доручень оперативному працівнику на проведення процесуальних дій, постанов прокурора, слідчого про проведення відповідних процесуальних дій, ухвал слідчого судді про дозвіл на проведення відповідних процесуальних дій (тимчасового доступу до речей і документів, обшуків, відповідних негласних слідчих (розшукових) дій тощо); відсутність у протоколах оглядів місць подій фактичних даних про сліди, предмети, документи, виявлені й вилучені в ході їх проведення; проведення відповідних процесуальних дій без залучення захисників у необхідних випадках тощо.

Ще один проблемний аспект законності отримання доказів у ході розслідування масових заворушень пов'язаний із достатньо великою кількістю осіб (в порівнянні із особливостями розслідування більшості інших кримінальних правопорушень), що допитуються на початковому етапі розслідування в якості свідків та потерпілих. В подальшому, за наявності фактичних даних про організацію окремими особами (із числа допитаних свідків) масових заворушень або про їх активну участь у їх проведенні, цим особам може бути пред'явлений акт про підозру.

Проте, п. 6 ч. 2 ст. 87 КПК України закріплює положення про те, що суд зобов'язаний визнати істотними порушеннями прав людини і основоположних свобод отримання показань від свідка, який надалі буде визнаний підозрюваним чи обвинуваченим у цьому кримінальному провадженні. Тобто, допитуючи учасників масових заворушень на початковому етапі розслідування, наприклад, одразу після їх вчинення або зупинення правоохоронними органами, слідчий свідомо йде на таке «порушення», оскільки ще не знає з високим ступенем ймовірності, який саме учасник буде притягнутий до кримінальної відповідальності за ст. 294 КК України як організатор масових заворушень або їх активний учасник. За такої ситуації, показання, що отримуються вперше від такої особи, що можуть бути більш достовірними, оскільки допитувана особа ще не встигла продумати лінію захисту, підготувати «алібі» тощо будуть визнані недопустимими доказами у кримінальному провадженні, а наступні показання цієї особи вже як підозрюваного, можуть використовуватися.

Підсумовуючи викладене, необхідно зазначити, що більшість випадків порушення законності в ході отримання доказів у кримінальних провадженнях про масові заворушення пов'язані із недотриманням суб'єктами доказування зі сторони обвинувачення (слідчим, оперативним працівником) вимог чинного кримінального процесуального законодавства й формальним ставленням до своїх повноважень, а окремі з них – є наслідком реалізації законодавчих положень, які не завжди відповідають об'єктивно викликаним потребам практики. Саме тому дослідження організації й тактики провадження окремих слідчих (розшукових) дій на початковому етапі розслідування масових заворушень є актуальними як для науки криміналістики, так і для забезпечення практичних працівників криміналістичними пропозиціями і рекомендаціями зі здійснення досудового розслідування масових заворушень.

### ***2.2.1. Організаційно-тактичні засади провадження слідчого огляду на початковому етапі розслідування масових заворушень***

Масові заворушення – це злочин, вчинення якого спричиняє значні збитки державі, суспільству, громадським організаціям та окремим громадянам, завдаючи шкоду життю, здоров'ю, честі й гідності людей, різним формам власності, громадській безпеці, авторитету органів державної влади та управління. Вони порушують громадський порядок, нормальне функціонування державних і громадських установ, ритм суспільного життя та спокій людей.

Складність організації розслідування масових заворушень залежить, в першу чергу, від їх масштабності. Так, у випадку, коли вчинені масові заворушення ірраціонального типу, тобто наприклад, футбольними вболівальниками, відвідувачами масових заходів (концертів, спортивних змагань тощо), то такий злочин може бути розслідуваний невеликою групою місцевих слідчих без створення слідчої групи.

У більшості випадків розслідування масштабних масових заворушень, можливе лише силами слідчо-оперативних груп, у тому числі міжвідомчих, що створюються та функціонують у відповідності з положеннями Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень, затвердженої Наказом МВС України № 700 від 14.08.2012 р. [140].

На випадок виникнення масових заворушень використовується заздалегідь розроблений план, спрямований на їх припинення. У ході такої роботи багатьох відомств і служб реалізується принцип взаємодії і, перш за все, між слідчими та оперативними підрозділами, уповноваженими на проведення гласних та негласних слідчих (розшукових) дій.

Створена для розслідування масштабних масових заворушень СОГ може включати в себе слідчих та працівників оперативних підрозділів

(кримінальної поліції та департаментів, що входять до її складу, слідчого управління тощо), органів безпеки (контррозвідки, військової контррозвідки, захисту національної державності, боротьби з корупцією і організованою злочинною діяльністю, боротьби з тероризмом і захисту учасників кримінального судочинства та працівників правоохоронних органів, інформаційно-аналітичного, оперативно-технічного, оперативного документування, адміністративно-господарського), органів Державної прикордонної служби України та нараховувати від декількох десятків до сотень співробітників. Так, наприклад, у кримінальному провадженні про масові заворушення, вчиненні в м. Києві у листопаді – грудні 2013 року, була створена група слідчих, у складі начальника відділу СУ ГУМВС України в м. Києві, його заступника, 52 слідчих (СУ ГУМВС України в м. Києві, СВ Печерського та Шевченківського районних управлінь ГУМВС України в м. Києві), 6 криміналістів ГУМВС України в м. Києві [93].

Треба враховувати, що населення міста, району, регіону де відбулися масові заворушення, як правило, поділяється за приналежністю до тих чи інших національностей, етнічних груп, партій або за іншими ознаками на протидіюючі, ворогуючі групи або угруповання, їх ворожнеча інколи доходять до збройного конфлікту. Тому слідчі місцевих слідчих управлінь можуть розглядатися як прибічники тієї чи іншої сторони, особливо коли масові заворушення направлені проти місцевої влади. При цьому, як потерпілі від масових заворушень, так і прибічники активних учасників безпорядків можуть мати сумніви щодо об'єктивності та неупередженості місцевих слідчих та інших працівників правоохоронних органів.

Тому, з урахуванням слідчої обстановки СОГ може формуватися переважно не з місцевих працівників. Саме це є одним з головних чинників успішного розслідування але, одночасно, створює суттєві труднощі його практичної реалізації. Прикомандировані оперативні працівники й слідчі на першому етапі недостатньо орієнтуються в оперативній обстановці в регіоні, не

знають специфічних факторів, що впливають на цю обстановку. Також суттєвим негативним фактором є відсутність у них негласних джерел.

Проблемними аспектами організації роботи великої СОГ є те, що вона починається з необхідності організації прийняття, зустрічі, доставки прикомандированих співробітників у потрібні пункти, матеріально-технічного, побутового забезпечення (розселення, харчування, відпочинок, періодична ротація, озброєння (за необхідності) відповідною стрілецькою зброєю і (чи) засобами індивідуального захисту, створення робочих місць, охорона пунктів розселення і роботи її членів).

Важливу роль як у складі СОГ, так і поза нею відіграють співробітники місцевих правоохоронних органів (СБУ, МВС, прокуратури). Найчастіше до складу групи включають місцевих слідчих у випадках розслідування заворушень, які вчинені на ґрунті міжнаціональних конфліктів. Вони здатні чіткіше орієнтуватися в місцевих умовах, як правило, знають мову (наприклад, угорську, циганську тощо), добре орієнтуються у місцевих особливостях, звичаях. Фактор, що ускладнює роботу співробітників місцевих органів полягає у тому, що вони, члени їх сімей, їх власність у низці випадків можуть бути об'єктами посягання масових заворушень та інших злочинів. Якщо до слідчої групи входять місцеві слідчі, то їх робота не повинна бути пов'язана із керуванням цією групою.

Слідчий огляд є однією з найважливіших процесуальних дій, спрямованих на виявлення й дослідження слідів вчинення кримінального правопорушення. Огляд місця події є найбільш розповсюдженим, складним та інформаційно-значимим видом слідчого огляду, що проводиться майже у кожному кримінальному провадженні. Разом з тим, у ході досудового розслідування масових заворушень його проведення має низку проблемних організаційно-тактичних аспектів, дослідження яких предметом цього підрозділу дисертації.

Зауважимо при цьому, що вже за чинності КПК України 2012 року процесуальні та криміналістичні засади проведення огляду місця події були

предметом наукових пошуків вітчизняних вчених у галузі кримінального процесу й криміналістики В. К. Весельського, О. В. Зарубенко, О. Л. Захарової, М. С. Качковського, Е. В. Криничної, Є. Д. Лук'янчикова, Б. Є. Лук'янчикова, О. Л. Мусієнко, Д. П. Письменного, В. М. Рябікіна, М. Ф. Сокирана та інших. Однак, наукові роботи, які б розкривали особливості проведення цієї слідчої (розшукової) дії в ході розслідування масових заворушень на сьогодні відсутні.

Перш за все, необхідно зазначити, що сутність огляду місця події полягає у тому, що слідчий безпосередньо сприймає обстановку місця події та інші матеріальні об'єкти, вивчає їх, виявляє і досліджує сліди та речові докази, з'ясовує сутність учиненого, встановлює механізм події, оцінює результати огляду, фіксує обстановку місця події, предмети і сліди з метою подальшого їх використання в процесі розслідування [176, с. 61]. Саме сприйняття обстановки місця події дає можливість слідчому уявити картину події, на основі отриманої емпіричної бази висунути версії та організувати проведення інших слідчих (розшукових) дій [7, с. 156].

Сутність огляду, як стверджує О. В. Зарубенко, включає в себе виявлення, збирання, закріплення слідів і речових доказів, які у подальшому використовуються з метою встановлення відомостей про подію кримінального правопорушення, особу, яка його вчинила та інші важливі для кримінального провадження обставини. При огляді місця події слідчий за допомогою органів чуття переконається в існуванні й характері фактів, що мають істотне значення для розслідування [57, с. 46].

Специфікою огляду місця події, як зазначає В. К. Весельський, є те, що його неможливо замінити повною мірою іншими слідчими (розшуковими) діями, тактичні прийоми проведення яких розраховані на інші способи отримання та фіксації доказової інформації [24, с. 152].

Проведення огляду місця події підпорядковане певним тактичним принципам. До таких принципів відносяться:

- 1) своєчасність (невідкладність) огляду місця події;
- 2) планомірність огляду місця події;

- 3) об'єктивність огляду місця події;
- 4) повнота огляду місця події;
- 5) єдине керівництво оглядом місця події з боку слідчого;
- 6) активність огляду місця події;
- 7) використання техніко-криміналістичних засобів під час проведення огляду місця події;
- 8) використання спеціальних знань під час проведення огляду місця події [74, с. 59]. Крім того, до основних тактичних принципів огляду місця події також відносять й активність проведення огляду [84, с. 267].

З психологічної точки зору, огляду місця події притаманні:

- невизначеність слідчої інформації (на початку розслідування виникає багато запитань, на які у слідчого немає відповідей: що сталося, хто винен у вчиненому, чому це сталося і т. ін.);
- публічність дій (огляд місця події проводиться в присутності спеціалістів, працівників правоохоронних органів, понятих та інших осіб);
- невідкладний характер (огляд місця події проводиться негайно, оскільки будь-яка відстрочка може призвести до зміни обстановки, втрати слідів і доказів та іншої важливої інформації);
- узгодженість дій учасників огляду (чітке розмежування функцій між учасниками огляду, керівником яких є слідчий);
- розподілення і переключення уваги слідчого (необхідність сприйняти обстановку місця події в цілому і, водночас, виділити найбільш значущі групи об'єктів);
- перевантаження оперативної пам'яті слідчого і висока психологічна напруженість;
- поєднання в діяльності слідчого пізнавального елемента (сприйняття обстановки, фактів, явищ; виявлення між ними причинного зв'язку; висунення версій), пошукового елемента (виявлення змін в обстановці, викликаних діями правопорушника, вилучення слідів та інших речових доказів), організаційного елемента (дії з приводу керування слідчо-оперативною групою) і

посвідчувального елемента (закріплення, посвідчення і фіксація виявлених під час огляду слідів, встановлених фактів, речових доказів шляхом складання протоколу, схем, креслень, проведення фотозйомки та аудіо- і відеозапису) [7, с. 157].

Зазначені ознаки огляду місця події дозволяють зробити висновок, що така слідча (розшукова) дія є активним пізнавально-інтелектуальним процесом, який формує уявлення слідчого про подію кримінального правопорушення.

Зауважимо, що зважаючи на свою незамінність, огляд місця події повинен проводитись в кожному випадку вчинення масових заворушень, незалежно від наявної інформації на початку розслідування. Пізнавальний та дослідницький характер цієї слідчої (розшукової) дії сприяє уявному відновленню картини події, яка відбулась.

Проведення огляду місця події під час розслідування масових заворушень завжди характеризуються високим ступенем складності, має низку проблемних організаційно-тактичних аспектів. На наш погляд, вони зумовлені наступними чинниками.

Перш за все, активна діяльність правоохоронних органів, направлена на пошук слідів злочину та осіб, які причетні до організації масових заворушень або активних їх учасників, ускладнена до повного припинення (стихійного або насильницького придушення) масових заворушень. У слідчій ситуації, коли масові заворушення ще тривають, проведення огляду місця події може бути небезпечним для життя та здоров'я учасників огляду місця події, такі дії правоохоронних органів можуть ініціювати ескалацію заворушень.

Також масовим заворушенням притаманна багатопредметність речової обстановки, яка активно змінюється. Це обумовлено тим, що вчинення досліджуваного злочину відбувається не однією або декількома особами, до масових заворушень призводять дії натовпу, його активними діями. Протидія сил правопорядку масовим заворушенням також викликає зміни в навколишньому середовищі у вигляді слідів, що переплітаються зі слідами кримінальних правопорушень, вчинених натовпом.

Місцем події у провадженнях цієї категорії часто є дуже великі ділянки місцевості, площею від декількох квадратних кілометрів до десятків, і навіть сотень квадратних кілометрів у населених пунктах та інших територіях, з великою густотою населення – від десятків тисяч до мільйонів чоловік. За результатами вивчення матеріалів судово-слідчої практики, 85,1% масових заворушень виникали в міській місцевості, найчастіше в місцях з високою концентрацією населення, де зростає кількість стресових ситуацій, збільшується нервово-психічне навантаження людей, підсилюється емоційна напруга, розрядка якої нерідко відбувається в конфліктній формі.

Вся адміністративна територія, де проходили масові заворушення, номінально є місцем події, що фактично складається з десятків, сотень або тисяч локальних місць події, які відносяться до конкретних епізодів вчинених кримінальних правопорушень. Для огляду кожного локального місця події утворюється слідчо-оперативна група, до складу якої повинен входити слідчий, який є керівником групи, працівник криміналістичного підрозділу, який виконує функції спеціаліста, працівник оперативних підрозділів кримінальної поліції МВС України, дільничний інспектор, що обслуговує територію, яка є місцем огляду та працівники інших підрозділів, виходячи із обстановки місця події та наявності відповідної кількості спеціалістів (судові медики, кіно-, фотодокументалісти, працівники пожежної, вибухотехнічної, кінологічної та інших служб поліції та інших державних органів). Склад слідчо-оперативної групи та взаємодія її членів регламентовані відомчими наказами МВС України [140].

Зважаючи на вищезазначені чинники, проблемними у досудових розслідуваннях масових заворушень є такі організаційно-тактичні аспекти провадження огляду місця події.

По-перше, складним для практичної реалізації організаційним аспектом є вжиття заходів до забезпечення охорони місця події до прибуття слідчо-оперативної групи, недопущення на місце події сторонніх осіб. Ускладненим може бути прибуття за необхідності пожежної служби для тушіння підпалених

об'єктів, а також служби медичної допомоги для надання допомоги потерпілим, що знаходяться у натовпі.

По-друге, суттєві складнощі викликає належне забезпечення слідчо-оперативної групи необхідними: транспортними засобами, засобами зв'язку; криміналістичними й іншими технічними засобами, що можуть знадобитися при огляді місця події, про яке надійшла первинна інформація; спеціальною технікою для роботи зі слідами (у широкому розумінні) на місці події (фото-, відеотехніка, звуко записуюча техніка, додаткові засоби освітлення, криміналістична техніка для роботи із різними видами слідів і т.д.); достатньою кількістю пакувальних матеріалів та засобів. З урахуванням багатопредметності обстановки місця події важливо передбачити і взяти із собою велику кількість різноманітних видів пакування (мішки і пакети поліетиленові, паперові, коробки, пробірки, шпагат, нитки, паперові і сургучеві печатки, клей, номерні і пакувальні бирки й т. ін.).

*Так, наприклад, у кримінальному провадженні, розпочатому за фактом вчинення масових заворушень біля Адміністрації Президента по вул. Банковій, 11 в м. Києві, в ході огляду місця події, що проводився 01.12.2013 р. виявлено та вилучено: 1) шкіряний ремінь «портупея»; 2) шкіряна кобура; 3) шкіряний чохол для газового балону; 4) щиток на лікоть, так званий «підлокотник»; 5) два металевих інструменти для пневматичного пістолету; 6) фільтр для протигазу; 7) сумка для протигазу; 8) дві упаковки бинта стерильного; 9) два щитка для колін; 10) розкладний ніж; 11) другий «підлокотник»; 12) мобільний телефон «Самсунг» (частково пошкоджений у вигляді розбитого екрану); 13) мобільний телефон «Самсунг»; 14) бронежилет; 15) шапка з прорізами для очей (маска); 16) військовий речовий мішок; 17) протирка; 18) пневматичний пістолет з магазином та кулями до нього; 19) газовий балон «Терен-4» (наповнений); 20) ніж у чохлі чорного кольору [93].*

Як бачимо, окремі виявлені на місці події та вилучені в ході його огляду об'єкти описані слідчим в протоколі не належним чином. Так, наприклад, бажано зазначати ідентифікаційні ознаки виявлених та вилучених мобільних

телефонів (наприклад, ІМЕІ кожного телефону), індивідуальні ознаки виявленого та вилученого ножа, пневматичного пістолета та набоїв до нього. Більш того, фототаблиця, що міститься у матеріалах кримінального провадження, та є додатком до протоколу огляду місця події, що наочно ілюструє виявлені та вилучені з місця події об'єкти, містить зображення не усіх зазначених в протоколі речей, проте містить й інші зображення, наприклад, фотокамери «Нікон», яка не вказана у змісті протоколу (див. Додаток А). Вищезазначене свідчить про складність огляду, що зумовлена його багатооб'єктністю. Разом з тим, це не може бути причиною недбалого ставлення до фіксації ходу й результатів огляду як у протоколі – процесуальному документі, що може бути визнаний доказом у кримінальному провадженні, так і за допомогою технічних засобів фіксації.

Інколи проблемним питанням є забезпечити присутність при огляді трупа (трупів) на місці події необхідної кількості понятих. Поняті мають відповідати вимогам ч. 7 ст. 223 КПК України про незаінтересованість у результатах кримінального провадження. Потрібно при цьому пам'ятати, що масові заворушення не виникають випадково. Випадковим, і лише іноді, може виявитися привід до їх початку. Фактично майже завжди населення готується до них морально, ідеологічно, організаційно протягом досить тривалого часу. Така підготовка здатна призвести до того, що громадяни, які належать до тієї категорії населення, що виступала як організатори й активні учасники масових заворушень, можуть досить категорично відмовитися від надання допомоги слідству в якості понятих. Мотивами такої поведінки може бути солідарність із правопорушниками, але найчастіше – страх перед ними і (чи) їх зв'язками. Одночасно поняті також можуть боятися брати участь у слідчій (розшуковій) дії. Крім того, за клопотанням сторони захисту під час досудового розслідування, а особливо судового розгляду, вони можуть бути визнані необ'єктивними, зацікавленими особами.

Наприкінці зазначимо, що як правило, у кримінальних провадженнях про масові заворушення огляду підлягають не лише місця безпосереднього

вчинення злочинних дій, вказаних у диспозиції ст. 294 КК України (насильства над особами, погроми, підпали, знищення майна, захоплення будівель або споруд, насильницькі виселення громадян, опори представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовувалися як зброя тощо), але й шляхи руху учасників масових заворушень, а також місця розсіювання натовпу. Причому у переважній більшості випадків розсіюванню натовпу передують зіткнення учасників заворушень з представниками правоохоронних органів, з наданням останнім збройного опору.

У зв'язку з цим важливою є точна фіксація місця виявлення кожного предмету, оскільки в подальшому, як правило, виникає необхідність відтворення подій, пов'язаних із зупиненням протиправних дій натовпу, надання оцінки щодо правомірності дій правоохоронних органів (зокрема, застосування вогнепальної зброї, спеціальних засобів).

Речі, вилучені з кожного місця події зберігаються окремо, що пов'язано із значною кількістю однорідних предметів, які вилучаються під час огляду. У подальшому, у разі пред'явлення таких предметів для впізнання, інколи однорідні предмети зберігаються разом, при цьому їх сортують за видами (наприклад – предмети одягу, головні убори, взуття, металеві прути, пляшки та ін.)

Підсумовуючи викладене, необхідно зазначити, що більшість вивчених нами випадків визнання речових доказів неналежними або недопустимими у кримінальних провадженнях про масові заворушення пов'язані із неврахуванням слідчими – керівниками слідчо-оперативної групи вище висвітлених проблемних аспектів проведення оглядів місця події, низькою професійною кваліфікацією учасників оглядів, їх формальним ставленням до своїх повноважень та необізнаністю їх із новітніми криміналістичними рекомендаціями проведення оглядів.

### ***2.2.2. Організаційно-тактичні засади провадження допиту потерпілих та свідків на початковому етапі розслідування масових заворушень***

Ефективність розслідування масових заворушень в цілому залежить від своєчасності та повноти отриманої інформації про вчинені масові заворушення від такої категорії учасників кримінального провадження, як потерпілі. Як правило, допит потерпілих відноситься до невідкладних слідчих (розшукових) дій та проводиться якнайшвидше, як тільки виникне така можливість.

Потерпілими, відповідно до ч. 1 ст. 55 КПК України, є фізичні особи, яким кримінальним правопорушенням заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду, а також юридичні особи, яким кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди. Потерпілими від масових заворушень можуть визнаватися як фізичні, так і юридичні особи, проте предметом нашого дослідження є організаційно-тактичні особливості потерпілих, які є фізичними особами, а також свідків. Це пояснюється тим, що саме ці процесуальні суб'єкти можуть бути джерелом важливих для подальшого розслідування фактичних даних, які у випадку їх перевірки та оцінки на предмет належності й достовірності, а також у випадку їх допустимості (у тому числі у разі їх отримання у встановленому кримінальним процесуальним законом порядку) можуть бути визнані доказом у кримінальному провадженні, а саме показаннями як видом доказів (ст.ст. 95-97 КПК України).

У злочинах про масові заворушення потерпілими, як правило, визнаються представники іншої, конфронтуючої організації, особи, що брали участь у припиненні масових заворушень: посадові особи органів державної влади і управління, члени різних громадських організацій, співробітники правоохоронних органів, збройних сил, служби безпеки, пожежної охорони, представники Міністерства з надзвичайних ситуацій. Враховуючи положення ч. 2 ст. 55 КПК України, їх допит як потерпілих можливий лише з моменту

подання заяви про вчинення щодо особи кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого. З урахуванням специфіки проваджень розглядуваного виду, частина потерпілих у момент необхідності їх допитів може знаходитися в медичних установах. У низці випадків для участі в допитах таких осіб необхідно залучати фахівця-медика, а для фіксації ходу і результатів допиту застосовувати аудіо- або відеозапис (ч. 5 ст. 224 КПК України).

У потерпілих під час допитів потрібно з'ясувати, коли і де виникли масові заворушення, що послужило безпосереднім приводом до їх виникнення, хто був організатором, активним учасником (виконавцем) підбурювачем, пособником кожного окремого епізоду протиправних дій (масових заворушень чи інших правопорушень); максимально повну інформацію (у тому числі прикмети) про злочинців, які знаряддя використовувалися в кожному конкретному протиправному епізоді, які факти допитуваний сприймав особисто (і за яких умов), а що йому стало відомо опосередковано, в останньому випадку – джерело інформації.

Можливе зниження процесуальної активності потерпілих, навіть незважаючи на завдану їм шкоду, у випадках, коли люди не вірять у здатність представників влади забезпечити їх безпеку, адже сам факт масових заворушень, що були вчинені, підриває віру потерпілих у силу влади.

Ефективність допитів, зокрема, залежить також від того, наскільки діяльність слідчо-оперативної групи з розслідування відповідає особливостям обстановки, що складається, і правильній оцінці слідчої ситуації, тобто наскільки населення регіону, міста, району поділяє ідеали учасників заворушень: чи це конфлікт на політичному, міжнаціональному (міжетнічному) ґрунті чи це дії з хуліганських мотивів. Для перших характерна обстановка, коли досить велика частина населення може підтримувати вимоги учасників заворушень, що призводить до ускладнень в роботі по встановленню винуватих осіб у організації та активній участі у заворушеннях.

Не можна виключати з боку підозрюваних осіб активної протидії розслідуванню. Тому, виходячи з конкретних умов, потрібно подбати і про власну безпеку як правоохоронного чи іншого державного органу в цілому, так і кожного свідка, потерпілого. Тому співробітникам СОГ варто ретельно продумувати і предметно організувати виклик на допит. Часто допити потерпілих провадяться в польових умовах: на евакуаційних пунктах, у таборах біженців. З огляду на можливу евакуацію з місцевості, де відбулися масові заворушення, в осіб для забезпечення їх можливих повторних допитів, необхідно з'ясувати, фіксуючи в протоколі допиту, куди найбільше ймовірно вони планують від'їхати з даної території, яким чином (за якими адресами, телефонами, через яких осіб) їх можна буде розшукати в разі потреби.

Процесуальна позиція того, хто допитує, при будь-якому допиті – це позиція представника влади. У ході допиту не слід вступати з допитуваним у можливу непродуману і непідготовлену полеміку на політичній, релігійній, історичній основі; предметом допиту повинні бути елементи предмета доказування і предмета дослідження з того чи іншого конкретного епізоду кримінального правопорушення. Пам'ятаючи ці положення, необхідно наполегливо, послідовно домагатися реалізації мети кожного допиту.

В ході допитів потерпілих добре зарекомендував себе тактичний прийом демонстрації відеозаписів масових заворушень, а саме за наявності тих епізодів масових заворушень, під час вчинення яких потерпілому була завдана фізична, моральна або майнова шкода.

Показання потерпілого, як і свідка, є одним із видів доказів, на підставі яких встановлюються обставини, що мають значення для кримінального провадження. Проте, на відміну від свідка, потерпілий зацікавлений у відповідних наслідках вирішення кримінального провадження, оскільки йому заподіяна шкода. І, даючи показання, він не тільки сприяє правильному розв'язанню питання про винуватість підозрюваних, але й одночасно домагається реалізації своїх інтересів у кримінальному процесі.

У разі смерті потерпілого, або внаслідок стану, що унеможливило подання особою відповідної заяви, процесуального статусу потерпілого набуває, як правило, хтось із його близьких родичів чи членів сім'ї (відповідно до ч. 6 ст. 55 КПК України). При допитах зазначених осіб звичайно з'ясовуються біографічні дані потерпілого, відомості про його оточення, спосіб життя та ін.

Іншу групу потерпілих становлять особи, що одержали тілесні ушкодження під час масових заворушень. У першу чергу це працівники органів внутрішніх справ, які приймали участь у заходах щодо наведення громадського порядку під час безпорядків; військовослужбовці у разі залучення їх до цих же дій.

Ще одну групу складають особи з числа працівників державних установ, організацій, підприємств, комерційних структур (в тому числі їх власники), які були піддані погромам. Вони, безумовно, володіють інформацією про обставини дій активних учасників та організаторів масових заворушень і досить часто вчиняють дії щодо зупинення натовпу, виступають переговорниками, а тому є очевидцями подій. В залежності від того, чи була їх завдана матеріальна, фізична чи моральна шкода, їм надається процесуальний статус потерпілого або свідка у кримінальних провадженнях про масові заворушення.

Окрему категорію потерпілих складають особи, які є володільцями автомобілів; підприємці, чиє майно постраждало під час заворушень, але вони не є очевидцями масових заворушень. Тому слідство переважно під час допитів таких осіб може отримати дані щодо збитків, які спричинені таким особам діями активних учасників заворушень.

Треба мати на увазі, що після масових заворушень, особливо таких, що виникли під час міжнаціонального, міжетнічного конфлікту, частина потерпілих від погромів та інших насильницьких дій вимушена залишати місця постійного проживання. Суттєву роль у цьому відіграє постійна загроза повторних заворушень. Тому такі особи виїжджають за межі району, області. Тому є підстави для ствердження, що допит свідків, потерпілих, як і інші слідчі

(розшукові) дії за участю цих осіб, можна віднести до невідкладних, від яких залежить успіх розслідування даної категорії проваджень.

Підсумовуючи вищевикладене, можна дійти висновку про доцільність наступної класифікації потерпілих від масових заворушень:

- 1) особи, яким безпосередньо завдана шкода (як правило, фізична, моральна й майнова);
- 2) особи, які є близькими родичами чи членами сім'ї особи, смерть якої настала внаслідок фізичної шкоди, завданої їй масовими заворушеннями або особи, яка перебуває у стані, який унеможливує подання нею заяви про визнання потерпілою;
- 3) особи, проти яких були направлені злочинні дії учасників масових заворушень (представники конфронтуючої організації, політичної партії, релігійної конфесії, етнічної групи населення; вболівальники іншої футбольної команди тощо);
- 4) особи, що випадково потрапили у натовп, шкода яким завдана внаслідок масштабності масових заворушень;
- 5) особи, які внаслідок професійних та інших обов'язків брали участь у придушенні масових заворушень;
- 6) особи, яким внаслідок злочину завдана матеріальна шкода, проте які не є очевидцями масових заворушень.

Як правило, допит потерпілих та свідків у криміналістичній літературі рекомендується починати з етапу «вільної розповіді» [161, с. 236]. Це обумовлено тим, що з точки зору психології вільна розповідь особи завжди містить менший відсоток помилок, ніж діалог у формі "питання - відповідь", оскільки будь-яке питання в тій чи іншій мірі може чинити певний інформаційний та психологічний вплив на особу.

Разом з тим, прагнення потерпілого або свідка надати слідчому правдиві й якомога більш повні показання ще не надає останньому підстав оцінювати показання як достовірні. Під час допиту потерпілих із числа осіб, проти яких були спрямованні злочинні дії під час вчинення масових заворушень, осіб, які

випадково потрапили у поле дії натовпу, внаслідок чого отримали фізичну, моральну та матеріальну шкоду тощо особлива увага звертається на з'ясування особливостей сприйняття цими особами різних об'єктів навколишньої дійсності. Для того, щоб об'єктивно оцінити достовірність показань такого потерпілого або свідка, необхідно з'ясувати умови, в яких він спостерігав (сприймав) події, про які дає показання. З'ясовується також вплив сторонніх факторів на його рецептори, взаємодія різних відчуттів, закономірностей сприйняття, вплив життєвого, професійного досвіду допитуваного на процеси сприйняття, пам'яті, можливість спотворення сприйманих явищ та інші фактори [147].

Зміст показань потерпілих, свідків визначається також особливостями організації психологічної сфери особистості, оскільки відтворення інформації відбувається внаслідок таких психічних процесів, як згадування, упізнання, узагальнення. Водночас у допитуваних нерідко виникають труднощі у повному та об'єктивному відтворенні подій минулого, які мають важливе значення для встановлення обставини кримінального провадження. У таких випадках завдання працівників правоохоронних органів полягає у створенні всіх необхідних передумов для активізації психічної діяльності цих осіб з метою з'ясувати відповідну інформацію для забезпечення всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин злочину.

Ефективним способом активізації пам'яті у допитуваних осіб є використання засобів наочності, прийомів, заснованих на асоціативному методі, шляхом пред'явлення фотографій місця події, схем, документів і т. п. Найбільш ефективним засобом наочності у такому разі є відеоматеріали ходу масових заворушень, попередньо отримані слідчим з різних джерел (такими джерелами можуть бути сервери відеокамер спостереження, які встановлюються як місцевою владою у багатолюдних місцях, так і окремими організаціями, підприємствами тощо, ЗМІ, від окремих громадян тощо). Слідчому необхідно враховувати також закономірності пам'яті у вигляді відстроченого відтворення (ремінісценції), а також вплив різних негативних

факторів, які деструктивним чином впливають на процеси запам'ятовування, збереження і відтворення інформації, що запам'яталася.

Успішній реалізації завдань допиту сприяє також формування психологічного портрета допитуваного, оскільки особи з різним типом темпераменту і характеру по-різному можуть сприймати одну й ту ж подію. Так, різка вимога може бути цілком допустимою стосовно сангвініка і флегматика, але викличе вибух обурення у холерика і стан пригнічення у меланхоліка. Перед безпосереднім спілкуванням, у процесі якого застосовуватиметься прийом, заснований на даних психології, потрібно зібрати дані про особисті якості відповідної особи, проаналізувати їх і скласти її психологічний портрет. Якщо допитуваними є свідки чи потерпілі, то слідчий повинен діяти таким чином:

- 1) проаналізувати наявні у матеріалах кримінального провадження відомості про особу свідка чи потерпілого. Такий аналіз здійснюється шляхом ретельного дослідження протоколів допиту, обшуку тощо, а також інших документів, які містять інформацію, що характеризує вказаних осіб;

- 2) якщо у матеріалах кримінального провадження відсутні відомості про соціально-психологічні особливості свідка чи потерпілого або вони є недостатніми, то для отримання інформації слід звернутися до відповідних установ чи закладів, де працюють або навчаються відповідні особи, або ж опитати тих, хто може їх охарактеризувати (співробітники, сусіди, викладачі тощо);

- 3) у ході допиту спостерігати за поведінкою допитуваного, його мімікою, жестами, адже 80 % інформації про людину можна отримати саме з невербальних джерел комунікації і лише 20 % з її слів та документів [15, с. 89].

Результати вивчення матеріалів кримінальних проваджень про масові заворушення переконливо демонструють, що найбільш ефективними допитами на початковому етапі розслідування з точки зору їх інформативності, тобто повноти, належності й достовірності отриманих в результаті показань, були допити потерпілих та свідків із числа працівників правоохоронних органів та

військовослужбовців, що внаслідок професійних та інших обов'язків брали участь у припиненні масових заворушень.

На наш погляд, це зумовлено тим, що ці особи внаслідок своєї професійної діяльності мають певні психофізіологічні особливості, такі як, наприклад, стійкість до стресових факторів, гарна орієнтація у часі та на місцевості, вміння логічно викладати свої показання по суті поставлених запитань та інші, що певним чином сприяють у отриманні достовірної інформації про подію злочину слідчим. Разом з тим, близько 72% опитаних нами адвокатів та 64% опитаних суддів вважають неприпустимим ситуацію висунення обвинувачення проти особи у організації або активній участі у масових заворушеннях, що базується у більшості на показаннях співробітників правоохоронних органів, що брали участь у припиненні масових заворушень, не залежно від процесуального статусу цих осіб у кримінальному провадженні.

Під час допиту потерпілих і свідків із числа очевидців у кримінальних провадженнях про масові заворушення слідчий насамперед повинен вміло використовувати тактичні прийоми актуалізації ідеальних слідів злочину, які часто плутають з асоціаціями. Однак асоціації не можуть розглядатися як тактичні прийоми, а є результатом ефективного застосування останніх. Такий висновок логічно випливає з аналізу змісту поняття асоціації. Асоціація (лат. *associo* – з'єдную, зв'язую) – поняття, що виникає при згадуванні іншого. Асоціація в психології – суб'єктивний образ об'єктивного зв'язку між предметами і явищами, фізіологічною основою якого є тимчасовий нервовий зв'язок [17, с. 43]. Таким чином, тактичні прийоми можуть застосовуватися лише з метою збудження асоціацій, а не як асоціації самі по собі.

Тактичні прийоми актуалізації ідеальних слідів злочину поділяють на такі, що спрямовані на пожвавлення у пам'яті людини забутого; виявлення і виправлення добросовісної помилки у показаннях та інші.

До прийомів пожвавлення у пам'яті забутого належать такі як прийоми суміжності, схожості, контрастності, дизасоціації, тобто роз'єднання зв'язків, що утворилися при сприйнятті, перифрази, пред'явлення шкали

кольорів, малюнків, моделей тощо, пропозиція намалювати те, що спостерігав свідок, постановка запитань, що вимагають відповіді з використанням одиниць часу (година, день, тиждень, місяць).

Прийомами, націленими на виявлення і виправлення добросовісної помилки у показаннях, вважають формулювання запитань у хронологічній, логічній послідовності; допит про яку-небудь обставину в різній хронологічній послідовності; зіставлення показань із точно встановленими доказами; постановка нагадуючих, доповнюючих, деталізуючих, уточнюючих запитань; пред'явлення речових і письмових доказів; допит на місці події; оголошення показань інших осіб; створення нормальної обстановки, що не відволікає увагу допитуваного; пред'явлення допитуваному різних об'єктів.

Системний аналіз матеріалів практики свідчить, що значна частина активних учасників масових заворушень обирають тактику захисту від обвинувачення, заявляючи, що вони є потерпілими або свідками (залежно від наявності у них тілесних ушкоджень), оскільки випадково знаходилися у місці вчинення масових заворушень, де й отримали відповідну фізичну шкоду (такі заяви або показання містилися у близько 25 % вивчених матеріалів кримінальних проваджень). Викриття брехні у показаннях таких осіб забезпечується шляхом застосування тактичних прийомів постановки деталізуючих запитань щодо перебування допитуваного у вказаному місці і контрольних запитань щодо фактів, точно встановлених у кримінальному провадженні; оголошення фрагментів показань осіб, на яких посилався допитуваний; оголошення показань осіб, які спростовують заяву допитуваного про його непричетність до активних дій під час масових заворушень; пред'явлення доказів, які підтверджують перебування допитуваного у місці вчинення злочину і його активну участь у ньому; оголошення висновку експерта, результатів окремих слідчих (розшукових) дій, які свідчать про активні дії допитуваного на місці злочину.

### ***2.2.3. Організаційно-тактичні засади залучення експерта на початковому етапі розслідування масових заворушень***

Використання спеціальних знань завжди є важливою гарантією швидкого, повного, об'єктивного й неупередженого вирішення завдань кримінального провадження. Необхідність використання спеціальних знань під час досудового розслідування таких суспільно небезпечних діянь, якими є масові заворушення, обумовлена складністю та специфікою процесу доказування обставин події у кримінальних провадженнях цієї категорії. Особливо це характерно для масових заворушень, що вчинялися за останні роки, оскільки для їх підготовки, вчинення та приховування своєї участі у них в якості організаторів та активних учасників використовуються передові наукові технології, сучасні технічні засоби, методи, фахові знання тощо. Крім цього, спеціальні знання часто необхідні для встановлення виду, властивостей, походження, а інколи й способу застосування засобів, що використовувалися активними учасниками під час вчинення масових заворушень.

Разом з тим, не дивлячись на активне використання спеціальних знань в ході розслідування кримінальних правопорушень, у тому числі й масових заворушень, з приводу визначення поняття спеціальних знань, їх змісту, форм використання тощо, то ані в криміналістичній науці, ані в практиці правоохоронних органів єдиної концепції не склалося.

Перш за все слід зазначити, що ані у чинному КПК України 2012 року [104], ані в попередній його редакції 1960 року [105] поняття спеціальних знань не закріплене. Згадування досліджуваного терміну міститься лише в ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» [141], яка визначає поняття судової експертизи як дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів досудового розслідування чи суду.

Більш активно термін «спеціальні знання» розробляється вченими – криміналістами та процесуалістами. Так, Є. В. Селіна зазначає, що спеціальні

знання – це знання не загальновідомі, не загальнодоступні, які виходять за рамки загальноосвітньої підготовки та життєвого досвіду [158, с. 8].

Є. Г. Коваленко слушно пише, що дане поняття є галузевим, юридичним та застосовується для розмежування знань різних фахівців, які залучаються для сприяння у вирішенні певних питань [66, с. 9]. Така точка зору на роль та місце спеціальних знань у кримінальному судочинстві є загальноприйнятною, при цьому спеціальні знання протиставляються загальновідомим, буденним.

Як слушно з цього приводу зазначила О. Р. Росинська, співвідношення спеціальних та загальновідомих пізнань за своєю природою є динамічним, залежить від рівня розвитку соціуму та ступеня інтегрованості наукових знань у повсякденне життя людини [148, с. 33-34].

На думку О. О. Ейсмана, спеціальні знання – це: «знання не загальновідомі, не загальнодоступні, ті, що не мають масового розповсюдження; знання, якими володіє обмежене коло спеціалістів, причому є очевидним, що глибокі знання в області, наприклад, фізики є в указаному сенсі спеціальними для біолога, та навпаки» [193, с. 91].

Разом з тим, в науковій літературі висловлюються й протилежні висвітленим точки зору. Так, зокрема, З. М. Соколовський вважає, що спроба визначити спеціальні знання шляхом їх протиставлення загальновідомим є невдалою. Залежно від обставин справи, кваліфікації осіб та інших факторів одні й ті самі знання можуть бути або спеціальними, або загальновідомими [171, с. 117].

На наш погляд, слушною з цього приводу є думка А. В. Гусева, який вважає, що спеціальні знання відрізняються від загальновідомих саме фактом спеціальної підготовки людей, в ході якої вони набувають професійних знань [40, с. 13].

Отже, на наш погляд, сутнісними ознаками спеціальних знань у кримінальному судочинстві є такі:

а) вони не є загальновідомими, буденними знаннями;

б) набуваються в процесі навчання, спеціальної підготовки, життєвого досвіду тощо;

в) їх використання зумовлене необхідністю отримання доказової інформації у кримінальному провадженні;

г) їх носій не є суб'єктом доказування у кримінальному провадженні.

На підставі результатів застосування спеціальних знань особа, що здійснює досудове розслідування має можливість отримувати доказову та орієнтуючу інформацію про кримінальне правопорушення, що розслідується та особу, яка його вчинила, висувати та перевіряти висунуті версії, планувати розслідування, перевіряти раніше отримані докази, обирати оптимальну тактику провадження окремих слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, встановлювати обставини, що сприяли злочину та вживати заходи із запобігання вчинення нових кримінальних правопорушень.

Вважаємо, що у кримінальному процесі процесуальними формами використання спеціальних знань є: 1) залучення спеціалістів до провадження окремих слідчих (розшукових) дій, 2) проведення судових експертиз, які розглядаються як процесуальні дії, що полягають в дослідженні особою, яка володіє спеціальними знаннями в науці, техніці, мистецтві, ремеслі (тобто експертом) речових доказів та інших матеріалів з метою встановлення фактичних даних та обставин, які мають значення для правильного вирішення кримінального провадження.

На погляд криміналістів, в основі поділу форм використання спеціальних знань в кримінальному судочинстві повинен бути такий критерій як доказове значення результату використання спеціальних знань у досудовому розслідуванні та судовому розгляді матеріалів кримінальних проваджень [36, с. 157].

За результатами вивчення матеріалів кримінальних проваджень про масові заворушення встановлено, що залучення спеціалістів до провадження оглядів місця події відбувалося у 100% випадках. Такими спеціалістами були

насамперед спеціалісти-криміналісти, техніки-криміналісти, вибухотехніки та судові медики (лікарі).

Щодо призначення та проведення судових експертиз у провадженнях про масові заворушення, то судово-слідча практика свідчить, що найчастіше виникає необхідність у проведенні судово-медичної, судово-психологічної, біологічної, пожежно-технічної, хімічної, балістичної, інженерно-будівельної, судово-економічної, трасологічної, товарознавчої та інших видів експертиз.

Обставини, що підлягають встановленню при провадженні зазначених експертиз визначається КПК України, Законом України «Про судову експертизу» та відповідними розробленими методиками провадження кожної із названих експертиз, що затверджені у відповідному Реєстрі методик проведення судових експертиз МЮ України [144].

Проведення експертизи здійснюється в порядку залучення експерта як стороною обвинувачення, у тому числі за клопотанням сторони захисту чи потерпілого, так і стороною захисту на договірних умовах, у тому числі для проведення обов'язкової експертизи. У випадках, якщо слідчий, прокурор відмовив у задоволенні клопотання сторони захисту про залучення експерта, сторона захисту може звернутися до слідчого судді із клопотанням про залучення експерта, що містить визначені ч. 2 ст. 244 КПК України дані.

У кримінальних провадженнях про масові заворушення можуть виникнути підстави для обов'язкового призначення експертизи, зокрема, це встановлення причин смерті; встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень та визначення розміру матеріальних збитків, шкоди немайнового характеру, шкоди довкіллю, заподіяної кримінальним правопорушенням (ч. 2 ст. 242 КПК України).

Разом з тим, необхідно зауважити, що в окремих випадках слідчі ігнорують використання можливостей судових експертиз у кримінальних провадженнях про масові заворушення. *Так, наприклад, у плані слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні №12013110000001244 від 01.12.2013 року у п. 2 плану зазначено*

*наступне: «Призначити судово-медичну експертизу тілесних ушкоджень потерпілих 70 працівників міліції; Вик.: СУ. Термін: до 15.12.2013» [93].* Проте результати вивчення матеріалів цього кримінального провадження, у тому числі повідомлення особі про підозру, обвинувального акту, вироку суду та інших документів, що містяться у провадженні, свідчать про те, що такі експертизи не проводилися. На наш погляд, не зважаючи на отримання зізнавальних показань від підозрюваного, в яких він свою винуватість не заперечує й повністю її визнає, не проведення вищезазначених експертиз порушує право потерпілих осіб на відшкодування завданої злочином шкоди, у тому числі фізичної й матеріальної.

Перше й найважливіше питання, що вирішується під час підготовки до проведення експертизи (залучення експерта) у кримінальне провадження про масові заворушення, це збір необхідних об'єктів дослідження. Об'єктами є матеріальні носії доказової інформації, надані експерту сторонами кримінального провадження або судом і які є джерелом отримання доказів в результаті використання спеціальних знань. До них відносяться: речові докази, труп або жива особа та ін. Ці об'єкти отримуються під час розслідування: в процесі огляду місця події, обшуків, тимчасового доступу або тимчасового вилучення та ін. У деяких випадках відповідно до ст. 245 КПК України вилучаються зразки, необхідні для експертного дослідження (порівняльні матеріали).

Далі вирішується питання про необхідність призначення експертизи та моменту її призначення. За загальним правилом, вона повинна бути призначена своєчасно і у випадках, передбачених КПК України обов'язково, після отримання необхідних об'єктів. Призначення та проведення інших експертиз може бути обумовлено тактичними міркуваннями з урахуванням слідчої ситуації.

Для масових заворушень, які супроводжуються масштабними погромами і вчинені на ґрунті міжнаціонального конфлікту, характерна значна кількість потерпілих, а інколи й велика кількість загиблих. Призначення

судово-медичної експертизи у провадженнях про масові заворушення, що супроводжувалися загибеллю людей в результаті дій натовпу (навмисно або за необережністю), діями правоохоронних органів, які зупиняли натовп, є однією із першочергових дій слідчого. Для якісного її проведення експертам надають копії протоколів огляду місця події, а у випадку настання смерті потерпілого в лікарні – історію хвороби. Іноді потрібно надання показань осіб, що проводили потерпілому операцію або надавали першу медичну допомогу.

Для оперативного вирішення питань, що стоять перед слідством, обґрунтована доцільність присутності слідчого при проведенні судово-медичного дослідження трупа. Він може поставити експерту додаткові уточнюючі питання (зокрема, розширити обсяг завдання експерту), що дозволяє йому оперативно отримати повну інформацію про причину смерті. Тоді ж, переважно слідчим, вилучається одяг потерпілого; кулі, витягнуті з тіла; за участю фахівців проводяться інші дослідження (зокрема, дактилоскопіюється труп, проводяться змиви з метою виявлення згодом у рамках інших експертиз мікросубстанцій слідів пострілу й інших хімічних речовин, фотографування, можуть бути відібрані зразки волосся, крові та ін.).

На початковому етапі розслідування проваджень зазначеної категорії, можуть бути піддані судово-медичному дослідженню трупи невідомих осіб. В такому разі слідство ставить перед експертами питання щодо наявності на тілі трупу ознак, які могли допомогти у встановленні особи загиблого. Експерти ретельно описують одяг потерпілого, його індивідуальні особливості, тілесні ушкодження, стан зубів (їх формулу або отримують зліпки), фіксують сліди перенесених захворювань, вилучаються зразки крові, піднігтьовий зміст, а також об'єкти для гістологічних досліджень. Обов'язково проводиться фотографування трупу (фас, лівий та правий профіль).

Досить розповсюджена у провадженнях даної категорії балістична експертиза. Вона призначається для розв'язання широкого кола завдань ідентифікаційного і не ідентифікаційного характеру, пов'язаних із дослідженням вогнепальної зброї і боєприпасів, слідів пострілу в самій зброї, на

ураженій перепоні, на одязі або тілі особи, що стріляла. Об'єктами судово-балістичної експертизи є вогнепальна зброя, боєприпаси та їхні частини (патрони, гільзи, кулі і т. ін.), предмети зі слідами пострілу.

В ряді випадків для експертного дослідження та формулювання висновків, разом із досліджуваним об'єктом необхідно надати зразки для проведення експертизи – матеріальні об'єкти, що відображають певні властивості, ознаки, якості досліджуваного об'єкта (у тому числі й особи). Зразки передають зовнішні особливості, особливості структури та хімічного складу, психофізіологічні та інші особливості досліджуваного об'єкта.

Проблемним питанням є визначення процесуального значення зразків для експертних досліджень. Так, виходячи з результатів матеріалів судово-слідчої практики, а також результатів опитувань слідчих ОВС, найчастіше зразки, що отримуються для експертних досліджень, практичні працівники відносять до речових доказів. Свою точку зору (в ході анкетування та опитування) вони мотивують тим, що, по-перше, вони є матеріальними, тобто речовими об'єктами, а по-друге, вони містять інші відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження (ч. 1 ст. 98 КПК України).

На наш погляд, такий підхід є гносеологічно не вірним, оскільки зразки для проведення експертних досліджень самі по собі нічого не доводять й не встановлюють, а використовуються виключно для проведення експертизи та не мають іншого процесуального (доказового) значення у кримінальному провадженні.

Процесуальний порядок відбирання зразків визначений ст. 245 КПК України. Так, у випадку необхідності отримання зразків для проведення експертизи вони відбираються стороною, яка звернулася за проведенням експертизи або за клопотанням якої експертизи призначена слідчим суддею. У випадку, якщо проведення експертизи доручено судом, відібрання зразків для її проведення здійснюється судом або за його дорученням залученим спеціалістом.

Порядок відібрання зразків з речей і документів встановлюється згідно з положеннями про тимчасовий доступ до речей і документів (ст. ст. 160-166 КПК України). Разом з тим, необхідно пам'ятати, що сторона кримінального провадження, суд може отримати речі або документи – зразки для експертного дослідження також й за умови їх добровільного надання володільцем без застосування заходів забезпечення кримінального провадження.

В ході розслідування масових заворушень виникає потреба у отриманні також і біологічних зразків у особи, що здійснюється за правилами, передбаченими ст. 241 КПК України. Так, відбирання біологічних зразків у особи здійснюється на підставі постанови прокурора та, за необхідності, за участю судово-медичного експерта або лікаря. Якщо така дія супроводжується оголенням особи, в якій відбираються біологічні зразки, то це здійснюється особами тієї ж статі, за винятком його проведення лікарем і за згодою особи, яка освідчується. Слідчий, прокурор не вправі бути присутнім при відбиранні біологічних зразків у особи іншої статі, коли це пов'язано з необхідністю оголювати особу.

Особі пред'являється постанова прокурора та пропонується добровільно надати біологічні зразки. У разі відмови особи добровільно надати біологічні зразки слідчий суддя, суд за клопотанням сторони, що розглядається в порядку, передбаченому статтями 160-166 КПК України, має право дозволити слідчому, прокурору (або зобов'язати їх, якщо клопотання було подано стороною захисту) здійснити відбирання біологічних зразків примусово.

На наш погляд, такий порядок отримання дозволу на отримання біологічних зразків особи у разі її відмови від добровільного їх надання, є таким, що штучно створює перепони для швидкого та ефективного розслідування, оскільки збільшує терміни проведення основного заходу – проведення експертизи. На наш погляд, постанова прокурора, що здійснює нагляд за додержанням законності в ході розслідування масових заворушень є достатньою юридичною підставою для отримання біологічних зразків особи у встановленому законом порядку. При цьому слід пам'ятати, що при відбиранні

біологічних зразків у особи не допускаються дії, які принижують її честь і гідність або небезпечні для її здоров'я.

Використання спеціальних знань під час розслідування масових заворушень є важливим засобом розслідування злочинів цієї категорії, а інколи, й єдиним засобом отримання доказів, що підтверджують чи спростовують обставини, що становлять предмет доказування.

Процесуальний порядок відбирання зразків визначений ст. 245 КПК України. Так, у випадку необхідності отримання зразків для проведення експертизи вони відбираються стороною, яка звернулася за проведенням експертизи або за клопотанням якої експертизи призначена слідчим суддею. У випадку, якщо проведення експертизи доручено судом, відбирання зразків для її проведення здійснюється судом або за його дорученням залученим спеціалістом.

У ході розслідування масових заворушень виникає потреба у отриманні також і біологічних зразків у особи, що здійснюється за правилами, передбаченими ст. 241 КПК України. Так, відбирання біологічних зразків у особи здійснюється на підставі постанови прокурора та, за необхідності, за участю судово-медичного експерта або лікаря. Якщо така дія супроводжується оголенням особи, в якій відбираються біологічні зразки, то це здійснюється особами тієї ж статі, за винятком його проведення лікарем і за згодою особи, яка освідчується. Слідчий, прокурор не вправі бути присутнім при відбиранні біологічних зразків у особи іншої статі, коли це пов'язано з необхідністю оголювати особу.

Особі пред'являється постанова прокурора та пропонується добровільно надати біологічні зразки. У разі відмови особи добровільно надати біологічні зразки слідчий суддя, суд за клопотанням сторони, що розглядається в порядку, передбаченому статтями 160-166 КПК України, має право дозволити слідчому, прокурору (або зобов'язати їх, якщо клопотання було подано стороною захисту) здійснити відбирання біологічних зразків примусово.

На наш погляд, такий порядок отримання дозволу на отримання біологічних зразків особи у разі її відмови від добровільного їх надання, є таким, що штучно створює перепони для швидкого та ефективного розслідування, оскільки збільшує терміни проведення основного заходу – проведення експертизи. На наш погляд, постанова прокурора, що здійснює нагляд за додержанням законності в ході розслідування масових заворушень є достатньою юридичною підставою для отримання біологічних зразків особи у встановленому законом порядку. При цьому слід пам'ятати, що при відбиранні біологічних зразків у особи не допускаються дії, які принижують її честь і гідність або небезпечні для її здоров'я.

## **Висновки до розділу 2**

Підсумовуючи викладене у розділі зазначимо, що певні умови об'єктивної обстановки (місця, часу, навколишнього середовища, взаємозв'язків з іншими процесами й під впливом інших факторів, які інколи залишаються невідомими слідчому) й утворюють ту конкретну обстановку, яка у криміналістиці одержала загальну назву – криміналістична або слідча ситуація.

На наш погляд, якщо розглядати слідчі ситуації в структурі окремої методики розслідування певного виду злочину, то вони є типовими інформаційними моделями, так само, як і криміналістична характеристика злочину певного виду. Однак слідча ситуація – це не лише мисленнева модель, яку будує суб'єкт пізнання. Слідча ситуація, у якій здійснює процес розслідування слідчий – це реальна для нього сукупність факторів, в якій він діє, які оцінює в певний момент розслідування.

Зважаючи на чинну модель кримінального процесу та її взаємозв'язок із оперативно-розшуковою діяльністю, вважаємо за доцільне виокремлювати оперативно-розшукові та криміналістичні ситуації, серед яких в залежності від виду діяльності (слідчої, експертної, судової діяльності учасників

кримінального судочинства) називати слідчі, експертні та судові ситуації. При цьому ми виходимо з їх розуміння як ситуацій, що складаються під час певної діяльності, а не із назви суб'єкта, який потрапляє в конкретну ситуацію. Вважаємо не доцільним виокремлювати ситуації слідчі, прокурорські, оперативні тощо, оскільки ці суб'єкти здійснюють одну й ту саму діяльність – розслідування

У криміналістичній літературі слідчі ситуації класифікуються за різними підставами. В якості підстав загальних і особливих класифікацій слідчих ситуацій використовуються їх різноманітні ознаки, а також зв'язки між даним об'єктом та іншими системними утвореннями. Результати системного аналізу статистичних даних, матеріалів кримінальних проваджень про масові заворушення, а також власний досвід роботи дисертанта на посаді прокурора в процесуальному статусі прокурора-процесуального керівника досудовим розслідуванням, у тому числі й таких злочинів, як масові заворушення, дозволили зробити висновок про те, що типовими слідчими ситуаціями початкового етапу розслідування масових заворушень є такі:

- за характером та завершеністю масових заворушень:

5. Надійшло повідомлення про те, що вчиняються масові заворушення ірраціонального типу, що виникли спонтанно. Затримані окремі активні учасники масових заворушень, організатори відсутні.

6. Дії натовпу – масові заворушення ірраціонального типу завершені. Є відомості про потерпілих, пошкодження та знищення майна, інші матеріальну шкоду.

7. Тривають масові заворушення, що мають організований, заздалегідь спланований характер. Інформація про дії натовпу, наслідки злочинних дій, про активних учасників та їх мотиви є недостатньою.

8. Активні дії натовпу, зазначені вище, завершені, але є підстави вважати, що можлива ескалація заворушень;

- за масштабністю події:

3. Масові заворушення вчиняються в умовах великого міста, участь у масових заворушеннях беруть понад тис. осіб.

4. Масові заворушення вчиняються в умовах невеликого міста, участь у масових заворушеннях беруть менше за тисячу осіб;

- за небезпечністю знарядь та засобів, що використовуються в ході масових заворушень:

3. В ході масових заворушень учасниками використовується вогнепальна зброя, вибухові пристрої або учасники масових заворушень мають при собі вогнепальну зброю, вибухові пристрої, висловлюють погрози їх застосування.

4. В ході масових заворушень учасники використовують інші знаряддя й засоби.

В основу типізації слідчих ситуацій початкового етапу масових заворушень також можуть бути покладені такі критерії:

- тривалість вчинення злочину,
- місце вчинення злочину,
- раптовість виникнення наміру чи підготовленість масових заворушень.

Результати аналізу слідчо-судової практики щодо кримінальних проваджень про масові заворушення переконливо свідчать про наявність низки проблемних питань щодо законності отримання доказів в ході проведення найважливіших процесуальних дій на початковому етапі розслідування масових заворушень. Особливої актуальності це питання набуває випадках, коли у судовому розгляді постає питання про непридатність таких доказів бути обґрунтуванням обвинувального вироку особам, що вчиняли масові заворушення.

Огляд місця події є найбільш розповсюдженим, складним та інформаційно-значимим видом слідчого огляду, що проводиться майже у кожному кримінальному провадженні про масові заворушення, однак його проведення майже завжди характеризується високим ступенем складності й

супроводжується низкою проблемних організаційно-тактичних аспектів. Розглянуто найбільш проблемні організаційно-тактичні аспекти проведення огляду місця події, зазначено, що більшість вивчених випадків визнання речових доказів неналежними або недопустимими у кримінальних провадженнях про масові заворушення пов'язані із неврахуванням слідчими – керівниками СОГ висвітлених проблемних аспектів проведення оглядів місця події, низькою професійною кваліфікацією учасників оглядів, їх формальним ставленням до своїх повноважень та необізнаністю їх із новітніми криміналістичними рекомендаціями проведення оглядів.

Зроблено висновок про доцільність наступної класифікації потерпілих від масових заворушень:

1) особи, яким безпосередньо завдана шкода (як правило, фізична, моральна й майнова);

2) особи, які є близькими родичами чи членами сім'ї особи, смерть якої настала внаслідок фізичної шкоди, завданої їй масовими заворушеннями або особи, яка перебуває у стані, який унеможлиблює подання нею заяви про визнання потерпілою;

3) особи, проти яких були направлені злочинні дії учасників масових заворушень (представники конфронтуючої організації, політичної партії, релігійної конфесії, етнічної групи населення; вболівальники іншої футбольної команди тощо);

4) особи, що випадково потрапили у натовп, шкода яким завдана внаслідок масштабності масових заворушень;

5) особи, які внаслідок професійних та інших обов'язків брали участь у придушенні масових заворушень;

6) особи, яким внаслідок злочину завдана матеріальна шкода, проте які не є очевидцями масових заворушень.

Під час допиту потерпілих із числа осіб, проти яких були спрямованні злочинні дії під час вчинення масових заворушень, осіб, які випадково потрапили у поле дії натовпу, внаслідок чого отримали фізичну, моральну та

матеріальну шкоду тощо особлива увага звертається на з'ясування особливостей сприйняття цими особами різних об'єктів навколишньої дійсності. З'ясовується вплив сторонніх факторів на його рецептори, взаємодія різних відчуттів, закономірностей сприйняття, вплив життєвого, професійного досвіду допитуваного на процеси сприйняття, пам'яті, можливість спотворення сприйманих явищ та інші фактори. Ефективним способом активізації пам'яті у допитуваних осіб є використання засобів наочності, прийомів, заснованих на асоціативному методі, шляхом пред'явлення фотографій місця події, схем, документів і т. п. Найбільш ефективним засобом наочності у такому разі є відеоматеріали ходу масових заворушень, попередньо отримані слідчим з різних джерел.

Результати вивчення матеріалів кримінальних проваджень про масові заворушення переконливо доводять, що найбільш ефективними допитами на початковому етапі розслідування з точки зору їх інформативності, тобто повноти, належності й достовірності отриманих в результаті показань, були допити потерпілих та свідків із числа працівників правоохоронних органів та військовослужбовців, що внаслідок професійних та інших обов'язків брали участь у припиненні масових заворушень.

Отже, на наш погляд, сутнісними ознаками спеціальних знань у кримінальному судочинстві є такі:

- а) вони не є загальновідомими, буденними знаннями;
- б) набуваються в процесі навчання, спеціальної підготовки, життєвого досвіду тощо;
- в) їх використання зумовлене необхідністю отримання доказової інформації у кримінальному провадженні;
- г) їх носій не є суб'єктом доказування у кримінальному провадженні.

Вважаємо, що у кримінальному процесі процесуальними формами використання спеціальних знань є: 1) залучення спеціалістів до провадження окремих слідчих (розшукових) дій, 2) проведення судових експертиз, які розглядаються як процесуальні дії, що полягають в дослідженні особою, яка

володіє спеціальними знаннями в науці, техніці, мистецтві, ремеслі (тобто експертом) речових доказів та інших матеріалів з метою встановлення фактичних даних та обставин, які мають значення для правильного вирішення кримінального провадження.

За результатами вивчення матеріалів кримінальних проваджень про масові заворушення встановлено, що залучення спеціалістів до провадження оглядів місця події відбувалося у 100% випадках. Такими спеціалістами були насамперед спеціалісти-криміналісти, техніки-криміналісти, вибухотехніки та судові медики (лікарі).

Щодо призначення та проведення судових експертиз у провадженнях про масові заворушення, то судово-слідча практика свідчить, що найчастіше виникає необхідність у проведенні судово-медичної, судово-психологічної, біологічної, пожежно-технічної, хімічної, балістичної, інженерно-будівельної, судово-економічної, трасологічної, товарознавчої та інших видів експертиз.

## РОЗДІЛ 3

### ТАКТИЧНІ ОПЕРАЦІЇ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ МАСОВИХ ЗАВОРУШЕНЬ

#### **3.1. Поняття та сутність тактичних операцій та тактичних завдань початкового етапу розслідування масових заворушень**

Одним із основних завдань, які на сьогодні повинна вирішувати криміналістична наука, є актуалізація наукового і методичного забезпечення боротьби зі злочинністю, підвищення її результативності шляхом впровадження в діяльність правоохоронних органів новітніх наукових досліджень, а також вітчизняного й зарубіжного передового досвіду.

Завдання, які ставляться перед слідчими, оперативними працівниками, експертами, прокурорами та іншими представниками правоохоронних органів, а також судьями у зв'язку із зростанням професіоналізму злочинців, їх організованості та технічної оснащеності, кількості зброї, що безконтрольно розповсюджується територією України, постійно ускладнюються. Саме тому для виконання завдання із швидкого, повного та неупередженого розслідування потрібен системний підхід, який забезпечується у тому числі, й засобами криміналістичної тактики й методики. Серед таких засобів особливого значення набувають різноманітні тактико-криміналістичні комплекси, у тому числі, тактичні (криміналістичні) операції.

Не зважаючи на те, що тактичні (криміналістичні) операції є предметом наукових досліджень таких вчених-криміналістів, як В. П. Бахіна, Р. С. Белкіна, О. М. Васильєва, І. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкіна, Д. В. Дулова, В. А. Журавля, О. О. Закатова, Л. Л. Каневського, О. Н. Колесніченка, І. М. Комарова, В. О. Образцова, М. О. Селіванова, В. М. Шевчука, В. І. Шиканова, М. П. Яблокова та інших фахівців, на наш погляд, єдина загальноприйнята концепція теоретичних засад провадження тактичних (криміналістичних) операцій на

сьогодні у вітчизняній криміналістичній науці відсутня. Більш того, більшість сучасної навчальної літератури з криміналістики взагалі не містить відомостей про такі засоби криміналістичної тактики, як криміналістичні тактичні операції [67; 90] та комбінації. Вищевказані чинники негативно впливають на практичний аспект реалізації тактичних операцій в ході розслідування окремих видів злочинів, на що вказали в ході опитування 78% респондентів із числа практичних співробітників правоохоронних органів (див. Додаток Б).

Необхідність у проведенні тактичної операції у практичній діяльності виникає насамперед тоді, коли перед слідчим постає певне виокремлене завдання розслідування, а окреме, ізольоване застосування слідчих (розшукових) дій або інших процесуальних дій для його виконання є недостатньо ефективним, пов'язане з додатковими витратами часу, технічних засобів та матеріальних ресурсів. Саме для вирішення окремих тактичних завдань досудового розслідування необхідне впровадження в практичну діяльність окремих тактичних комплексів – тактичних операцій.

Перш ніж здійснювати аналіз поняття й сутності тактичних операцій, на наш погляд, необхідно дослідити сутність тактичного завдання, його співвідношення із обставинами, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, передбаченими ст. 91 КПК України, оскільки саме вирішення тактичного завдання є кінцевою метою тактичної операції.

Не зважаючи на існування поширеної у криміналістичних джерелах точки зору на те, що тактична операція є засобом вирішення тактичного завдання такого загального класу, де окрема слідча (розшукова) дія вирішити завдання не може [48, с. 14], або тактична операція спрямована на вирішення проміжних (локальних) тактичних завдань, а не стратегічних [54, с. 210], сутність та види цих завдань (проміжних, локальних тощо) як правило, залишаються не визначеними.

Дослідженням сутності тактичних завдань займалася незначна кількість вчених-криміналістів. Так, зокрема, Т. М. Вагабов виокремив такі сутнісні ознаки тактичних завдань:

- 1) їх значний рівень конкретності в порівнянні з тактичною метою;
- 2) їх обумовленість слідчою ситуацією, що склалася на певний момент розслідування;
- 3) їх залежність від процесуальної мети, для досягнення якої ставиться конкретне завдання розслідування;
- 4) багаторівневий характер, який відповідає проміжному чи кінцевому завданню;
- 5) їх спрямованість на зміну несприятливої ситуації розслідування або на використання сприятливої обстановки;
- 6) можливість їх вирішення з використанням криміналістичних засобів та методів, розроблених криміналістичних рекомендацій [18, с. 19].

В. Ю. Шепітько досліджує зв'язок між тактичними завданнями й тактичними операціями, який, на думку вченого, простежується в наступному:

- 1) тактична операція розробляється щодо проміжного завдання розслідування;
- 2) реалізація тактичної операції здійснюється для вирішення проміжного завдання;
- 3) тактична операція буде ефективною тільки за наявності інформаційних даних у відповідній слідчій ситуації [189, с.185].

На наш погляд, досліджуючи сутність тактичного завдання, необхідно виходити з того, що кримінальне процесуальне законодавство України, яким регулюється процес досудового розслідування, передбачає перелік обставин кримінального правопорушення, які підлягають доказуванню. Цей перелік зазнає змін та доповнень, проте наразі він має наступний зміст:

- 1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення);
- 2) винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення;
- 3) вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а

також розмір процесуальних витрат;

4) обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження;

5) обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання;

6) обставини, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна, або призначалися (використовувалися) для схиляння особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення, або є предметом кримінального правопорушення, у тому числі пов'язаного з їх незаконним обігом, або підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення;

7) обставини, що є підставою для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру (ст. 91 КПК України) [104].

Сукупність вищезазначених обставин у теорії кримінального процесуального доказування має назву предмет доказування [133, с. 72]. В ході розслідування конкретного злочину слідчий повинен правильно визначити не лише предмет, але й межі доказування, тобто визначити саме таке коло обставин, за допомогою яких достовірно встановлюються обставини, які входять до предмету доказування. Криміналістична методика розробляє й надає практикам рекомендації щодо правильного визначення меж розслідування, не допускаючи при цьому як безпідставного розширення кола обставин, які необхідно встановити, так і необґрунтованого їх звуження, що може призвести до порушення вимог всебічності, повноти і неупередженості дослідження обставин кримінального правопорушення (ст. 94 КПК України).

Таким чином, при розробці типової (загальної) методики розслідування злочину визначений у ст. 91 КПК України перелік обставин, які підлягають доказуванню, суттєво деталізується, оскільки в ході досудового розслідування слідчий повинен встановити не лише обставини, що становлять предмет доказування, але й проміжні факти й обставини, зміст яких залежить від типової слідчої ситуації, яка складається на певному етапі розслідування.

На наш погляд, саме отримання доказової інформації про обставини, які підлягають встановленню у кримінальному провадженні і є тактичними завданнями, вирішення яких визначає основні напрями розслідування. В залежності від кількості обставин, які підлягають встановленню на певному етапі розслідування злочину, залежить і кількість та обсяг тактичних завдань, що ставляться на певному етапі розслідування.

Підтвердження своєї позиції знаходимо і в науковій криміналістичній літературі. Зокрема, В.А. Журавель також вказує на те, що досудове розслідування передбачає необхідність вирішення широкого кола завдань, основними з яких є стратегічні, що впливають із предмета доказування (ст. 64 КПК України) та обставин, які підлягають з'ясуванню в цілому під час розслідування окремого різновиду злочинів. Вони спрямовані на досягнення правової мети, за своєю природою є більш усталеними і меншою мірою зазнають впливу ситуаційних чинників. А локальні завдання є тактичними, вони мають чітко визначену ситуаційну зумовленість [55, с. 201-202].

Отже, тактичне завдання – це конкретна, обумовлена слідчою ситуацією короткострокова мета у кримінальному провадженні, сутність якої є отримати доказову інформацію про обставини, які підлягають встановленню у кримінальному провадженні, а також за необхідності, змінити слідчу ситуацію на сприятливу, для вирішення якого реалізується тактична операція.

А. В. Дулов виділяє тактичні завдання загального характеру (завдання, які виникають під час розслідування будь-яких злочинів) і завдання, які виникають під час розслідування певних видів злочинів (розкрадань, вбивств, дорожньо-транспортних подій тощо) [48, с. 79].

М. П. Яблоков виділяє тактичні завдання пошукового характеру (виявлення слідів, речових доказів та інших доказів), завдання організаційного характеру (нейтралізація організованої протидії з боку підозрюваних та інших осіб, встановлення психологічного контакту) [197, с. 85].

С. Ю. Якушин пропонує поділ тактичних завдань на:

- пізнавальні (встановлення обставин розслідуваної події шляхом виявлення та дослідження криміналістично значущої інформації);
- управлінські (встановлення ефективної взаємодії з особами, що беруть участь у розслідуванні);
- організаційно-технічні (забезпечення оптимальних зовнішніх умов та необхідних організаційно-технічних засобів діяльності) [201, с. 61].

В. М. Шевчук виокремлює такі тактичні (проміжні) завдання, що вирішуються шляхом застосування тактичних операцій:

- а) встановлення місця й часу вчинення кримінального правопорушення;
- б) встановлення способу вчинення злочину;
- в) встановлення мотивів вчинення кримінального правопорушення;
- г) встановлення особи злочинця;
- д) встановлення особи потерпілого (жертви);
- е) встановлення співучасників злочину;
- є) затримання злочинця на місці злочину;
- ж) розшук особи, яка зникла з місця події і переховується від слідства;
- з) перевірка алібі підозрюваного;
- и) перевірка обмови (самообмови) та ін. [186, с. 15-16].

На наш погляд, представлені вище точки зору щодо видів тактичних завдань є обґрунтованими. Разом з тим, враховуючи сутнісну ознаку тактичного завдання, що полягає у тому, що для її вирішення розробляється і реалізується тактична операція, то управлінські (встановлення ефективної взаємодії з особами, що беруть участь у розслідуванні) й організаційно-технічні (забезпечення оптимальних зовнішніх умов та необхідних організаційно-

технічних засобів діяльності) завдання, виокремлені С. Ю. Якушиним, на наш погляд, не можуть відноситися до тактичних.

О. В. Пчеліна до тактичних завдань початкового етапу розслідування відносить:

- встановлення місця, часу та обстановки злочину;
- виявлення, фіксація та вилучення слідів злочину та інших речових доказів;
- встановлення, розшук і затримання підозрюваної особи;
- встановлення розмірів заподіяної шкоди та пошук викраденого майна чи майна, на яке можна накласти арешт для забезпечення відшкодування завданих збитків;
- збирання достатньої доказової бази для притягнення особи як обвинуваченої;
- встановлення можливих свідків тощо [143, с. 51].

Ефективність та якість вирішення зазначених тактичних завдань залежить від правильної організації процесу розслідування. До організаційних дій із розслідування конкретного злочину слід віднести планування розслідування у конкретній кримінальній справі, залучення необхідних сил і засобів, налагодження взаємодії з органами дізнання та іншими правоохоронними органами, мобілізація учасників розслідування, керівництво та координація дій учасників розслідування [126, с. 80].

Звичайно, не всі тактичні завдання потребують реалізації тактичних операцій як складного комплексу взаємоузгоджених слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних та організаційних заходів. На наш погляд, слушною є класифікація тактичних завдань залежно від ступеня їх складності та їх поділ на три групи:

- 1) завдання, які для свого вирішення потребують провадження комплексу слідчих дій та оперативно-розшукових заходів;
- 2) завдання, які вирішують шляхом проведення окремих слідчих дій;
- 3) завдання, які вирішують шляхом застосування тактичних прийомів у

межах окремих слідчих дій [13, с. 266].

Тактичні завдання, що відносяться до другої й третьої групи, на наш погляд, є менш складними для вирішення. Йдеться насамперед про: а) вирішення конфліктної ситуації; б) створення умов, необхідних для проведення слідчих (розшукових) й інших процесуальних дій слідчого; в) створення умов, що гарантуватимуть результативність слідчої (розшукової) дії; г) забезпечення слідчої таємниці, зокрема, збереження в таємниці джерел доказової й орієнтуючої інформації; г) забезпечення збереженості, до необхідного моменту, ще не використаних джерел доказової чи орієнтуючої інформації; д) інші тактичні впливи на слідчу ситуацію з метою її зміни або використання [179, с. 12].

Разом з тим, в контексті дослідження взаємозв'язку тактичного завдання й тактичної операції, нами будуть розглядатися лише тактичні завдання першої групи, тобто найбільш складні у певній слідчій ситуації розслідування.

На підставі вищевикладеного аналізу теоретичних положень криміналістичної науки, системного аналізу вивчених матеріалів кримінальних проваджень про масові заворушення, а також враховуючи власний досвід роботи у процесуальному статусі прокурора-процесуального керівника досудовими розслідуваннями кримінальних правопорушень, у тому числі масових заворушень, можемо виокремити наступні тактичні завдання початкового етапу розслідування масових заворушень:

- затримання активних учасників масових заворушень на місці вчинення злочину;
- встановлення організаторів масових заворушень;
- встановлення активних учасників масових заворушень, які не були затримані на місці вчинення злочину;
- встановлення обставин підготовки масових заворушень;
- встановлення способу вчинення масових заворушень;
- встановлення потерпілих та очевидців масових заворушень;

- нейтралізація організованої протидії з боку підозрюваних та інших осіб та інші.

Із урахуванням вищевикладених положень, а саме нерозривного зв'язку тактичних завдань і тактичних операцій, перейдемо до дослідження теоретичних засад останніх.

Етимологія терміну «операція» походить від латинського слова «operatio» – дія, що означає сукупність погоджених за метою, часом і місцем бойових дій військ або авіації, флоту, які проводяться за єдиним планом або низка дій, спрямованих на виконання певного завдання, досягнення поставленої мети [50]; сукупність бойових дій, підпорядкованих єдиній меті, єдиному завданню, або одна така дія; яка-небудь дія або ряд дій, об'єднаних спільною метою [167, с. 705]. Як бачимо, в першу чергу, термін «операція» тлумачиться як сукупність бойових дій, тобто відноситься до військової справи. Разом з тим, цей термін також широко використовується і в інших сферах суспільного життя, не пов'язаних із військовою справою, наприклад, у термінологічних словосполученнях «медична операція», «банківська операція», «технологічна операція», «спец. операція», тощо, а також «тактична операція» у сфері розслідування й розкриття злочинів.

Одним із перших термін «тактична операція» у криміналістичній науці запропонував вживати відомий вчений-криміналіст А. В. Дулов, який зазначив, що для розвитку слідчої тактики потрібно розробляти не тільки тактичні рекомендації з проведення окремих слідчих дій, але й рекомендації для оптимального виконання завдань загального характеру, які виникають у слідчій діяльності. Вчений запропонував виконувати такі завдання шляхом проведення комплексу слідчих, оперативно-розшукових, ревізійних дій, які об'єднуються поняттям «тактична операція».

Науковець обґрунтовував, що використання тактичних операцій у розслідуванні злочинів а) дозволяє ефективно використовувати можливості органів дізнання, що в поєднанні з процесуальними можливостями слідчих органів забезпечують оптимальне виконання різноманітних тактичних завдань;

б) стимулює широке використання криміналістичної й оперативної техніки; в) є ефективним в ситуаціях, коли для перевірки тієї або іншої версії доцільно використовувати прямий експеримент, що дозволяє одержати й надалі надати суду наочні й переконливі докази, безпосередньо свідчить про злочинні дії конкретних осіб і в такий спосіб викриває їх; г) дозволяє уникнути дублювання в зборі й обробці фактичних даних, використовуваних слідчим і органом дізнання [47, с. 32].

Ще у перших своїх роботах, присвячених тактичним операціям, А. В. Дулов акцентував увагу на тому, що тактична операція проводиться в процесі розслідування за єдиним планом під керівництвом слідчого з метою реалізації такого тактичного завдання, яке не може бути вирішене провадженням у справі розрізнених слідчих дій [48, с. 44].

Тактична операція – це складна організована структура, яка є складовою частиною пошуково-пізнавальної діяльності в стадії досудового розслідування. Предметно-практичні дії, реалізовані в межах тактичної операції, утворюють упорядкований комплекс, усі елементи якого тісно пов'язані між собою, взаємодоповнюючи й розвиваючи один одного [91, с. 409].

Системний аналіз криміналістичної наукової й навчальної літератури, в якій розкривається сутність тактичних операцій, дає підстави стверджувати, що більшість правників, як правило, погоджуються із визначенням тактичної операції, сформульованим Л. Я. Драпкіним, В. О. Образцовим та В. Б. Ястребовим та ін., які вважали, що тактичною операцією є система слідчих (кримінально-процесуальних) дій, оперативно-розшукових, ревізійних та інших заходів, здійснюваних під керівництвом суб'єкта попереднього розслідування, що забезпечує найбільш оптимальне досягнення тактико-криміналістичних цілей і вирішення тактико-криміналістичних завдань [45, с. 138; 121, с. 7].

В. С. Богачук, досліджуючи на дисертаційному рівні тактичні операції при розслідуванні підроблення грошей, виокремив найбільш істотні, на його думку, ознаки тактичної операції. Це а) системність взаємозалежних слідчих, оперативно-розшукових і інших дій; б) обумовленість цієї системи дій слідчою

ситуацією; в) планованість їх реалізації; г) керівна роль слідчого; д) цілеспрямованість дій щодо виконання конкретних тактичних завдань.

Таким чином автор визначив тактичну операцію як систему погоджених і взаємозалежних за цільовим призначенням слідчих, оперативно-розшукових і інших дій, розроблених з урахуванням сформованої слідчої ситуації, які проводяться за планом і під керівництвом слідчого, з метою виконання певних тактичних завдань виявлення, розкриття та розслідування злочинів [16, с. 9].

Більшістю вчених та практиків, які займалися розвитком криміналістичного вчення про тактичні операції визнається, що виконання тактичних завдань є ефективнішим, якщо в процесі розслідування злочинів, поряд із слідчими діями, а також окремими іншими процесуальними та організаційними діями й оперативно-розшуковими заходами, використовуються комплекси цих дій. Тактичні операції є засобами вирішення тактичних завдань у тих випадках, коли вони за своїм обсягом чи змістом не можуть бути вирішені шляхом проведення окремої слідчої (розшукової) дії. Вони потребують взаємодії слідчого з різними державними органами й громадськими організаціями, іншими підрозділами правоохоронних органів та надають неоціненну допомогу в досягненні тактичних завдань розслідування.

На сторінках наукової літератури слушно зазначається, що необхідність у проведенні тактичної операції при розслідуванні злочинів виникає в тому випадку, якщо окреме, ізольоване застосування інших тактичних засобів недостатньо ефективно для виконання поставленого завдання, веде до втрати інформації, пов'язане з додатковими втратами часу або матеріальних засобів. Відмінною рисою тактичної операції є те, що до її змісту входить не випадковий набір тактичних засобів, а цілісний комплекс пов'язаних внутрішньою єдністю, заздалегідь визначених, погоджених між собою, скоординованих і цілеспрямовано здійснюваних у найбільш оптимальній послідовності дій на основі спеціальної програми. У системі тактичних засобів тактичні операції відіграють синтезуючу роль. З їхньою допомогою

виконуються найбільш складні й трудомісткі завдання по одержанню й процесуальному закріпленню доказової інформації [16, с. 9].

Зважаючи на те, що з прийняттям КПК України 2012 року змінена модель взаємозв'язку слідчої процесуальної діяльності й оперативно-розшукової діяльності, кримінальне процесуальне законодавство дозволяє наразі проведення ОРД лише з метою виявлення осіб, що переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду або тих, що ухиляються від відбуття кримінального покарання. Нова редакція Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», у зв'язку з уведенням в КПК України інституту негласних слідчих (розшукових) дій (Глава 21), не містить функції оперативно-розшукового супроводу кримінального судочинства. Відповідно до ч. 1 ст. 246 КПК України негласні слідчі (розшукові) дії є різновидом слідчих (розшукових) дій, відомості про факт і методи проведення яких не підлягають розголошенню, за винятком випадків, передбачених КПК України. Тому тактична операція на сьогодні передбачає вирішення тактичного (проміжного) завдання шляхом поєднання однойменних і різнойменних слідчих (розшукових) дій, у тому числі й негласних, інших процесуальних дій, організаційних та інших заходів.

Для того, щоб правильно сформулювати визначення поняття тактичної операції, необхідно виокремити його сутнісні ознаки.

В науковій літературі виокремлювалися наступні ознаки тактичної операції:

1) вона полягає у певному поєднанні тактичних прийомів, тобто найбільш раціональних і ефективних способів дій чи оптимальної за певних умов лінії поведінки слідчого. Сукупність тактичних прийомів детермінована метою тактичної операції та слідчою ситуацією, в якій вона використовується;

2) тактична операція може полягати в поєднанні слідчих дій у межах розслідування злочину. В її структурі кожна дія, як елемент структури, є самостійною та незамінною, а їх послідовність – зазвичай чітко визначеною, оскільки в цій послідовності і може полягати задум операції;

3) тактична операція може складатись із однойменних чи різнойменних слідчих дій. До її складу також часто входять організаційно-технічні заходи, що носять забезпечувальний характер і не мають самостійного характеру. ОРЗ, як елемент операції, створюють умови, що забезпечують результативність, цілеспрямованість і безпечність слідчих дій, які входять до структури тактичної операції. В свою чергу, слідчі дії можуть бути проведені для забезпечення ефективності подальших ОРЗ, що виступають як проміжна ланка між слідчими діями в структурі однієї тактичної операції [85, с. 601].

О. І. Святненко називає такі ознаки тактичної операції:

- 1) це динамічна, діяльнісна, ймовірнісна система,
- 2) вона носить гнучкий, неформальний характер,
- 3) виконує прогностичну функцію,
- 4) є закінченою сукупністю дій [153, с. 19].

Істотними ознаками тактичних операцій також називалися такі: дії, які входять до них, пов'язані між собою як елементи певного алгоритму; характер завдань розслідування й відповідно склад тактичних операцій визначається видом і ступенем тяжкості вчиненого злочину [142, с. 12].

Виходячи із вищевикладеного, вважаємо, що найбільш істотними ознаками тактичної операції є:

- а) системність взаємозалежних дій;
- б) планомірність їх реалізації;
- в) цілеспрямованість на виконання конкретного тактичного завдання
- г) змістом є слідчі (розшукові), негласні слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії, а також організаційні та інші заходи;
- д) керівна роль слідчого.

Отже, спираючись на результати аналізу точок зору провідних вчених-криміналістів щодо сутнісних ознак та визначення поняття «тактичної операції», а також враховуючи виокремлені нами сутнісні ознаки досліджуваного поняття, вважаємо, що під тактичною операцією слід розуміти спрямовану на виконання конкретного тактичного завдання систему

взаємозалежних слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, а також організаційних та інших заходів, що планомірно реалізуються під єдиним керівництвом слідчого, що здійснює досудове розслідування.

Загальною метою реалізації тактичної операції, на наш погляд, є забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, а жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений. Тобто загальною метою реалізації тактичної операції є сприяння виконанню завдань кримінального провадження, закріплених у ст. 2 КПК України.

Безпосередньою метою реалізації тактичної операції є вирішення тактичного завдання.

Необхідно зауважити, що поряд із тактичними прийомами, тактичними комбінаціями й тактичними операціями як засобами криміналістичної тактики, окремі фахівці називають також «тактичні комплекси» [88, с. 445-446].

Таке виокремлення «тактичного комплексу» в окремий елемент криміналістичної тактики обґрунтовується по-перше, необхідністю виявлення в ході досудового розслідування не одного, а декількох елементів злочинної діяльності, тобто необхідністю вирішення декількох тактичних завдань, по-друге, наявністю певних перешкод, що не дозволяють включати до складу тактичної операції комплекси нижчого рівня, а саме – тактичні комбінації [177, с. 100-103].

На наш погляд, такі аргументи не є достатньо переконливими, оскільки саме комплексний характер тактичної операції об'єктивно передбачає її здатність вирішувати навіть не одне тактичне завдання, а їх комплекс (або ряд). На цьому не раз наголошувалося про в спеціальній криміналістичній літературі [60, с. 45; 117, с. 13].

Виходячи з виду злочину, що розслідується, етапу його розслідування, слідчої ситуації, в якій виникає тактичне завдання чи комплекс тактичних

завдань, що потребують вирішення шляхом реалізації тактичної операції, формується зміст, іншими словами, елементний склад конкретної тактичної операції. Він може бути різним за кількістю і складністю реалізації окремих елементів – слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних заходів (наприклад, заходів забезпечення кримінального провадження, запобіжних заходів тощо), організаційних заходів. У складних слідчих ситуаціях можна говорити про необхідність проведення більш розгорнутої тактичної операції.

На наш погляд, визначення окремих тактичних операцій як «комплексних» є логічною помилкою, оскільки специфіка усіх тактичних операцій якраз і полягає у комплексному підході до реалізації усіх засобів, що становлять зміст тактичної операції. Більш того, використання однієї або декількох тактичних комбінацій в процесі провадження слідчих (розшукових) дій, що входять до тактичної операції, з точки зору оптимізації її планування, організації, є досить ефективним і бажаним. З цієї причини слід поділити думку про те, що тактична операція і комплекси слідчих (розшукових) дій і організаційних заходів є синонімами [2, с. 14].

Принципи планування, організації та проведення тактичних операцій були запропоновані А. В. Дуловим, який класифікував їх на загальні принципи та принципи, що діють у кожній групі операцій, що визначаються їх об'єктивними особливостями [48, с. 96-106; 87, с. 392-411]. Сформульовані науковцем положення знайшли свій подальший розвиток в наукових роботах І. М. Комарова [72, с. 151-153; 71], В. І. Шиканова [192], В. М. Шевчука [186; 185] та інших вчених.

Прийняття рішення про проведення тактичних операцій є індивідуальним у кожному випадку та залежить від слідчої ситуації, що складається у кримінальному провадженні. Підставою для прийняття рішення про проведення тактичної операції є логічне осмислення даних, отриманих під час виявлення ознак злочину, провадженні першочергових слідчих (розшукових) дій. Проте, на погляд О. Я. Баєва, існують дві тактичні операції,

що є обов'язковими під час планування та провадження у всіх провадженнях – не залежно від того, до якої категорії чи до якого виду відноситься злочин, що розслідується та яка слідча ситуація склалася: «захист доказів» та «перевірка показань особи, яка визнала себе винуватою у вчиненні злочину» [3, с. 237].

Найменування тактичної операції повинно надавати розуміння про спрямованість дій, що здійснюються в ході її проведення, хоча назва багатьох тактичних операцій носить в деякій мірі умовний характер. Це зумовлено тією обставиною, що тактичні операції є (представлені) системними утвореннями, здатними вирішити не лише завдання, що зумовило її найменування, але й інші тактичні завдання.

Проблемам класифікації тактичних операцій присвятили свої роботи багато авторів. Проте вважаємо за доцільне провести аналіз відповідних поглядів, ґрунтуючись на одній з розгорнутих класифікацій, запропонованих Л. Я. Драпкіним, який диференціює операції за такими підставами:

- за характером вирішуваних проміжних завдань;
- за характером слідчих ситуацій, в яких проводяться операції (таку ж класифікацію проводить й В. О. Образцов [122, с. 56]);
- за змістом;
- за етапами розслідування (одним із перших класифікацію тактичних операцій початкового етапу розслідування злочинів пропонує Є. П. Іщенко [61, с. 104-105];
- за часовою структурою;
- а організаційною структурою;
- за характером зв'язків між елементами тактичної операції;
- за рівнем спільності;
- за рівнем автономності;
- за кількістю тактичних операцій, що проводяться в межах одного провадження [45, с. 140-141].

Необхідно уточнити, що класифікацію за часовою структурою пропонує також І. М. Комаров [70, с. 67], М. П. Яблоков, який уточнює, що тактичні

операції тривалістю менше 24 годин є нетривалими, а у випадку тривалості зверх того – мова повинна йти про тривалі тактичні операції [197, с. 83] та інші вчені.

В. Є. Корноухов, кладучи в основу класифікації тактичних операцій тактичне завдання, поділяє їх на типові й атипові. Розкриваючи зміст першої, автор не дає її визначення, зазначаючи лише про те, що вона виникає в результаті того, що розслідування у конкретному кримінальному провадженні певною мірою відрізняється від типової методики [81, с. 310-311], хоча, на наш погляд, визнання можливості здійснення розслідування за методикою, що відрізняється від типової, ще не означає необхідності виділення самостійного виду тактичної операції. Власне, і сам автор говорить про те, що в умовах практики «необхідна адаптація типової тактичної операції до конкретних умов діяльності» [80, с. 132].

На перший погляд, ця класифікація повторює диференціацію тактичних операцій на типові та специфічні. Між тим остання виникає не в результаті адаптації відомого тактичного комплексу до потреб практики, а являє собою нове утворення, при характеристиці специфічних тактичних операцій вірно зазначається, що в їх структурі найбільш значне місце займають конкретні оригінальні елементи [44, с. 141].

А. П. Онучін в залежності від мети проведення виділяє конструктивні, деструктивні, консерваційні, профілактичні, кумулятивні, акордні, прості й складні тактичні операції [127, с. 29-33]. Розуміння автором тактичної операції як складного тактичного прийому [127, с. 28] призводить до включення ним до системи тактичних операцій окремих тактичних прийомів, наприклад, утримання від виконання певної дії [127, с. 29].

В криміналістичній літературі пропонується також класифікувати тактичні криміналістичні операції на операції розкриття, операції розслідування та операції запобігання злочину [73, с. 54]. Також заслуговує на увагу класифікація тактичних операцій за сферою використання рекомендацій на загальні, особливі й одиничні [70, с. 66].

О. С. Князьков пропонує розрізняти тактичні операції забезпечувального та дослідницького характеру [64, с. 190]. До перших, на думку вченого, слід відносити, наприклад, тактичні операції «Вивчення особистості обвинуваченого», «Нейтралізація протидії». Так, в числі способів вчинення протидії називаються знищення злочинцем документів, виготовлення нових документів і т.п. Очевидно, що нейтралізація таких дій сама по собі не дозволяє отримати відомості, на основі яких можуть бути встановлені обставини, що підлягають доказуванню. У ході провадження тактичної операції, спрямованої на вивчення особи обвинуваченого, найчастіше відшукуються і вивчаються архівні документи, щоденники та т.п. [89, с. 215]. Ці дії також спрямовані на створення передумов застосування тактико-криміналістичних засобів безпосереднього дослідження об'єктів, що містять інформацію про злочин. Особливе значення має вивчення особистості підозрюваного і тут тактичні операції здійснюються з метою отримання відомостей про особу зазначеного суб'єкта, таких його властивостей, як замкнутість або балакучість, схильність до встановлення контакту або відчуженість і настороженість при бесіді з незнайомою людиною [86, с. 115]. До числа других слід відносити, наприклад, тактичні операції «Збір вихідної інформації» [145, с. 83].

Практична діяльність щодо реалізації вказаних та інших тактичних операцій ґрунтується як на певних законодавчих, так і наукових засадах. Особливе місце в сутності реалізації тактичної операції посідає процесуальний аспект. Він полягає у відповідності слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, що складають зміст тактичної операції, встановленій кримінальним процесуальним законодавством процесуальній формі, відповідності тактичних прийомів, що використовуються в ході провадження цих слідчих (розшукових) або інших процесуальних дій або утворюють тактичні комбінації критеріям законності, допустимості, безпечності та іншим. Саме дотримання цих положень забезпечує в процесі реалізації тактичної операції отримання не лише важливої для ходу розслідування інформації, але й допустимих з точки зору процесуального закону доказів у кримінальному

провадженні.

Такої ж думки дотримуються й російські криміналісти, заявляючи, що основною умовою допустимості тактичної операції є правомірність поєднання її елементів. Ознакою правомірності є збереження за особою, яка піддається впливу, свободи вибору своєї позиції, наявність умов для її обрання. Правомірність впливу залежить від правомірності його засобів, критеріями якої є: законність; вибірковість впливу, тобто направленість лише на певних осіб і нейтральність щодо інших; моральність. Правомірність слідчих (розшукових) дій означає наявність їх правової регламентації в законі [85, с. 612].

Крім загальних положень теорії тактичної операції важливе значення мають й інші криміналістичні концепції й розробки, зокрема, вчення про слідчу ситуацію, про криміналістичну характеристику злочинів, теорії криміналістичного моделювання, прогнозування, ідентифікації, класифікації, тактичного рішення тощо [173, с. 82].

Оскільки в практичному аспекті тактична операція – це окремий випадок цілеспрямованої діяльності, слідчий у процесі планування й реалізації тактичної операції враховує також положення логіки, психології, гносеології, науки управління й організації праці, інших сфер наукового знання [91, с. 410 ; 33, с. 14]. Тактична операція виступає теоретичною основою й практичною формою реалізації методу розслідування [142, с. 9]. З цієї позиції метод розслідування злочинів – це створена для вирішення завдання розслідування система прийомів і правил, послідовно реалізованих під час проведення тактичної операції.

Перш ніж розкривати сутність тактичних операцій, що можуть бути ефективно проведені на початковому етапі розслідування масових заворушень, необхідно визначити загальну структуру тактичної операції, за якою кожна із запропонованих нами тактичних операцій буде розглядатися.

В науковій літературі погляди на структуру тактичної операції суттєво різняться. Пропонуються структура тактичної операції, що складається з семи етапів: 1) дослідження інформаційного масиву (аналіз наявної та збирання

нової інформації, необхідної для прийняття тактичного рішення про необхідність проведення тактичної операції), формування вихідних даних і визначення об'єкта пошуку; 2) постановка проблеми; 3) пошук шляхів вирішення проблеми; 4) висунення версій; 5) визначення змісту тактичної операції, послідовності та сутності запланованих дій; 6) проведення тактичної операції; 7) оцінка результатів її проведення [153, с. 11].

Існують й інші погляди на структуру тактичної операції, а саме виділяються три стадії її розвитку: 1) стадія підготовки (організації); 2) стадія реалізації (робоча частина); 3) заключна стадія. В свою чергу, кожна із цих стадій припускає послідовне проходження ряду етапів.

На підготовчій стадії виділяються наступні етапи: побудова й вивчення уявної моделі сформованої слідчої ситуації; визначення завдання (завдань) розслідування; ухвалення рішення про необхідність проведення тактичної операції й розробка її програми; вжиття заходів щодо забезпечення програми тактичної операції в стадії її підготовки. На цьому етапі слідчий повинен, використовуючи первинну інформацію, спланувати подальшу діяльність, зокрема, враховуючи екстреність тактичної операції, масштаби й регіональне охоплення, характер і обсяг майбутньої роботи, криміналістичну характеристику злочину, що розслідується, сукупність необхідних матеріально-технічних і людських ресурсів, тактичні особливості й послідовність проведення дій (заходів), лінію поведінки їх учасників, найбільш доцільні правила й прийоми проведення тих або інших слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, спрогнозувати різні варіанти розвитку ситуації й відповідних реакцій виконавців операції, оцінити ймовірність протидії тощо. В ході підготовчої діяльності вивчаються нормативні документи, методична література, проводяться інструктажі учасників тактичної операції, складаються необхідні процесуальні документи тощо [91, с. 404].

В структурі діяльності щодо реалізації програми тактичної операції (робочої стадії) виділяються три етапи: 1) початковий; 2) проміжний; 3) заключний. Робоча частина початкового й проміжного етапів тактичної

операції реалізується в послідовному, одночасному чи паралельному режимі проведення дій і заходів (однотипних або різнотипних), спрямованих на досягнення мети конкретної тактичної операції.

Робота на початковому етапі тактичної операції припускає необхідність створення передумов, що об'єктивно сприяють ефективному розвитку тактичної операції, а діяльність на проміжному її етапі повинна виходити із завдання закріплення досягнутих результатів, а також коригування наміченої програми: її уточнення, доповнення чи скорочення, здійснення необхідних кадрових перестановок, перегляд обов'язків, іноді заміна учасників операції.

Діяльність на заключному етапі передбачає підбиття підсумків і оцінку досягнутого, складення необхідних для оформлення проведеної роботи документів (наприклад, протоколів процесуальних дій, письмових рапортів учасників операції, пояснень, висновків спеціалістів) і вирішення питання про реалізацію результатів операції [91, с. 407]. Саме така структура тактичної операції, на наш погляд, є найбільш прийнятною для практичного використання, про що зазначили 82 % опитаних слідчих МВС України (див. Додаток Б).

Однією з основних умов ефективності тактичної операції виступає єдине централізоване керівництво з боку слідчого. При цьому повинна бути налагоджена чітка взаємодія в процесуальній чи не процесуальній формі між всіма учасниками тактичної операції, в першу чергу, між слідчим як її керівником, прокурором, що здійснює процесуальне керівництво розслідуванням, оперативним працівником, якому слідчий дає доручення на проведення як гласних, так і негласних слідчих (розшукових) дій, спеціалістом, який використовує комплекс технічних засобів фіксації ходу операції. Проте, кожен із зазначених суб'єктів діє суворо в межах своєї компетенції та власними методами. Суб'єктами тактичної операції також можуть бути працівники різних органів державної влади (органів місцевого самоврядування), представники громадськості та ін. За необхідності до участі в тактичній операції залучаються потерпілі, заявники, свідки, інші учасники кримінального процесу. Для складних тактичних операцій важливе чітке виконання кожним учасником операції своїх

обов'язків, точне дотримання вимог спільного плану дій [179, с. 18].

Тактична операція, реалізована в кримінальному провадженні, виступає переважно як оптимальна форма взаємодії, яка дозволяє втілити наступні принципи взаємодії: 1) принцип повноти використання можливостей взаємодії в процесі розслідування; 2) принцип максимального залучення всіх органів і організацій, здатних реалізувати функції, необхідні для вирішення конкретного завдання розслідування; 3) принцип обов'язкового планування всього процесу взаємодії; 4) принцип обов'язкового дотримання визначальної, організуючої ролі слідчого в ході здійснення взаємодії між різними органами, організаціями, особами, залученими до участі в розслідуванні; 5) принцип постійного обміну інформацією між учасниками взаємодії [91, с. 417].

Результати інтерв'ювання слідчих МВС України переконливо доводять, що більшість слідчих (78 % опитаних) вважає, що слідча практика потребує розробки та впровадження типових тактичних операцій (див. Додаток Б). Таким чином, на даний час розробка тактичних операцій стає одним із найперспективніших наукових напрямів у криміналістиці, який дозволяє створювати гнучкі алгоритми розслідування злочинів певного виду, і отримує широке застосування на практиці.

### **3.2. Види та зміст тактичних операцій початкового етапу розслідування масових заворушень**

Як нами було визначено в підрозділі 3.1. дисертації, тактичними завданнями початкового етапу розслідування масових заворушень є: затримання активних учасників масових заворушень на місці вчинення злочину; встановлення організаторів масових заворушень; встановлення активних учасників масових заворушень, яких не було затримано на місці вчинення злочину; встановлення обставин підготовки масових заворушень; встановлення способу вчинення масових заворушень; нейтралізація організованої протидії з боку підозрюваних та інших осіб та інші.

Вирішення тактичних завдань є безпосередньою метою реалізації тактичних операцій, загальною метою яких є сприяння виконанню завдань кримінального провадження, закріплених у ст. 2 КПК України.

Нами встановлено, що сутнісними ознаками тактичної операції є а) системність взаємозалежних дій; б) планомірність їх реалізації; в) цілеспрямованість на виконання конкретного тактичного завдання; г) змістом є слідчі (розшукові), негласні слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії, а також організаційні та інші заходи; д) керівна роль слідчого.

На підставі виокремлення вищевказаних сутнісних ознак, тактична операція визначається нами як спрямована на виконання конкретного тактичного завдання система взаємозалежних слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, а також організаційних та інших заходів, що планомірно реалізуються під єдиним керівництвом слідчого, що здійснює досудове розслідування.

Виходячи із тактичних завдань початкового етапу розслідування масових заворушень, які були нами визначені, на підставі результатів системного аналізу матеріалів судово-слідчої практики та наукових джерел виокремлено найбільш характерні види тактичних операцій, що можуть бути реалізовані на початковому етапі розслідування масових заворушень. Встановлено, що типовим комплексом тактичних операцій, що можуть бути реалізовані з метою вирішення тактичних завдань на початковому етапі розслідування масових заворушень є: «Встановлення активних учасників масових заворушень», «Затримання активних учасників масових заворушень»; «Встановлення організаторів масових заворушень»; «Встановлення обставин підготовки масових заворушень»; «Встановлення способу вчинення масових заворушень»; «Встановлення потерпілих»; «Встановлення очевидців масових заворушень»; «Нейтралізація організованої протидії» та ін.

Метою дослідження у цьому підрозділі дисертації є визначити зміст цих тактичних операцій й надати науково обґрунтовані рекомендації щодо реалізації найбільш важливих елементів підготовчого та робочого етапу

вищевказаних тактичних операцій.

Насамперед зазначимо, що в сучасній криміналістичній науці тактичні операції розглядаються як засоби формалізації, алгоритмізації розслідування. Стосовно понять «формалізація» та «алгоритмізація» у криміналістиці висловлювалися певні міркування щодо їх сутності, значення та взаємозв'язку [157; 182; 183; 56; 75]. Не вдаючись до детального аналізу викладених в криміналістичній літературі точок зору щодо цих понять, зазначимо лише, що робота з формалізації виявляється у розробці алгоритмів та програм, які формалізують слідчу діяльність та розслідування окремих видів злочинів у цілому; судову діяльність та судовий розгляд окремих видів злочинів у цілому; відповідні слідчі (розшукові), оперативно-розшукові, судові дії та ін.; реалізацію системи тактичних прийомів; слідчі (судові) ситуації; прийняття рішення тощо [187, с. 304-305].

При цьому криміналістичний алгоритм слід розглядати як науково обґрунтований припис щодо виконання лише в завданому порядку системи послідовних операцій, рекомендованих слідчому для розв'язання завдань певного типу, що виникають під час розслідування. У свою чергу програма розслідування – це певна сукупність як приписів (криміналістичних алгоритмів), так і правил рекомендаційного характеру. У зв'язку із цим вона представлена у відповідному схематичному вигляді, має більш узагальнену структуру порівняно з алгоритмом і за своїм змістом менш формалізована, ніж останній [54, с. 130-131].

У наукових криміналістичних джерелах представлена думка, що сутність тактичних операцій з урахуванням їх специфіки є близькою до терміну «алгоритм». Так, І. Ф. Герасимов стверджував, що структурою тактичної операції є система різних дій алгоритмічного характеру [35, с. 4-6]. В. О. Коновалова наголошує, що в методиці розслідування окремих видів злочинів доволі вагоме місце належить тактичним операціям, де вони мають значну ефективність, особливо в таких умовах розслідування, де необхідні організація й оперативність і де випадання хоча б одного із складників такої операції

погрожує її провалом. Тому формулювання цих операцій було б доцільним у виді алгоритмів стосовно завдань, визначених слідчим у типових ситуаціях розслідування [79, с. 170-172].

На наш погляд, слушною є наукова позиція не розмежовувати алгоритми й плани дій у змісті тактичних операцій, як це робить В.Ю. Шепітько. Вчений зазначає, що типова тактична операція є алгоритмом, програмою дій слідчого, оперативного працівника, інших осіб щодо завдань, які виникають у слідчих ситуаціях [190, с. 195].

У типовій слідчій ситуації початкового етапу розслідування масових заворушень, яка характеризується тим, що масові заворушення на момент отримання інформації про злочин ще тривають, характер їх вчинення, засоби, що використовуються, дають підстави висунути версії про те, що ці заворушення мають організований, заздалегідь спланований характер, може бути ефективно реалізована тактична операція «Затримання активних учасників масових заворушень». Ця тактична операція не є багатоеlementною, порівняно із іншими, проте може бути досить складною для реалізації в тактичному аспекті. Складовими її реалізації є: внесення відомостей до ЄРДР, спостереження за місцем або відеоконтроль місця, затримання, повідомлення про підозру, освідкування, допит затриманих осіб, огляд місця події (після припинення масових заворушень).

Внесення відомостей до ЄРДР є процесуальною дією, передбаченою ст. 214 КПК України, з моменту вчинення якої починається досудове розслідування. Чинне Положення про порядок ведення ЄРДР затверджене Наказом Генеральної прокуратури України [138]. Відповідні відомості, перелік яких передбачений ч. 5 ст. 214 КПК України, слідчий, прокурор зобов'язаний внести до ЄРДР невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 214 КПК України). Здійснення досудового розслідування до внесення відомостей до

ЄРДР або без такого внесення не допускається і тягне за собою відповідальність, встановлену законом. Лише у невідкладних випадках до внесення відомостей до ЄРДР може бути проведений огляд місця події, після якого відповідні відомості негайно вносяться до ЄРДР.

На наш погляд, законодавець надав можливість вносити відомості до ЄРДР про злочин не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення з тим, щоб протягом цих 24 годин у слідчого, прокурора з'явилася така технічна можливість, зважаючи на можливі чинники віддаленості місця події від правоохоронного органу, відсутності іншого технічного доступу до ЄРДР тощо. На наш погляд, у всіх інших випадках визначальним щодо строку внесення таких відомостей до ЄРДР є термін «невідкладно», що використав законодавець у ч. 1 ст. 214 КПК України.

Разом з тим, результати вивчення матеріалів досудового розслідування свідчать про те, що в окремих випадках практичні працівники вважають, що законодавець вищевказаним нормативним положенням надав можливість протягом перших 24 годин з моменту виявлення обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, проводити не лише процесуальні дії (огляд місця події), але й необхідні для «розкриття злочину за гарячими слідами» оперативно-розшукові заходи, тобто здійснювати розкриття злочину як процесуальними засобами, так і засобами ОРД, як це було до зміни кримінального процесуального законодавства 2012 року.

На наш погляд, така точка зору окремих практичних працівників є хибною, такою, що не відповідає сучасній концепції співвідношення і взаємозв'язку ОРД і кримінального процесу. Оперативно-розшукова діяльність – це система гласних і негласних пошукових, розвідувальних та контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів. Одним із завдань ОРД є пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп,

відповідальність за які передбачена КК України (ст. 1, 2 Закону України «Про ОРД»). Разом з тим, якщо такі фактичні дані вже виявлені слідчим чи прокурором самостійно, або ж вони є змістом заяви або повідомлення про злочин, то такі дані повинні вноситися до ЄРДР та повинно здійснюватися виключно досудове розслідування.

З метою фіксації дій активних учасників масових заворушень, процесу їх затримання на місці вчинення злочину відповідно до закону, а також фіксації дій активних учасників масових заворушень під час затримання, необхідно здійснювати спостереження за місцем вчинення масових заворушень з використанням відеозапису, фотографування, спеціальних технічних засобів для спостереження (ч. 1 ст. 269 КПК України).

Проведення спостереження за місцем вчинення масових заворушень здійснюється за рішенням слідчого, прокурора, що здійснює процесуальне керівництво досудовим розслідуванням (ч. 3 ст. 246, ч. 1 ст. 269 КПК України). Для цього розробляється план проведення відеозйомки, визначається кількісний і персональний склад групи документування. До неї, як правило, входять: відео оператори, що здійснюють запис, співробітники групи оперативного й фізичного прикриття, що здійснюють безпосередню допомогу в проникненні до місця зйомки, а також фізичний захист оператора.

Групи спостереження розгортаються в районі масових заворушень, висувають пункти спостереження в зонах найбільшої напруженості з якомога більшим охопленням місця події. Пункти розташовуються як за периметром, так і на підступах до району масових заворушень.

В результаті спостереження за місцем вчинення масових заворушень з використанням відеозапису, фотографування, спеціальних технічних засобів для спостереження, складається протокол, до якого долучаються отримані фотографії та (або) відеозапис (ч. 1 ст. 269 КПК України). Такий протокол, у разі, якщо він містить фактичні дані про обставини кримінального правопорушення, винуватість особи у його вчиненні та інші обставини, що мають значення для кримінального провадження, може бути визнаний доказом

у кримінальному провадженні. Також результати спостереження за місцем вчинення кримінального правопорушення можуть бути використані й з організаційно-тактичною метою – для виготовлення фотозображень активних учасників масових заворушень з метою їх подальшого впізнання або розшуку.

Ще однією негласною слідчою (розшуковою) дією, що дозволяє приховано фіксувати шляхом відеозапису всередині публічно доступних місць розмов, звуків, рухів та дій осіб, що там перебувають, а також інших подій, що там відбуваються, є передбачений ст. 270 КПК України відеоконтроль місця.

Ця негласна слідча (розшукова) дія також може проводитися для прихованої фіксації подій масових заворушень, проте її провадження має деякі особливості. По-перше, юридичною (правовою) підставою її проведення є ухвала слідчого судді, яка постановляється в порядку, передбаченому ст. 246, 248, 249 КПК України. Винесення такої ухвали передбачає певних часових витрат, які не завжди є у розпорядженні слідчого, прокурора. Як відомо, масові заворушення є досить динамічним злочином, обстановка під час їх вчинення може змінюватися кожної хвилини, що потребує оперативного документування (фіксації). По-друге, відеоконтроль місця здійснюється виключно у публічно доступних місцях (громадських місцях, місцях загального користування, приміщеннях, спеціально призначених для тимчасового утримання осіб у зв'язку із затриманням, триманням під вартою тощо) без відома їх власника, володільця або присутніх у цьому місці осіб, без одночасного безпосереднього спостереження за місцем. Дослідження отриманої інформації (ст. 266 КПК України) є заключним етапом цієї негласної слідчої (розшукової) дії та не потребує винесення окремої ухвали слідчого судді. На наш погляд, такий порядок фіксації подій масових заворушень й подальшого ознайомлення з результатами відеоконтролю місця позбавляють слідчого можливості діяти в залежності від зміни обстановки злочину, яка може відбуватися досить оперативно. Саме тому, що спостереження за місцем (ст. 269 КПК України) здійснюється безпосередньо особою, яка здійснює цю негласну слідчу (розшукову) дію, то ця особа фіксує в оперативному режимі найбільш значущі для кримінального провадження обставини вчинення масових

заворушень, тобто фіксація здійснюється більш «мобільно» й даний спосіб, на нашу думку, є більш ефективним.

Під час спостереження за місцем вчинення масових заворушень використанням відеозапису, фотографування, спеціальних технічних засобів для спостереження, а також затримання активних учасників масових заворушень треба враховувати, що активні дії правоохоронних органів у натовпі, що вчиняє масові заворушення можуть спровокувати нові заворушення.

Відповідно до положень ч. 1 ст. 207 КПК України, ніхто не може бути затриманий без ухвали слідчого судді, суду, крім випадків, передбачених КПК України. Разом з тим, відповідно до ч. 1 ст. 208 КПК України, уповноважена службова особа має право без ухвали слідчого судді, суду затримати особу, підозрювану у вчиненні масових заворушень, у таких випадках: 1) якщо цю особу застали під час вчинення злочину або замаху на його вчинення; 2) якщо безпосередньо після вчинення злочину очевидець, в тому числі потерпілий, або сукупність очевидних ознак на тілі, одязі чи місці події вказують на те, що саме ця особа щойно вчинила злочин.

Закон дозволяє також уповноваженій службовій особі, слідчому, прокурору здійснити обшук затриманої особи з дотриманням правил, передбачених ч. 7 ст. 223, ст. 236 КПК України.

Строк затримання особи без ухвали слідчого судді, суду не може перевищувати сімдесяти двох годин з моменту затримання. При цьому якщо особа є затриманою з моменту, коли вона силою або через підкорення наказу змушена залишатися поряд із уповноваженою службовою особою чи в приміщенні, визначеному уповноваженою службовою особою.

Затримана без ухвали слідчого судді, суду особа не пізніше шістдесяти годин з моменту затримання повинна бути звільнена або доставлена до суду для розгляду клопотання про обрання стосовно неї запобіжного заходу (ч. 2 ст. 211 КПК України).

Для того, щоб затримання вважалось таким, що здійснено законно, необхідно чітко дотримуватися вищевказаних положень КПК України. Також,

для затримання активних учасників масових заворушень на місці їх вчинення, необхідно мати адекватні організаційно-технічні можливості: потрібна достатня кількість співробітників, які б проводили затримання; транспортні засоби для доставки затриманих до органу досудового розслідування. Щоб забезпечити транспортування затриманих осіб, в районі місця події повинен перебувати спецтранспорт в достатній кількості, щоб забезпечити безперервність затримань і транспортування затриманих до органу досудового розслідування.

Непідготовлене затримання може ускладнити обстановку перебігу масових заворушень. Тому перед фізичним затриманням особи, її необхідно під відповідним ситуації приводом вивести з натовпу чи ізолювати від нього. Якщо це зробити в даний момент неможливо, то уповноважені службові особи організують спостереження, вживають заходів із локалізації протиправних дій і здійснюють фізичне затримання активних учасників масових заворушень в більш придатному для цього місці й у відповідний період часу. У таких ситуаціях необхідно відразу ж оформити затримання процесуально (складається протокол відповідно до ч. 5 ст. 208 КПК України) й провести обшук затриманої особи з дотриманням правил, передбачених ч. 7 ст. 223 і ст. 236 КПК України (ч. 3 ст. 208 КПК України).

Обшук затриманих на місці вчинення злочину є обов'язковим, він здійснюється до поміщення особи до спец автомобілю й транспортування затриманого до органу досудового розслідування. Тактика такого обшуку є загальною для особистого обшуку. Зокрема, в процесі обшуку необхідно передбачити можливість вчинення опору з боку обшукуваного. Тому слідчий повинен дотримуватися певних правил, що забезпечують безпеку присутніх при обшукі осіб. Зокрема, обшукуваного необхідно поставити обличчям до стіни чи автомобілю під кутом 45° з широко розсунутими ногами і розведеними руками. Таке положення зменшує стійкість обшукуваного. Обшук особи рекомендується проводити у певній послідовності — «зверху до низу». Спочатку обстежують головний убір, потім верхній одяг (пальто, сукню, піджак, брюки тощо), взуття. Окремі предмети одягу знімають з метою обстеження білизни та

інших речей. Особливу увагу слід приділяти кишеням, швам на одязі, підкладці пальто чи піджака, підборам взуття. Такий обшук виконує особа однієї статі з обшукуваним. До обшуку особи належить й обстеження речей, які є у обшукуваного: портфелів, дипломатів, валіз, сумок, гаманців. Ці речі ретельно досліджують з метою виявлення предметів, які шукають.

*Так, відповідно до довідки щодо затримання активістів, які приймали участь у масових заворушеннях 01.12.2013 р. біля Адміністрації Президента України за адресою: вул. Банкова, 11 у м. Києві, під час затримання було виявлено і вилучено: у особи №1: речовий мішок, бронежилет, бейсбольна бита, резинова палиця «ПР», газовий пістолет, гаманець, два ножі, наколінники; у особи №2 нічого не вилучалося; у особи №3: фотоапарат «Нікон Д-7000», планшет, USB-плеєр, телефон «Samsung-Duos» № у особи №4 нічого не вилучалося; у особи №5: газовий балончик, скляна пляшка з-під коньяка «Борисфен» ємністю 0,5 л; у особи №6: мобільний телефон «Нокія-6300», пам'ятка мітингувальника [94].*

Після доставляння затриманих на місці вчинення масових заворушень осіб до органу досудового розслідування, вирішується питання для доставляння їх до слідчого судді для розгляду клопотання про обрання особі запобіжного заходу.

З моменту свого затримання за підозрою у активній участі у масових заворушеннях, особа набуває процесуального статусу підозрюваного у кримінальному провадженні (ст. 42 КПК України) й може бути допитана як підозрюваний. Потрібно враховувати, що в зв'язку з одночасним затриманням великої кількості осіб, може виникнути організаційна проблема забезпечення підозрюваних захисниками. Це питання повинно вирішуватися шляхом направлення до відповідного регіонального центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги запиту (за єдиним телефонним номером центру) про направлення за конкретною адресою й на визначений час необхідної кількості адвокатів, здатних здійснювати функції захисту в кримінальному процесі за призначенням. Адвокат має право прийняти декілька доручень про

подання юридичної допомоги підозрюваним у одному кримінальному провадженні у випадку, якщо їх інтереси не суперечать один одному.

На початковому етапі розслідування масових заворушень, одразу після затримання активних учасників масових заворушень на місці їх вчинення, пропонується проводити їх освідування (ст. 241 КПК України), що є різновидом огляду і являє собою самостійну слідчу (розшукову) дію з обстеження тіла живої людини з метою відшукування слідів кримінального правопорушення чи встановлення наявності особливих прикмет за умови їх очевидності. Одяг, взуття, інші речі не можуть бути об'єктом освідування, у разі необхідності вони вилучаються шляхом проведення тимчасового вилучення майна (п. 1 ч. 2 ст. 167 КПК України) і оглядаються слідчим в загальному порядку (ст. 237 КПК України).

Освідування здійснює слідчий, прокурор (слідче освідування, передбачене ч. 1 ст. 241 КПК України), а за необхідністю за участю судово-медичного експерта або лікаря (судово-медичне освідування, передбачене ч. 2 ст. 241 КПК України). Ця слідча (розшукова) дія може провадитися як за місцем проведення досудового розслідування, так і в медичній установі. Вибір варіантів належить слідчому. У першому випадку можлива участь у слідчій дії лікаря як спеціаліста на підставі ст. 71 КПК України.

Специфіка якостей соматичних слідів, а саме їх змінюваність у результаті надання медичної допомоги чи в результаті процесів загоєння, можливість самоушкоджень підозрюваного з метою інсценування необхідної оборони обґрунтовують необхідність проведення освідування на початковому етапі розслідування. А результати освідування, що посвідчують наявність на тілі та одязі підозрюваного слідів, що свідчать про його активну участь у масових заворушеннях, можуть в подальшому використовуватися слідчим під час допиту підозрюваного у конфліктній слідчій ситуації як демонстрація наявних у слідства доказів винуватості допитуваної особи з метою зміни слідчої ситуації на безконфліктну – ситуацію співробітництва.

Метою освідування є виявлення на тілі освідуваного тілесних ушкоджень, отриманих внаслідок участі у масових заворушеннях: саден, синців, опіків; плям крові, слідів запальних речовин, мікросубстанцій пострілу, слідів вибухових речовин; металізації на руках та інших відкритих ділянках тіла як наслідок контакту зі зброєю і т.п. у залежності від особливостей масових заворушень.

Освідування рекомендується здійснювати послідовно – у динаміці зверху вниз, оглядаючи частини тіла спереду, позаду і з боків. При описанні тілесних ушкоджень завжди необхідно вказувати їх вид, кількість і локалізацію (місце розташування на частині тіла), розміри (довжину, ширину, діагональ), конфігурацію (форму), стан (наприклад, рана кровоточить, садно має скоринку і т.п.), колір (особливо синців і саден), характер країв ран і периферійної поверхні, взаємне розташування ушкоджень і розташування щодо інших орієнтирів. При освідуванні доцільне складання додатку – схеми, що відбиває характер і локалізацію тілесних ушкоджень чи інших слідів на тілі.

Тільки ті фактичні дані, що безпосередньо сприйняті слідчим чи лікарем, що проводить дану слідчу (розшукову) дію та встановлені освідуванням, фіксуються в протоколі. При проведенні огляду судово-медичним експертом – складається акт (акт судово-медичного обстеження особи є документом, в якому викладаються і засвідчуються фактичні дані, що можуть бути використані в процесі доказування, а сам документ відповідно до ч. 2 ст. 84 КПК України може бути процесуальним джерелом доказів).

За необхідності в порядку ст. 245 КПК України відбираються зразки для експертних (порівняльних) досліджень (мова йде про випадки, коли слідчий не виявляє візуально, але передбачає наявність яких-небудь мікросубстанцій, наприклад, пострілу на певних ділянках тіла).

Надалі рекомендується проводити допити підозрюваного. Їх ефективність перших часто визначає подальший хід розслідування, «вибудовує» всю лінію поведінки підозрюваного у досудовому розслідуванні. В першу чергу, ефективності допиту підозрюваного сприяє підготовка слідчого до проведення цієї слідчої (розшукової) дії, його обізнаність із наявними

матеріалами кримінального провадження. У процесі допитів затриманих активних учасників масових заворушень слідчий використовує отримані на момент провадження допиту докази їхньої винуватості: показання свідків-очевидців, речові докази, висновки судових експертиз, протоколи візуального спостереження або відеоконтролю місця із додатками – відеозаписами, матеріалами фотозйомки, аудіозаписи, а також протоколи освідувань, які також можуть бути доказом у кримінальному провадженні тощо. Необхідно також отримати відео-, фотоматеріали з місця вчинення масових заворушень від інших осіб – працівників ЗМІ, свідків – очевидців, а також вивчити наявні матеріали, викладені в мережу Інтернет.

Вибір тактичних прийомів допиту залежить від ситуації допиту (первинний, повторний, наявність психологічного контакту тощо), особливостей допитуваної особи (вік, характер, рівень правової поінформованості, наявність злочинного досвіду), характеру інформації і доказів, якими володіє слідчий. У теорії криміналістики виділяють чотири основних ситуації допиту: 1) давання правдивих показань, 2) добросовісна помилка допитуваного, 3) давання завідомо неправдивих показань, 4) відмова від давання показань. Перші дві ситуації вважаються безконфліктними, останні дві – конфліктними [161; 129; 43; 6 та ін.].

Важливе значення для ефективного проведення цієї слідчої (розшукової) дії є психологічний контакт слідчого з допитуваним. Основним у встановленні психологічного контакту є створення ділової атмосфери допиту, демонстрація слідчим своєї неупередженості, законності і справедливості рішень. Крім цього, важливою умовою психологічного контакту є тактовність слідчого, культура спілкування і поведінки.

Необхідно враховувати, що на початковому етапі розслідування, одразу після затримання на місці вчинення злочину, інколи у стані нервового збудження, коли підозрюваний ще не встиг продумати систему заперечення своєї винуватості у вчиненні злочину, а експромт легко спростовується, підозрювані здебільшого дають правдиві показання, докладно викладають

обставини вчинення кримінальних правопорушень, їх мотиви, називають інших учасників заворушень та ін., отже допит є більш ефективним.

У ході допитів підозрюваних з'ясовуються, крім обставин вчинення конкретних правопорушень, і такі питання, що дають уявлення про способи втягування певних осіб до натовпу, підбір зброї для учасників заворушень; про вибір маршруту руху натовпу, об'єкти нападу, плани подальших дій активних учасників заворушень та ін. (звичайно, це далеко не вичерпний перелік).

Пізніше, на подальшому етапі розслідування, з метою уникнення відповідальності, такі особи або ж цілком заперечують свою активну участь у заворушеннях або ж приховують істинні мотиви їх вчинення (заявляють про випадковість знаходження у натовпі, про політичні мотиви вчиненого, хоча мала місце інша мотивація, наприклад, хуліганська або корислива). У своїх показаннях такі особи можуть повідомити про своє перебування в момент вчинення кримінального правопорушення в іншому місці; назвати осіб, які б могли підтвердити їх алібі; дати інші пояснення, зокрема, назвати осіб, які фактично вчинили кримінальне правопорушення. Такі показання можуть бути відправним пунктом для провадження інших слідчих (розшукових) дій, спрямованих на спростування або підтвердження отриманих даних.

Під час реалізації тактичної операції «Встановлення активних учасників масових заворушень» зусилля правоохоронних органів направлені на встановлення й розшук активних учасників масових заворушень. Така тактична операція реалізується у випадках, коли повідомлення до правоохоронних органів про масові заворушення надійшли вже після їх закінчення, після розсіювання натовпу. У такій слідчій ситуації активні учасники масових заворушень не затримані на місці їх вчинення, необхідно з'ясувати їх особи та здійснити їх розшук. Для цього пропонується наступний алгоритм дій:

- 1) внесення відомостей про вчинені масові заворушення до ЄРДР;
- 2) огляд місця вчинення масових заворушень (як місця активних дій учасників масових заворушень, так і місць розсіювання натовпу);

3) направлення запитів на телеканали, в інші ЗМІ щодо надання відеоматеріалів масових заворушень;

4) пошук відео-, фотоматеріалів у мережі Інтернет;

5) тимчасовий доступ до відеоматеріалів, зафіксованих за допомогою камер зовнішнього відеоспостереження у місцях зібрання натовпу, безпосередніх протиправних дій учасників масових заворушень, у місцях розсіювання натовпу;

б) виготовлення з отриманих фото-, відеоматеріалів окремих фотозображень для оперативного впізнання активних учасників масових заворушень (їх впізнання співробітниками правоохоронних органів, наприклад, патрулями поліції, впізнання громадянами населеного пункту тощо), а також виготовлення фототаблиць для проведення впізнання за фотозображеннями активних учасників масових заворушень потерпілими, що знаходяться в лікувальних установах, у режимі слідчої (розшукової) дії;

7) тимчасовий доступ до документів, що містять інформацію про радіоелектронні засоби, що були активні в місці та у час вчинення масових заворушень. Такий доступ надається провайдерами зв'язку на підставі наявності ухвали слідчого судді про тимчасовий доступ (ч. 2 ст. 159 КПК України). За результатами такого доступу встановлюються особи, які перебували на місці вчинення злочину, за необхідності проводяться допити цих осіб з метою встановлення їх причетності до масових заворушень;

8) направлення запитів до лікувальних установ щодо осіб, які зверталися за медичною допомогою під час та після масових заворушень із відповідними подіям тілесними ушкодженнями (опіками, вогнепальними або ножовими пораненнями, забоями, струсами головного мозку та іншими);

9) тимчасовий доступ до медичних документів осіб, що зверталися за медичною допомогою (див. попередній пункт);

10) освідування або медичне освідування таких осіб, призначення судово-медичної експертизи з метою встановлення давності й характеру тілесних ушкоджень, наявних у особи;

11) проведення фотопортретної (портретно-криміналістичної) експертизи, в ході якої здійснюється аналіз й порівняння зовнішніх прикмет особи та їх відображення на фотографічних знімках та інших об'єктах, у першу чергу на відеоматеріалах, отриманих слідчим. Метою цих досліджень є визначення тотожності конкретної особи, зображеної на представлених досліджуваних об'єктах (наприклад, відеозапис масових заворушень з участю конкретної особи, яка вчиняє протиправні дії).

Часто до проведення таких досліджень необхідно призначити і провести судову експертизу матеріалів та засобів відеозапису, в ході якої експерт вирішує питання, чи не проводився монтаж наданих на дослідження відеозаписів, фотозображень.

11) допити встановлених осіб, можливо причетних до участі у масових заворушеннях;

12) обшуки у таких осіб. Найбільш поширеними об'єктами обшуку у кримінальних провадженнях даної категорії є: жилі приміщення (квартира, будинок, дача, номер готелю тощо); ділянки місцевості (садиба, сад, город та ін.); автотранспортні засоби (автомобілі, причепа, мотоцикли та ін.) та офісні приміщення;

13) повідомлення особі про підозру, обрання їй запобіжного заходу.

Необхідним та ефективним заходом для встановлення активних учасників масових заворушень є використання конфіденційного співробітництва, передбаченого ст. 275 КПК України. Цією нормою у КПК 2012 року вперше передбачена можливість для слідчого використовувати інформацію, отриману внаслідок конфіденційного співробітництва з іншими особами, або залучати цих осіб до проведення негласних слідчих (розшукових) дій у випадках, передбачених Кодексом (ч. 1 ст. 275 КПК України). Така законодавча регламентація суб'єкта, що встановлює й використовує відносини конфіденційного співробітництва на стадії досудового розслідування, викликала дискусії серед науковців і практиків, які обґрунтовано зазначали, що слідчий органу досудового розслідування негласного апарату не має. Кримінальний процесуальний закон не закріплює

переліку осіб, конфіденційне співробітництво з якими може використовуватися під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій, а лише забороняє залучати до конфіденційного співробітництва адвокатів, нотаріусів, медичних працівників, священнослужителів, журналістів, якщо таке співробітництво пов'язане з розкриттям конфіденційної інформації професійного характеру (ч. 2 ст. 275 КПК України).

Вважаємо, що конфіденційне співробітництво може бути використане під час провадження таких негласних слідчих (розшукових) дій, як спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269 КПК); аудіо-, відеоконтроль місця (ст. 270 КПК) та особи (ст. 260 КПК), контроль за вчиненням злочину (ст. 271 КПК), виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 272 КПК), під час негласного отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження (ст. 274 КПК України), що на наш погляд, не є негласною слідчою (розшуковою) дією, а є заходом забезпечувального характеру. Під час провадження інших негласних слідчих (розшукових) дій використання конфіденційного співробітництва у формі залучення осіб, з якими таке співробітництво встановлене, не є доцільним.

Інша форма конфіденційного співробітництва, передбачена ст. 275 КПК України, а саме отримання (та використання) інформації від таких осіб, є доцільною для використання не тільки в ході проведення усіх без винятку негласних слідчих (розшукових) дій, але й в ході провадження інших процесуальних дій, що проводяться в межах досудового розслідування. На наш погляд, у ч. 1 ст. 275 КПК України законодавець безпідставно обмежив таку можливість лише провадженням негласних слідчих (розшукових) дій.

Дискусійним, на наш погляд, є віднесення окремими фахівцями використання негласного співробітництва на стадії досудового розслідування до переліку негласних слідчих (розшукових) дій [120]. На наш погляд, використання інформації, отриманої внаслідок конфіденційного співробітництва під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій, так само, як і залучення

осіб до конфіденційного співробітництва під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій, не відповідає сутнісним ознакам негласних слідчих (розшукових) дій [162, с. 182-183; 163, с. 54]. Ці заходи за своєю природою є забезпечувальними, такими, що покликані сприяти успішному проведенню негласних слідчих (розшукових) дій, під час яких вони використовуються.

Під час реалізації тактичної операції «Встановлення організаторів масових заворушень» є доцільним:

- 1) провести огляд місця події;
- 2) направити запит про подання заявки на проведення масових заходів чи акцій, якщо така заявка подавалася, то встановити ким;
- 3) провести допити встановлених і затриманих активних учасників масових заворушень; предметом таких допитів визначити саме встановлення організаторів масових заворушень. За необхідності, якщо окремі активні учасники масових заворушень на допитах надають інформацію про організаторів, а інші її заперечують – провести одночасні допити цих осіб;
- 4) провести низку негласних слідчих (розшукових) дій, зокрема, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних джерел (ст. 263 КПК України) осіб із числа активних учасників масових заворушень, щодо яких є підстави вважати, що вони можуть спілкуватися із організаторами масових заворушень; зняття інформації з транспортних інформаційних джерел (ст. 264 КПК України), у тому числі, доступ до яких не обмежується її власником, володільцем або утримувачем або не пов'язаний з подоланням системи логічного захисту (ч. 2 ст. 264 КПК України);
- 5) здійснити моніторинг інформації про масові заворушення, що міститься в ЗМІ, зокрема у мережі Інтернет;
- 6) використовувати можливості конфіденційного співробітництва та інші.

На початковому етапі розслідування масових заворушень ці тактичні операції, на наш погляд, є найбільш складними для практичної реалізації. Також можуть бути реалізовані такі тактичні операції, як «Встановлення

обставин підготовки масових заворушень», «Встановлення способу вчинення масових заворушень»; «Встановлення очевидців масових заворушень», «Нейтралізація організованої протидії» та інші.

### **Висновки до розділу 3**

На наш погляд, отримання доказової інформації про обставини, які підлягають встановленню у кримінальному провадженні є тактичними завданнями, вирішення яких визначає основні напрями розслідування. В залежності від кількості обставин, які підлягають встановленню на певному етапі розслідування злочину, залежить і кількість та обсяг тактичних завдань, що ставляться на певному етапі розслідування. Отже, тактичне завдання – це конкретна, обумовлена слідчою ситуацією короткострокова мета у кримінальному провадженні, сутність якої є отримати доказову інформацію про обставини, які підлягають встановленню у кримінальному провадженні, а також за необхідності, змінити слідчу ситуацію на сприятливу, для вирішення якого реалізується тактична операція.

На підставі аналізу теоретичних положень криміналістичної науки, системного аналізу вивчених матеріалів кримінальних проваджень про масові заворушення, а також враховуючи власний досвід роботи у процесуальному статусі прокурора-процесуального керівника досудовими розслідуваннями кримінальних правопорушень, у тому числі масових заворушень, можемо виокремити наступні тактичні завдання початкового етапу розслідування масових заворушень: затримання активних учасників масових заворушень на місці вчинення злочину; встановлення організаторів масових заворушень; встановлення активних учасників масових заворушень, які не були затримані на місці вчинення злочину; встановлення обставин підготовки масових заворушень; встановлення способу вчинення масових заворушень; встановлення потерпілих та очевидців масових заворушень; нейтралізація організованої протидії з боку підозрюваних та інших осіб та інші.

Вважаємо, що найбільш істотними ознаками тактичної операції є: а) системність взаємозалежних дій; б) планомірність їх реалізації; в) цілеспрямованість на виконання конкретного тактичного завдання; г) змістом є слідчі (розшукові), негласні слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії, а також організаційні та інші заходи; д) керівна роль слідчого.

Під тактичною операцією слід розуміти спрямовану на виконання конкретного тактичного завдання систему взаємозалежних слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, а також організаційних та інших заходів, що планомірно реалізуються під єдиним керівництвом слідчого, що здійснює досудове розслідування.

Загальною метою реалізації тактичної операції є сприяння виконанню завдань кримінального провадження, закріплених у ст. 2 КПК України. Безпосередньою метою реалізації тактичної операції є вирішення тактичного завдання.

Типовим комплексом тактичних операцій, що можуть бути реалізовані на початковому етапі розслідування масових заворушень, є: «Встановлення активних учасників масових заворушень», «Затримання активних учасників масових заворушень»; «Встановлення організаторів масових заворушень»; «Встановлення обставин підготовки масових заворушень»; «Встановлення способу вчинення масових заворушень»; «Встановлення потерпілих»; «Встановлення очевидців масових заворушень»; «Нейтралізація організованої протидії» та ін.

Вважаємо, що такі тактичні операції, як «Затримання активних учасників масових заворушень», «Встановлення активних учасників масових заворушень», «Встановлення організаторів масових заворушень» є найбільш складними для практичної реалізації, запропоновані їх структурні елементи – систему слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових, інших процесуальних дій та організаційних заходів, що становлять їх зміст.

Так, зміст тактичної операції «Затримання активних учасників масових заворушень» становлять такі дії: внесення відомостей до ЄРДР; спостереження за місцем або відеоконтроль місця; затримання; повідомлення про підозру;

освідування; допит затриманих осіб; огляд місця події (після припинення масових заворушень).

Зміст тактичної операції «Встановлення активних учасників масових заворушень» становлять: внесення відомостей про вчинені масові заворушення до ЄРДР; огляд місця вчинення масових заворушень; направлення запитів на телеканали, в інші ЗМІ щодо надання відеоматеріалів масових заворушень; використання конфіденційного співробітництва; пошук відео-, фотоматеріалів у мережі Інтернет; тимчасовий доступ до відеоматеріалів, зафіксованих за допомогою камер зовнішнього відеоспостереження; виготовлення з отриманих фото-, відеоматеріалів окремих фотозображень, фототаблиць; тимчасовий доступ до документів, що містять інформацію про радіоелектронні засоби, що були активні в місці та у час вчинення масових заворушень; направлення запитів до лікувальних установ; тимчасовий доступ до медичних документів; освідування або медичне освідування таких осіб, призначення судово-медичної експертизи; фотопортретної (портретно-криміналістичної) експертизи; допити; обшуки; повідомлення особі про підозру, обрання їй запобіжного заходу.

Зміст тактичної операції «Встановлення організаторів масових заворушень» становлять: огляд місця події; направлення запитів про подання заявки на проведення масових заходів чи акцій, якщо така заявка подавалася, то встановити ким; допити встановлених і затриманих активних учасників масових заворушень; за необхідності, одночасні допити цих осіб; низка НСРД, зокрема, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних джерел; зняття інформації з транспортних інформаційних джерел; моніторинг інформації про масові заворушення, що міститься в ЗМІ, зокрема у мережі Інтернет; використовувати можливості конфіденційного співробітництва та інші.

## ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило вирішити наукове завдання – сформулювати теоретичні засади та практичні рекомендації, спрямовані на удосконалення початкового етапу розслідування масових заворушень. Обґрунтовано положення, що мають теоретичне та практичне значення, зокрема:

1. Криміналістична характеристика масових заворушень – це заснована на практиці правоохоронних органів і криміналістичних досліджень система зведених відомостей про криміналістично значущі ознаки цього виду злочину, що має на меті забезпечення оптимізації процесу його розслідування та профілактики. Її структурними елементами є обстановка вчинення злочину, спосіб вчинення (у широкому розумінні), типова «слідова картина», особа злочинця та особа потерпілого.

2. Способами організації масових заворушень є наступні: підшукування людей для участі у масових заворушеннях, оплата їх участі у масових заворушеннях, здійснення заходів із транспортування цих осіб із різних регіонів (областей, районів) держави до місця, де заплановано масові заворушення (підшукування або надання автотранспорту, його оренда, оплата транспортних послуг тощо), розробка планів із підбурювання натовпу, розподіл ролей між окремими активними учасниками масових заворушень, виступи на мітингах, оголошення різноманітних звернень з метою зібрати натовп для вчинення масових заворушень, у тому числі заклики, поширення інформації, що перекручує дії представників влади, підбурювання натовпу, що зібрався для проведення мітингу або інших мирних акцій, до насильства, погромів, підпалів, захоплення будівель або споруд, насильницького виселення громадян, знищення майна, збройного опору представникам влади.

Типовим способом організації масових заворушень є поширення серед натовпу неправдивої інформації; вчинення провокаційних дій з метою

викликати відповідну поведінку великих груп людей, спонукати їх до вчинення масових заворушень, керівництво натовпом чи окремими його групами та ін.

Активна участь у масових заворушеннях полягає у безпосередньому, значному за обсягом або характером вчиненні дій, в яких виражаються масові заворушення, тобто у вчиненні погромів, підпалів, знищенні майна, захопленні будівель або споруд, насильницькому виселенні громадян, опорі представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовувалися як зброя, виконанні вказівок організаторів і залученні до цього інших осіб.

Особливістю приховання масових заворушень є те, що злочинці, насамперед, не приховуючи події злочину та її наслідків, прагнуть лише до приховання слідів власної участі у масових заворушеннях, а особливо у їх організації. Способами приховання є: попередня підготовка неправдивого алібі; негайне залишення місця вчинення масових заворушень; використання масок та інших засобів маскуванню учасників масових заворушень, перевдягання; знищення знарядь, використаних для вчинення злочину; знищення слідів на місці злочину; відмова від дачі показань; невиконання необхідних процесуальних дій; ухилення від явки в органи розслідування; приховування речових та інших джерел доказів; створення сфальсифікованих слідів; повідомлення неправдивих відомостей, заяв; залякування, підкуп та інший вплив на свідків і потерпілих, а також інших учасників масових заворушень; симуляція психічного захворювання тощо.

2а. Типова «слідова картина» цього виду злочинів є досить різноманітною, оскільки в механізмі події беруть участь люди й речі, що взаємодіють і утворюють ідеальні сліди пам'яті та матеріальні сліди-предмети, сліди-відображення, сліди-речовини тощо. Доцільним є угруповання матеріальних слідів вчинення масових заворушень залежно від їх видів та етапу вчинення злочину, на якому вони виникають.

Носіями ідеальної інформації про досліджуваний злочин є: очевидці підготовки, вчинення та приховання злочину серед пересічних громадян, які

перебували на місці вчинення цих дій або поблизу них; потерпілі; працівники правоохоронних органів, що здійснювали заходи із забезпечення правопорядку або припинення масових заворушень.

2б. Вивченням осіб, обвинувачених у масових заворушеннях, що вчинялися останніми роками в Україні (2012– 2016 рр.) встановлено, що вони раніше не судимі (близько 85 %), на обліках у лікарів нарколога та психіатра, як правило, не перебувають. 52 % обвинувачених мають на утриманні дітей, у тому числі й неповнолітніх (32 % обвинувачених). Також, близько 30 % обвинувачених мають на утриманні батьків похилого віку.

Найбільш поширеними мотивами активної участі у масових заворушеннях, що вчинялися у 2012– 2016 рр., були: хуліганські, невдоволення діяльністю правоохоронних та судових органів, а також місцевих і державних органів влади. У більшості досліджених нами кримінальних проваджень (близько 80 %) обвинувачені в судовому засіданні винуватими себе визнали у повному обсязі, у вчиненому щиро розкаялися.

2в. Розроблено наступну класифікацію потерпілих від масових заворушень: 1) працівники правоохоронних органів, військовослужбовці, які були задіяні для охорони правопорядку під час проведення масових заходів до початку масових заворушень, і (або) брали участь у стримуванні натовпу; 2) особи, на яких спрямовано основну агресію натовпу: керівники чи власники установ, підприємств та організацій, представники національних меншин, інших віросповідань у разі виникнення масових заворушень на міжнаціональному, міжетнічному, релігійному ґрунті в місцях їх компактного проживання чи перебування, вболівальники команди суперника тощо; 3) особи, які перебували на території вчинення масових заворушень: працівники, керівники та власники підприємств, організацій, установ, комерційних структур, які знаходилися на шляху натовпу і були піддані погромам; мешканці будівель, розташованих на шляху натовпу, який вчинює підпали, знищення або пошкодження майна – наприклад, побиття скла у вікнах та ін.; особи, які випадково потрапили до натовпу, не переслідуючи мету участі у масових

заворушеннях (пенсіонери, особи похилого віку, жінки, малолітні), а також власники автомобілів, що знаходилися на території, де проходили масові заворушення.

3. Типовими слідчими ситуаціями початкового етапу розслідування масових заворушень є такі: – за характером і завершеністю масових заворушень: 1) надійшло повідомлення про те, що вчиняються масові заворушення ірраціонального типу. Затримано окремих активних учасників масових заворушень, організатори відсутні; 2) дії натовпу – масові заворушення ірраціонального типу завершено. Є відомості про потерпілих, пошкодження та знищення майна, іншу матеріальну шкоду; 3) тривають масові заворушення, що мають організований, заздалегідь спланований характер. Інформація про дії натовпу, наслідки злочинних дій, активних учасників та їх мотиви неповна; 4) активні дії натовпу, зазначені вище, завершено, але є підстави вважати, що можлива ескалація заворушень; – за масштабністю події: 1) масові заворушення вчиняються в умовах великого міста, участь у масових заворушеннях беруть понад тисячі осіб, у тому числі, жителі інших населених пунктів; 2) масові заворушення вчиняються в умовах невеликого міста, участь у масових заворушеннях беруть менше за тисячу осіб, в основному місцеві жителі; – за небезпечністю знарядь і засобів, що використовуються в ході масових заворушень: 1) учасниками масових заворушень використовується вогнепальна зброя, вибухові пристрої або учасники масових заворушень мають при собі вогнепальну зброю, вибухові пристрої, висловлюють погрози їх застосування; 2) у ході масових заворушень учасники використовують інші знаряддя й засоби.

4. Найбільш складними організаційно-тактичними аспектами провадження оглядів місць події у розслідуваннях даної категорії злочинів є: вжиття заходів щодо забезпечення охорони місця події до прибуття слідчо-оперативної групи, недопущення на місце події сторонніх осіб; належне забезпечення слідчо-оперативної групи необхідними транспортними засобами, засобами зв'язку; криміналістичними й іншими технічними засобами, зокрема

спеціальною технікою для роботи зі слідами (у широкому розумінні) на місці події; забезпечення присутності під час огляду трупа (трупів) на місці події необхідної кількості у результатах кримінального провадження понятих; необхідність огляду не лише місця безпосереднього вчинення злочинних дій, вказаних у диспозиції ст. 294 КК України, але й шляхів руху учасників масових заворушень, а також місць розсіювання натовпу. У зв'язку з цим важливою є належна фіксація ходу й результатів огляду місця події, зокрема кожного об'єкта, що вилучається в ході його проведення, з тим, щоб у подальшому уможливити відтворення подій, пов'язаних із зупиненням протиправних дій натовпу, надання оцінки щодо правомірності дій правоохоронних органів (зокрема, застосування вогнепальної зброї, спеціальних засобів тощо). Надано інші криміналістичні рекомендації організаційно-тактичного характеру провадження слідчих оглядів на початковому етапі розслідування масових заворушень.

Ефективними тактичними прийомами допиту потерпілих і свідків масових заворушень є пред'явлення доказів, зокрема, відеоматеріалів подій масових заворушень, допит на місці події та ін. Надано рекомендації щодо організації й тактики допиту потерпілих і свідків з числа очевидців, на яких масовими заворушеннями вчинено негативний психологічний вплив і які перебувають в особливих психологічних станах.

На початковому етапі розслідування масових заворушень експерт залучається для провадження судово-медичної, судово-психологічної, біологічної, пожежно-технічної, хімічної, балістичної, інженерно-будівельної, судово-економічної, трасологічної, товарознавчої та інших видів експертиз.

Чинний процесуальний порядок відбирання біологічних зразків у особи у разі її відмови від добровільного їх надання є таким, що штучно створює перепони для швидкого та ефективного розслідування, оскільки збільшує терміни проведення основного заходу – судової експертизи. Пропонується визначити постанову прокурора, що здійснює процесуальне керівництво

досудовим розслідуванням, достатньою юридичною підставою для отримання біологічних зразків особи в установленому законом порядку.

5. Під тактичним завданням слід розуміти конкретну, обумовлену слідчою ситуацією, короткострокову мету у кримінальному провадженні, сутність якої полягає в отриманні доказової інформації про обставини, які підлягають встановленню у кримінальному провадженні, а також, за необхідності, змінити слідчу ситуацію на сприятливу.

Сутнісними ознаками тактичної операції є: а) системність взаємозалежних дій; б) планомірність їх реалізації; в) цілеспрямованість на виконання конкретного тактичного завдання; г) змістом є слідчі (розшукові), негласні слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії, а також організаційні та інші заходи; д) керівна роль слідчого.

Під тактичною операцією слід розуміти спрямовану на виконання конкретного тактичного завдання систему взаємозалежних слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, а також організаційних та інших заходів, що планомірно реалізуються під єдиним керівництвом слідчого, що здійснює досудове розслідування.

Загальною метою реалізації тактичної операції є сприяння виконанню завдань кримінального провадження, закріплених у ст. 2 КПК України. Безпосередньою метою реалізації тактичної операції є вирішення тактичного завдання.

6. Тактичними завданнями початкового етапу розслідування масових заворушень є: затримання активних учасників масових заворушень на місці вчинення злочину; встановлення організаторів масових заворушень; встановлення активних учасників масових заворушень, яких не було затримано на місці вчинення злочину; встановлення обставин підготовки масових заворушень; встановлення способу вчинення масових заворушень; нейтралізація організованої протидії з боку підозрюваних та інших осіб та ін.

7. Типовим комплексом тактичних операцій, що можуть бути реалізовані на початковому етапі розслідування масових заворушень, є:

«Встановлення активних учасників масових заворушень», «Затримання активних учасників масових заворушень»; «Встановлення організаторів масових заворушень»; «Встановлення обставин підготовки масових заворушень»; «Встановлення способу вчинення масових заворушень»; «Встановлення потерпілих»; «Встановлення очевидців масових заворушень»; «Нейтралізація організованої протидії» та ін.

8. З метою підвищення ефективності взаємодії слідчого та прокурора, який здійснює процесуальне керівництво досудовим розслідуванням масових заворушень, керівнику органу прокуратури необхідно визначати групу прокурорів, які здійснюватимуть повноваження прокурорів у конкретному кримінальному провадженні. Відповідне положення слід закріпити як обов'язкове у Наказі Генеральної прокуратури України «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні».

### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Астахова О. О. Поняття обстановки вчинення злочину як ознака об'єктивної сторони злочину / О. О. Астахова // Юридична наука. – 2015. – № 3. – С. 49-67.
2. Бабаева Э. У. Основы криминалистической теории преодоления противодействия уголовному преследованию : Автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 / Э. У. Бабаева. – М., 2006. – 44 с.
3. Баев О. Я. Основы криминалистики : курс лекций / О. Я. Баев. – М : Экзамен, 2001. – 288 с.
4. Баев О. Я. Реальные следственные ситуации и их модели / О. Я. Баев, Н.В. Баева // Вопросы совершенствования методики расследования преступлений. –Ташкент, 1984. – С. 56-62.
5. Бахин В. П. Криминалистическая методика : лекция / В. П. Бахин. – К., 1999. – 26 с.
6. Бахін В. П. Тактика допиту : навч. посіб. / В. П. Бахін, В. К. Весельський. – К. : Правник, 1997. – 63 с.
7. Бедь В. В. Юридична психологія : навч. посіб. / В. В. Бедь. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К. : МАУП, 2004. – 436 с.
8. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы : от теории – к практике / Р. С. Белкин. – М., Юрид. лит., 1988. – 304 с.
9. Белкин Р. С. Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования / Т.В. Аверьянова, Р.С. Белкин. – М., Норма – Инфра, 1997. – 400 с.
10. Белкин Р. С. Курс советской криминалистики / Р. С. Белкин. – М.: Акад. МВД СССР, 1979. – Т. 3. Криминалистические средства, приемы и рекомендации.– 408 с.
11. Белкин Р. С. Модное увлечение или новое слово в науке? (Еще раз о криминалистической характеристике преступления) / Р. С. Белкин, И. Е.

Быховский, А. В. Дулов // Соц. законность. – 1987. – №9. – С. 54-59.

12. Белкин Р. С. Очерки криминалистической тактики : учебное пособие / Р. С. Белкин. – Волгоград: Изд-во ВСШ МВД РФ, 1993. – 200 с.

13. Берназ В. Д. Криміналістика: підручник / В. Д. Берназ, В. В. Бірюков, А. Ф. Волобуєв; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва. – Харків : ХНУВС, 2011. – 666 с.

14. Бирюкова Т. П. Основы раскрытия и расследования преступлений, связанных с незаконным изготовлением и сбытом поддельных денег : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Т. П. Бирюкова. – К., 2003. – 226 с.

15. Бишевец О. В. Тактико-психологічне забезпечення проведення окремих слідчих (розшукових) дій: навч. посібник / О.В. Бишевец; за ред. проф. М. А. Погорельского. – К.: Алерта, 2015. – 140 с.

16. Богачук В. С. Тактичні операції при розслідуванні підроблення грошей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В. С. Богачук; Акад. адвокатури України. – К., 2010. – 20 с.

17. Большая психологическая энциклопедия: самое полное современ. изд.: более 5000 психол. терминов и понятий / А. Б. Альмуханова и др. – М.: Эксмо, 2007. – 542 с.

18. Вагабов Т. М. Теоретические и практические основы криминалистической тактики проверки показаний подозреваемого и обвиняемого в ситуациях противодействия расследованию: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 / Т. М. Вагабов. – Москва. 2014. – 26 с.

19. Василяди А. Г. Обстановка совершения преступления и ее уголовно-правовое значение : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. : 12.00.08. / А. Г. Василяди. – М., 1988. – 21 с.

20. Васильев А. Н. Предмет, система и теоретические основы криминалистики / А. Н. Васильев, Н. П. Яблоков. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 143 с.

21. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009.

– 1736 с.

22. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.

23. Веліканов С. В. Класифікація слідчих ситуацій в криміналістичній методиці : дис. .... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / С. В. Веліканов. – Харків, 2002. – 202 с.

24. Весельський В. К. Концептуальні основи тактики слідчих дій (слідчого огляду, допиту, призначення і проведення судових експертиз / В. К. Весельський // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – К., 2012. – № 2 (28). – С. 151–158.

25. Весельський В. Криміналістична характеристика злочинів / В. Весельський // Право України. – 2001. – № 5. – С. 112-114.

26. Видонов Л. Г. К вопросу о криминалистической характеристике преступлений и закономерных связях между ее элементами / Л. Г. Видонов, В. Л. Видонов // Криминалистическая характеристика преступлений. – М., 1984. – С. 96-101.

27. Винницкий Л. В. Криминалистическая виктимология : монографія / Л. В. Винницкий. – Челябинск : Плиграф-Мастер, 2005. – 564 с.

28. Виноградова А. І. Розслідування порушень законодавства про захист рослин: навчальний посібник / А. І. Виноградова ; ред. М. А. Погорецький ; КНУ ім. Т. Шевченка. – К. : Правова єдність : Алерта, 2015. – 180 с.

29. Возгрин И. А. Введение в криминалистику: история, основы теории, библиография / И. А. Возгрин. – СПб. 2003. – 475 с.

30. Волчецкая Т. С. Криминалистическая ситуалогия : монографія / Т. С. Волчецкая; под ред. проф. Н. П. Яблокова. – Калининград, 1997. – 248 с.

31. Волчецкая Т. С. Ситуационное моделирование в расследовании преступлений : Дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Т. С. Волчецкая. – М., 1991. – 192 с.

32. Гавло В. К. Теоретические проблемы и практика применения

методики расследования отдельных видов преступлений / В. К. Гавло. – Томск, 1985. – 333 с.

33. Генисаретская Е. Ю. Следственные действия: сущность, организация, тактика : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.09 / Е. Ю. Генисаретская. – М., 2005. – 26 с.

34. Герасимов И. Ф. Криминалистическая характеристика преступлений в методике расследования / И. Ф. Герасимов // Методика расследования преступлений (общин положения). – М., – 1976. – 96 с.

35. Герасимов И. Ф. Тактические операции как форма взаимодействия органов предварительного следствия и дознания / И. Ф. Герасимов // Тактические операции и эффективность расследования: сб. науч. тр. – Свердловск: Изд-во Свердлов.юрид. ин-та, 1986. – С. 4-6.

36. Гора І. В. Залучення спеціаліста й експерта адвокатом за кримінальним процесуальним кодексом України / І. В. Гора // Вісник академії адвокатури України. – 2013. – № 1(26). – С 156-162.

37. Гора І. В. Проблеми криміналістичного забезпечення досудового розслідування злочинів / І. В. Гора // Вісник академії адвокатури України. – 2016. – – № 2 (36). – Том 13. – С. 103-110.

38. Гора І. Поняття способів вчинення злочину та його значення в розкритті та розслідуванні / І. Гора // Закон и жизнь. – 2012. – № 9. – С. 35-38.

39. Грановский Г. Л. О понятии, предмете и методике криминалистического ситуационного анализа / Г. Л. Грановский // Следственная ситуация. – М., 1985. – С. 20-25.

40. Гусев А. В. Уголовно-процессуальные и криминалистические проблемы использования специальных познаний в ходе предварительного расследования: Дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А. В. Гусев. – 2002. – 231 с.

41. Дагель П. С. Учение о личности преступника в советском уголовном праве / П. С. Дагель. – Владивосток : Изд-во Дальневосточного ун-та, 1970. – 267 с.

42. Даньшин М. В. Криміналістика ХХІ століття: місце у системі наукового знання : монографія / М. В. Даньшин ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. – 474 с.
43. Демидова Є. Є. Тактика допиту обізнаних осіб : монографія / Є. Є. Демидова ; за ред. проф. В. Ю. Шепітька ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х. : Апостіль, 2013. – 231 с.
44. Драпкин Л. Я. Основы криминалистической теории следственных ситуаций : дисс. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 / Л. Я. Драпкин. – Свердловск, 1987. – 198 с.
45. Драпкин Л. Я. Основы теории следственных ситуаций / Л. Я. Драпкин. – Свердловск : Изд-во Уральск. ун-та, 1987. – 163 с.
46. Драпкин Л. Я. Предмет доказывания и криминалистические характеристики преступлений / Л. Я. Драпкин // Криминалистические характеристики в методике расследования преступлений. – Свердловск : Свердлов., юрид. ин-т, 1978. – ВЮГА 69. – С.11-18.
47. Дулов А. В. Основы расследования преступлений, совершенных должностными лицами / А. В. Дулов. – Мн.: Университетское изд-во, 1985. – 235 с.
48. Дулов А. В. Тактические операции при расследовании преступлений / А. В. Дулов. – Минск, 1979. – 128 с.
49. Думская П. С. На Одещині вбивство восьмирічної дівчинки викликало масові заворушення / П. С. Думская : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://tsn.ua/ukrayina/na-odeschini-vbivstvo-vosmirichnoyi-divchinki-viklikalo-masovi-zavorushennya-735253.html>.
50. Ежегодник Большой Советской Энциклопедии: энциклопедия / Гл. ред. С.М. Ковалев. – М : Советская энциклопедия, 1974. – Вып. 18. – 619 с.
51. Ермолович В. Ф. Криминалистическая характеристика преступлений / В. Ф. Ермолович. – Мн. : Амалфея, – 2001. – 194 с.
52. Жбанков В. А. Человек как носитель криминалистически значимой информации / В. А. Жбанков. – М., 1993. – 320 с.

53. Журавель В. А. Вибрані твори / В. А. Журавель. – Х.: Вид. агенція «Апостіль», 2016 – 704 с.
54. Журавель В. А. Криміналістичні методики : сучасні наукові концепції : монографія / В. А. Журавель. – Харків : Вид. агенція «Апостіль», 2012. – 304 с.
55. Журавель В. Системи слідчих дій та тактичні операції в структурі окремої криміналістичної методики розслідування злочинів / В. Журавель // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – № 2 (57). – С. 197-202.
56. Журавель В. Формалізація розслідування: теоретичні основи і практичні можливості / В. Журавель // Правничий часопис Донецького Національного університету. – 2010. – №1 (23). – С. 100-107.
57. Зарубенко О. Співвідношення огляду з іншими процесуальними діями за КПК України / О. Зарубенко // Закон и жизнь. – 2013. – № 3. – С. 45-48.
58. Зеленецкий В. С. Доследственные ситуации в советском уголовном процессе / В. С. Зеленецкий // Следственная ситуация. – М., 1985. – С. 30-33.
59. Зуйков Г. Г. Криминалистическое учение о способе совершения преступления : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Г. Г. Зуйков. – М, 1970. – 31 с.
60. Ищенко Е. П. К вопросу о понятии и структуре тактической операции / Е. П. Ищенко // Тактические операции и эффективность расследования: межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск : Свердловск. юрид. ин-т, 1986. – С. 40-48.
61. Ищенко Е. П. Проблемы первоначального этапа расследования преступлений / Е. П. Ищенко. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1987. – 167 с.
62. Калюга К. В. Мистецтво здобувати і використовувати початкову інформацію про особу злочинця: монографія / К. В. Калюга, В.Г. Лукашевич. – Запоріжжя, 2012. – 352 с.
63. Ключков В. В. Проблемы теории следственной ситуации / В. В. Ключков; отв. ред. В. В. Ключков // Следственная ситуация: сб. науч. тр. – М. :

Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке мер по предупреждению преступлений, 1985. – С. 74-79.

64. Князьков А. С. Проблемы классификации тактических операций / А. С. Князьков // Вестник Тюменского государственного университета. – 2012. – № 3. – С. 185-192.

65. Ковалев А. В. Криминалистическая характеристика преступлений в области охраны жизни и здоровья работников в процессе их производственной деятельности / А. В. Ковалев // Актуальные направления развития криминалистической тактики и методики расследований. – М., 1978. – С. 44-48.

66. Коваленко Е. Г. Использование экспертных знаний в деятельности органов внутренних дел по предупреждению хищений социалистического имущества: учебное пособие / Е. Г. Коваленко. – Киев: НИИ РИО МВД СССР, 1990. – 86 с.

67. Когутич І. І. Криміналістика: навч. посіб. для студентів ВНЗ / І. І. Когутич, О. М. Калужна, В. М. Фігурський ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. І. І. Когутича ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Київ : Ін Юре, 2015. – 452 с.

68. Колесниченко А. Н. Криминалистическая характеристика преступлений : учеб. пособие / А. Н. Колесниченко, В. Е. Коновалова. – Х. : Харьк. юрид. ин-т, 1985. – 93 с.

69. Колесниченко А. Н. Научные и правовые основы методики расследования отдельных видов преступлений : автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 / А. Н. Колесниченко. – Харьков, 1967. – 32 с.

70. Комаров И. М. Классификация тактико-криминалистических операций досудебного производства / И. М. Комаров // Уголовно-процессуальные чтения на Алтае : мат. ежегод. науч.-практ. конф. Вып. 6. / Под ред. проф. В.К. Гавло. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2006. – С. 61-69.

71. Комаров И. М. Криминалистические операции досудебного производства: монография / И. М. Комаров. – М. : Изд-во Юрлитинформ, 2013. – 400 с.

72. Комаров И. М. Криминалистические операции досудебного

производства в системе криминалистики / И.М. Комаров. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 256 с.

73. Комаров И. М. Проблемы теории и практики криминалистических операций в досудебном производстве : дисс. ... д-ра юрид. наук.: спец. 12.00.09 / И. М. Комаров. – Барнаул, 2003. – 437 с.

74. Комаха В. О. Тактичні особливості проведення слідчого огляду : монографія / В. О. Комаха, Ю. Б. Іоржев, Г. О. Стрілець; Міжрегіональна академія управління персоналом. Придунайський коледж – Ізмаїл, 2006. – 207 с.

75. Коновалова В. Алгоритмізація в теорії криміналістики / В. Коновалова // Вісник Академії правових наук України – 2007. – Вип. 1 (48). – С. 169-174.

76. Коновалова В. Е. Теоретические проблемы криминалистической характеристики / В. Е. Коновалова, А. Н. Колесниченко // Криминалистическая характеристика преступлений: сб. науч. тр. – М. : ВНИИ ПП, 1984. – С. 15-19.

77. Коновалова В. Інтуїція: поняття і роль у судочинстві / В. Коновалова, М. Панов // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – №. 1. – С. 180-188.

78. Коновалова В. О. Вбивство: мистецтво розслідування: монографія / В. О. Коновалова. – К.: Факт, 2001. – 311 с.

79. Коновалова В.О. Ефективність реалізації алгоритмів у методиці розслідування злочинів / В.О. Коновалова // Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю в Україні: матер. наук. конф., 15 травня 2008 р. – Х.: Право, 2008. – С. 170-172.

80. Корноухов В. Е. Методика расследования преступлений: теоретические основы / В. Е. Корноухов. – М.: Норма, 2008. – 224 с.

81. Корноухов В. Е. Тактические операции в методике расследования преступлений: понятие и классификация / В. Е. Корноухов // Актуальные проблемы борьбы с преступностью в Сибирском регионе: Сб. мат. межд. науч. конф. (15-16 февраля 2007 г.) : в 2 ч. / Отв. ред. С. Д. Назаров. – Красноярск : Сибирский ЮИ МВД России, 2007. – С. 310-311.

82. Костенко О. М. Обстановка вчинення злочину / О. М. Костенко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / ред. кол. : Ю.С. Шемнученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл. – 2002. – Т.4 : Н.-П. – 720 с.
83. Кригер Г. А. Советское уголовное право : учебник / Г.А. Кригер – М. : МГУ, 1988. – 368 с.
84. Криміналістика : учеб. / под ред. И. Ф. Пантелеева, Н. А. Селиванова. – М. : Юрид. лит., 1984. – 544 с.
85. Криміналістика : учебник / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов и др. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 2000. – 990 с.
86. Криміналістика : учебник для студентов вузов / под ред. А. Ф. Волынского, В. П. Лаврова. – 2-е изд., перераб. и доп. М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2009. – 943 с.
87. Криміналістика: учеб. пособие / А. В. Дулов, Г. И. Грамович, А. В. Лапин и др.; под ред. А. В. Дулова. – Минск : НКФ «Экоперспектива», 1996. – 415 с.
88. Криміналістика: учебник / под ред. И. Ф. Крылова. – Л., 1976. – 591 с.
89. Криміналістика: учебник для вузов / Под ред. А. Ф. Волынского. – М. : Закон и право, ЮНИТИ-ДАНА, 1999. – 615 с.
90. Криміналістика: підручник / Авт. кол. В. В. Пясковський, Ю. М. Черноус, А. В. Іщенко, О. О. Алексєєв та ін.; МВС України. НАВС. – Київ: ЦУЛ, 2016. – 543 с.
91. Криміналістика: підручник / за ред. В.Ю. Шепітька. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : ІнЮре, 2004. – 728 с.
92. Криміналістична тактика і методика розслідування окремих видів злочинів: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / П. Д. Біленчук, А. П. Гель, Г. С. Семаков. – К.: МАУП, 2007. – 512 с.
93. Кримінальне провадження № 12013110000001244. – Архів Шевченківського районного суду м. Києва.
94. Кримінальне провадження № 12013110060009084. – Архів

Печерського районного суду м. Києва.

95. Кримінальне провадження № 12014080000000030. – Архів  
Орджонікідзевського районного суду м. Запоріжжя.

96. Кримінальне провадження № 12014220000000461. – Архів  
Червонозаводського районного суду м. Харкова.

97. Кримінальне провадження № 12015160500007186. – Архів  
Приморського районного суду м. Одеси.

98. Кримінальне провадження № 335/1678/14-к. – Архів  
Орджонікідзевського районного суду м. Запоріжжя.

99. Кримінальне провадження № 638/16246/14-к. – Архів  
Держинського районного суду м. Харкова.

100. Кримінальне провадження № 638/16246/14-к. – Архів  
Держинського районного суду м. Харкова.

101. Кримінальне провадження № 640/8969/14-к. – Архів Київського  
районного суду м. Харкова.

102. Кримінальне провадження №12015220010000075. – Архів  
Київський районний суд м. Харкова.

103. Кримінальний кодексу України : Закон України від 05.04.2001 №  
2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.

104. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від  
13.04.2012 № 4651-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013 р. – № 9-10. –  
Ст. 474.

105. Кримінально-процесуальний кодекс України : Закон від 28.12.1960 //  
Відомості Верховної Ради. – 1961. – № 2. – Ст. 15.

106. Крылов И. Ф. Криминалистическое учение о следах / И. Ф. Крылов.  
– Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – 197 с.

107. Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления / В.Н.  
Кудрявцев. – М., 1960. – 244 с.

108. Кузьмічов В. С. Криміналістика : навчальний посібник / В. С.  
Кузьмічов, Г. І. Прокопенко . – Київ : Юрінком Інтер, 2001 . – 366 с.

109. Куклин В. В. О понятии и содержании криминалистической характеристики преступлений / В. В. Куклин // Вопросы уголовного процесса и криминалистики. – М., 1988. – 88 с.

110. Куликов В.И. Криминалистическое понятие обстановки совершения преступления / В.И. Куликов // Вестник МГУ. Сер. Право. – 1982. – №5. – С.74-81.

111. Курман О. В. Методика розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / О. В. Курман ; Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. – Х., 2002. – 20 с.

112. Кустов А. М. Криминалистическое учение о механизме преступления : автореф. дисс. .... докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 / А. М. Кустов. – М., 1997. – 35 с.

113. Ларин А. М. Криминалистика и паракрыминалистика / А. М. Ларин. – М. : БЕК, 1996. – 192 с.

114. Лузгин И. М. Некоторые аспекты криминалистической характеристики и место в ней данных о сокрытии преступлений / И. М. Лузгин // Криминалистическая характеристика преступлений. – М., 1984. – 30 с.

115. Лукьянчиков Е. Д. Тактические основы расследования преступлений : учеб. пособ. / Е. Д. Лукьянчиков, В. С. Кузьмичев. – Киев : КВШ МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1989. – 48 с.

116. Лунгу В. И. Первоначальный этап расследования преступлений: (процессуальный и организационные аспекты) : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В. И. Лунгу. – К., 1991. – 25 с.

117. Марочкин А. А. Теоретические проблемы тактических операций в криминалистике : учебное пособие / А. А. Марочкин. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1999. – 32 с.

118. Матишевський П.С. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник для студентів юридичних вузів і факультетів / П.С. Матишевський. – К. : А.С.К., 2001. – 352 с.

119. Матусовский Г. А. Методика расследования хищений : учеб.

пособие / Г. А. Матусовский. – К.: УМК ВО, 1988. – 88 с.

120. Негласні слідчі розшукові дії та особливості їх проведення оперативними підрозділами органів внутрішніх справ: навчально-практичний посібник / Б. І. Бараненко, О. В. Бочковий, К. А. Гусєва та ін.; МВС України, Луган. Держ.ун-т внутр. Справ ім.Е. О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. – 416 с.

121. Образцов В. А. Актуальные направления развития криминалистической методики и тактики расследования / В. А. Образцов, В. Б. Ястребов // Актуальные направления развития криминалистической методики и тактики расследования: материалы расширенного заседания Ученого совета Всесоюзного института по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности. – М., 1978. – С. 3–9.

122. Образцов В.А. Выявление и изобличение преступника / В. А. Образцов. – М. : Юристъ, 1997. – 336 с.

123. Образцов В.А. О криминалистической квалификации преступлений / В.А. Образцов // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 33. – М., 1980. – С. 90–98.

124. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов ; под ред. Н. Ю. Шведовой. – М. : Сов. энцикл., 1973. – 846 с.

125. Ожегов С. И. Словарь русского языка: 57 000 слов / С. И. Ожегов / Под ред. чл. корр. АН СССР Н. Ю. Шведовой. – 17-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1985. – 797 с.

126. Олішевський О. В. Організація розслідування злочинів в органах внутрішніх справ (криміналістичний аспект) : монографія / О. В. Олішевський ; за заг. ред. О.М. Литвинова. – Харків : Кримінологічна асоціація України; ФОП Ніконова, 2011. – 200 с.

127. Онучин А. П. Вопросы ситуативной методики и тактических операций при расследовании преступлений / А. П. Онучин // Тактические операции и эффективность расследования Межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск: Свердловск. юрид. ин-т, 1986. – С. 22-34.

128. Офіційний сайт Державної пенітенціарної служби України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/811650>.

129. Павлюк Н. В. Процес формування показань неповнолітніх (інтерпретація та використання під час допиту) : монографія / Н. В. Павлюк ; Нац. акад. прав. наук України, НДІ вивч. пробл. злочинності ім. акад. В. В. Сташиса. – Х. : Апостіль, 2013. – 207 с.

130. Панов Н. И. Уголовно-правовое значение способа совершения преступления : учебное пособие / Н. И. Панов. – Х. : Изд-во Харьк. юрид. ин-та, 1984. – 110 с.

131. Пантелеев И. Ф. Теоретические проблемы советской криминалистики / И. Ф. Пантелеев. – М., 1980. – 89 с.

132. Погорецький М. А. Докази у кримінальному процесі: проблемні питання / М. А. Погорецький // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2011. – № 1 (3). – С. 1-53.

133. Погорецький М. А. Нова концепція кримінального процесуального доказування / М. А. Погорецький // Вісник кримінального судочинства України. – 2015. – № 3. – С. 63-79.

134. Погорецький М. А. Про співвідношення джерел фактичних даних і джерел доказів у кримінальному процесі / М. А. Погорецький // Право України. – 2009. – № 1. – С. 80–85.

135. Погорецький М. А. Розслідування зайняття гральним бізнесом: процесуальні й криміналістичні засади : монографія / М. А. Погорецький, З. М. Топорецька. – К. : Алерта, 2015. – 248 с.

136. Погорецький М. А. Розслідування масових заворушень: навч. посібник / М. А. Погорецький, О.Ю. Татаров, Д.Б. Сергеева та ін.; за ред. проф. М. А. Погорецького. – К.: Дакор, 2014. – 140 с.

137. Погорецький М. А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі: монографія / М. А. Погорецький. – Х.: Арсіс ЛТД, 2007. – 576 с.

138. Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань: Наказ Генерального прокурора України від 17.08.2012 № 69: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.gp.gov.ua/ua/file\\_downloader.html?\\_m=fslib&\\_t=fsfile&\\_c=download&file\\_id=178961](http://www.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=178961).

139. Пономарев В. П. Предупреждение массовых беспорядков: Дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / В. П. Пономарев. – К., 1992. – 226 с.

140. Про організацію взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень: Наказ МВС України від 14 серпня 2012 року № 700: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1769-12>.

141. Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-ХІІ : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.

142. Проценко М. В. Особливості розслідування злочинів, вчинених організованими групами, у криміналістичній методиці: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / М. В. Проценко. – Х., 2008. – 17 с.

143. Пчеліна О. В. Тактичні завдання розслідування злочинів і криміналістична методика / О. В. Пчеліна // Криміналістичний вісник. – 2012. – № 2 – С. 48-52.

144. Реєстр методик проведення судових експертиз // Офіційний сайт Міністерства Юстиції України : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rmpse.minjust.gov.ua>.

145. Резван А. П. Некоторые тенденции развития криминалистической тактики в новых условиях уголовного судопроизводства / А. П. Резван // Актуальные проблемы криминалистики на современном этапе : м-лы всерос. науч-практ. конф., г. Краснодар, 23-24 мая 2002 г. – Кубанский гос. аграр. ун-т, юрид. фак-т. Краснодар, 2002. – С. 81-85.

146. Робозеров В. Ф. Раскрытие преступлений совершенных в условиях неочевидности / В. Ф. Робозеров. – Л.: Ин-ту соверш. следств. работников при

Прокуратуре СССР, 1990. – 140 с.

147. Романов В. В. Короткий курс лекцій з дисципліни «Юридична психологія» / В. В. Романов: [Електронний ресурс]. – Ресурс доступу: [http://studme.com.ua/158407205347/psihologiya/yuridicheskaya\\_psihologiya.htm](http://studme.com.ua/158407205347/psihologiya/yuridicheskaya_psihologiya.htm).

148. Россинская Е. Р. Специальные познания и современные проблемы их использования в судопроизводстве / Е. Р. Россинская // Журнал Российского права. – 2001. – № 5. – С. 32-35.

149. Руководство по расследованию преступлений : науч. практ. пособие / А. В. Гриненко, Т. В. Каткова, Г. К. Кожевников и др. – Х.: Консум, – 2001. – 266 с.

150. Салтевский М. В. О структуре криминалистической характеристики хулиганства и типичных следственных ситуациях / М. В. Салтевский // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Вища шк., 1982. – Вып. 25. – С. 13-20.

151. Салтевський М. В. Криміналістика: підручник: у 2-х ч. / М. В. Салтевський. – Х.: КонСУМ, Основа, 1999. – Ч.1 – 416 с.

152. Салтевський М. В. Навчально-довідковий посібник з криміналістики / М.В. Салтевський, В.Г. Лукашевич, В.М. Глібоко. – К. : ВПОЛ, 1994. – 180 с.

153. Святненко А. И. Тактическая операция как способ разрешения следственных ситуаций с высокой степенью информационной неопределенности: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / А. И. Святненко. – Ставрополь, 2008. – 26 с.

154. Седова Т. А. Значение криминалистической характеристики преступлений при разработке программ расследования / Т. А. Седова // Теоретические и практические проблемы программирования процесса расследования преступлений. – Свердловск, 1989. – С. 49-50.

155. Седова Т. А. Следственные ситуации и их значение при проведении экспертизы / Т. А. Седова // Следственная ситуация. – М., 1985. – С. 50-54.

156. Селиванов Н. А. Советская криминалистика: система понятий / Н.

А. Селиванов. – М. : Юрид. лит., 1982. – 152 с.

157. Селиванов Н. А. Формализованні програмні рішення частних задач расследования / Н.А. Селиванов // Проблемі програмування, організації та інформаційного забезпечення попереднього слідства міжвуз. науч. Сб. – Уфа: Башк. Ун-т, 1989. – С. 62-63.

158. Селина Е. В. Производство экспертизы по уголовным делам : лекция / Е. В. Селина. – Краснодар : Изд-во Кубанск. ун-та, 1996. – 89с.

159. Сергеев Л. А. Расследование и предупреждение хищений, совершаемых при производстве строительных работ : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Л. А. Сергеев. – Москва, 1996. – 26 с.

160. Сергеев Л. А. Сущность и значение криминалистической характеристики преступлений / Л. А. Сергеев // Руководство для следователей. – М., 1971. – 750 с.

161. Сергеева Д. Б. Криміналістична тактика: навч. посіб. / за ред. д-ра юрид. наук, проф. М. А. Погорелького та д-ра юрид. наук, с.н.с. Д. Б. Сергеевої. – К., 2016. – 244 с.

162. Сергеева Д. Поняття та види слідчих (розшукових) дій за чинним КПК України / Д. Сергеева // Право України. – 2013. – №11. – С. 180-188.

163. Сергеева Д.Б. Щодо визначення поняття слідчих (розшукових) дій за новим Кримінальним процесуальним кодексом України / Д.Б. Сергеева // Юридичний часопис Нац. акад. внутр. справ. – 2013. – №2(6). – С. 52-56.

164. Скригонюк М. І. Криміналістика : підручник / М. І. Скригонюк. – К.: Атіка, 2005. – 496 с.

165. Скригонюк М.І. Слідчі ситуації й тактичні операції при розслідуванні масових заворушень / М. І. Скригонюк // Вісник київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2005. – №67-69. – С. 120-123.

166. Следственные действия. Криминалистические рекомендации. Типовые образцы документов / Под ред. В.А.Образцова. – М. : Юристь, 1999. – 501 с.

167. Словник української мови : в 11 томах. – 1974. – Том 5. – С. 705 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/operacija>.

168. Словник української мови : в 11 томах. – 1974. – Том 5. – С. 705 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/natovp>.

169. Снетков В. А. Элементы технико-криминали- стической ситуации осмотра места происшествия / В. А. Снетков // Следственная ситуация. – М., 1985. – С. 16-20.

170. Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений: учебник / В. П. Бахин, В. И. Гончаренко, Н. И. Клименко, А. Н. Колесниченко, и др.; под ред. В. К. Лисиченко. – К.: Вища шк., 1988. – 405 с.

171. Соколовский З. М. Проблема использования в уголовном судопроизводстве специальных знаний для установления причинной связи явлений : дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 / З. М. Соколовский. – Харьков: ХарЮИ, 1968. – 384 с.

172. Старушкевич А. В. Криміналістична характеристика злочинів : навч. посібник / А. В. Старушкевич. – К., 1997. – 44 с.

173. Терещук О. Д. Особливості застосування тактичних операцій при розслідуванні розбійних нападів, учинених на водіїв автотранспортних засобів / О. Д. Терещук // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2010. – № 23. – С. 76-86.

174. Топорецька З. М. Слідова картина, як джерело первинної інформації про вчинення злочинів у сфері грального бізнесу / З. М. Топорецька // Реформування національного та міжнародного права: перспективи та сьогодення: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 29–30 вересня 2011 р.). – Одеса: у 2-х частинах. – Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2011. – Ч. 2. – С. 105–108.

175. Уголовное право. Особенная часть : учебник для вузов / Отв. ред. И. Я. Козаченко, З. А. Незнамова, Г. П. Новоселов. – М., 1998. – 516 с.

176. Фирсов Е. П. О понятии следственного осмотра / Е. П. Фирсов //

Теория и практика криминалистики и судебной экспертизы. – Саратов, 1978. – Вып. 2. – С. 61–62.

177. Фомина А. С. Основные тактические операции при расследовании серийных убийств : Дисс. ... канд. юрид. наук.: спец. 12.00.09 / А. С. Фомин. – Воронеж, 2003. – 251 с.

178. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для студентів вищих навчальних закладів. – 2-ге видання, доповнене і перероблене / П. Л. Фріс. – К. : Атіка, 2009. – 512 с.

179. Чернышев М. А. Осмотр места происшествия как базовая тактическая операция: автореф. дисс... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / М. А. Чернышев. – М., 2008. – 24 с.

180. Чулахов В. Н. Криминалистическое учение о навыках и привычках человека / под ред. Е. Р. Россинской. – М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2007. – 288 с.

181. Шалдирван П. В. Методика розслідування масових заворушень: дис. ... ка  
ни, 2005. – 201 с.

182. Шаров В. И. Формализация в криминалистике. Вопросы теории и методологии криминалистического исследования: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В. И. Шаров. – Нижний Новгород, 2003: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/formalizatsiya-v-kriminalistike-voprosy-teorii-i-metodologii-kriminalisticheskogo-issledovan>.

183. Шаталов А. С. Криминалистические алгоритмы и программы: Теория. Практика. Прикладные аспекты. – М.: Лига Разум, 2000. – 250 с.

184. Шаталов А.С. Техничко-криминалистическое обеспечение раскрытия и расследования преступлений, совершенных в условиях массовых беспорядков : Дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / А. С. Шаталов. – М.: ВЮЗШ МВД РФ, 1993. – 176 с.

185. Шевчук В. М. Методика розслідування контрабанди : проблеми теорії та практики : монографія / В. М. Шевчук. – Х.: Гриф, 2003. – 280 с.

186. Шевчук В. М. Проблемы методики розслідування контрабанди:

Автореф. дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В. М. Шевчук, Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. – Х., 1998. – 18 с.

187. Шевчук В. М. Тактичні операції у криміналістиці : теоретичні засади формування та практика реалізації: монографія / В. М. Шевчук. – Х. : Вид.агенція «Апостіль», 2013. – 440 с. С. 304-305.

188. Шепітько В. Ю. Теория криминалистической тактики : монография / В. Ю. Шепітько. – Харьков : Гриф, 2002. – 350 с.

189. Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) / В. Ю. Шепітько. – Х.: Харків юридичний, 2007. – 432 с.

190. Шепітько В. Ю. Роль типових тактичних операцій в системі забезпечення ефективності досудового слідства / В. Ю. Шепітько // Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. / ред. Кол.: Ю.В, Баулін (голов. ред.) та ін. – Х.: Вид-во «Кроссруд», 2007. – Вип. 14. – С. 194-199.

191. Шиканов В. И. О междисциплинарной характеристике отдельных видов преступлений / В. И. Шиканов // Криминалистическая характеристика преступлений. – М. : Всесоюзн. Ин-тут по изучению причин и разработке мер предупр. преступн-ти, 1984. – С. 40-43.

192. Шиканов В. И. Теоретические основы тактических операций в расследовании преступлений / В. И Шиканов. – Иркутск : Изд-во Иркут. Ун-та, 1983. – 200 с.

193. Эйсман А. А. Заключение эксперта (Структура и научное обоснование) / А. А. Эйсман. – М., «Юрид. лит.», 1967. – 152 с.

194. Эйсман А. А. О содержании понятия криминалистической характеристики преступлений / А. А. Эйсман // Криминалистическая характеристика преступлений. – М., 1984. – 135 с.

195. Яблоков Н. П. Исследование обстоятельств преступных нарушений правил безопасности труда / Н. П. Яблоков. – М. : 1980. – 320 с.

196. Яблоков Н. П. Криминалистика / Н. П. Яблоков. – М. : НОРМА (Издат. группа «НОРМА-ИНФРА - М»), 2000. – 384 с.

197. Яблоков Н. П. Криминалистическая методика расследования / Н. П.

Яблоков. – М., 1985. – 98 с.

198. Яблоков Н. П. Обстановка совершения преступления как элемент его криминалистической характеристики / Н.П. Яблоков // Криминалистическая характеристика преступлений. Сборник трудов. – М., 1984. – С. 38-39.

199. Яблоков Н. П. Следственные ситуации в методике расследования и их оценка. / Н. П. Яблоков // Вестн. Моск. ун-та. Сер. Право. – 1983. – № 5. – С. 11–15.

200. Якупов А. Ш. Уголовное право УССР : учебник / А.Ш. Якупов – К. : Вища шк., 1984.– 384 с.

201. Якушин С. Ю. Тактические задачи и средства их решения при расследовании преступлений / С. Ю. Якушин // Криміналіст першодрукований. – 2011. – № 3. – С. 51-66.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Фрагмент протоколу огляду місця події й фототаблиця до нього (із матеріалів кримінального провадження про масові заворушення)

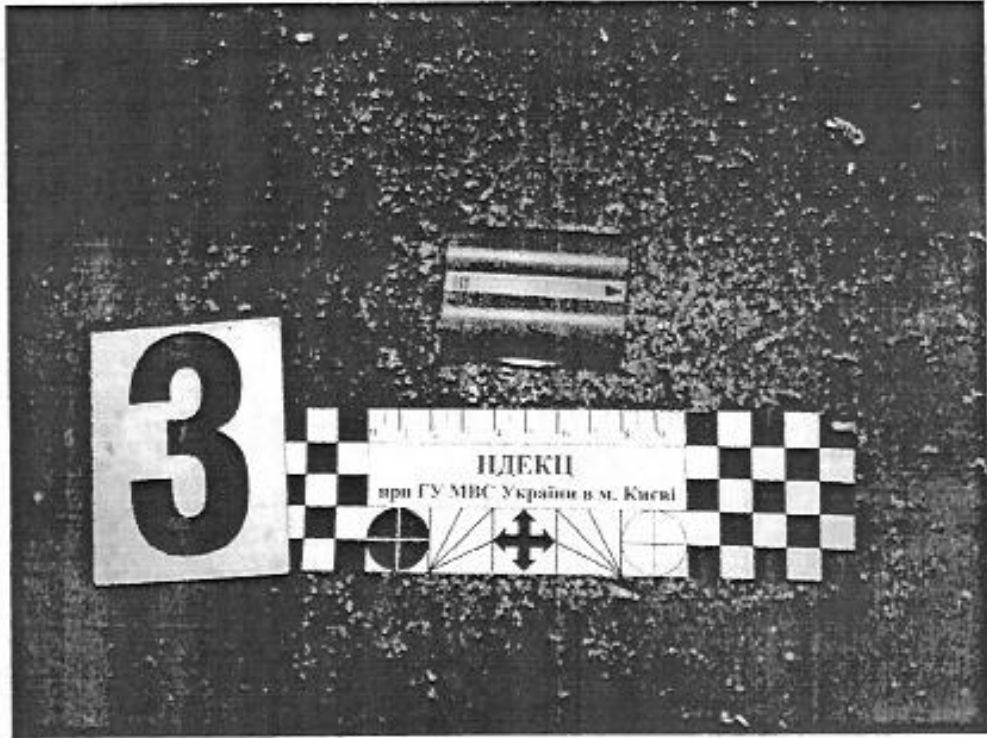
Перед початком огляду зазначеним вище особам роз'яснено їхнє право бути присутніми при всіх діях, які проводяться в процесі огляду, робити зауваження, що підлягають занесенню до протоколу. Особам, які беруть участь у проведенні огляду, також роз'яснено вимоги ч. 3 ст. 66 КПК України про їх обов'язок не розголошувати відомості щодо проведеної процесуальної дії, а також про застосування технічних засобів фіксації, умови та порядок їх використання:

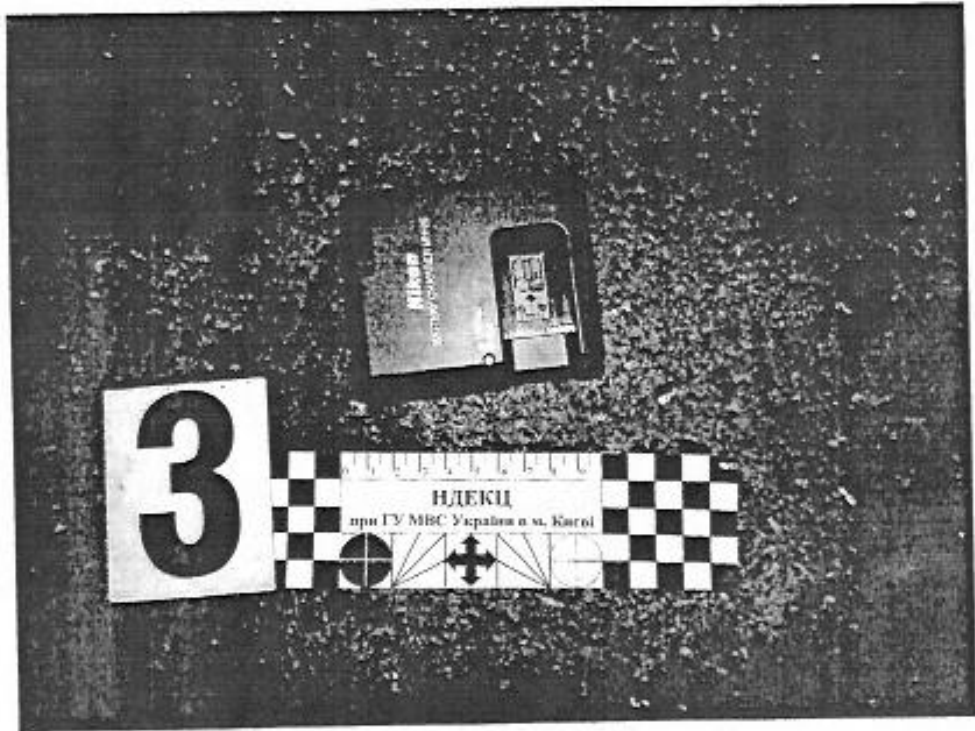
Ця фототаблиця фотознімається з місця "Міном"

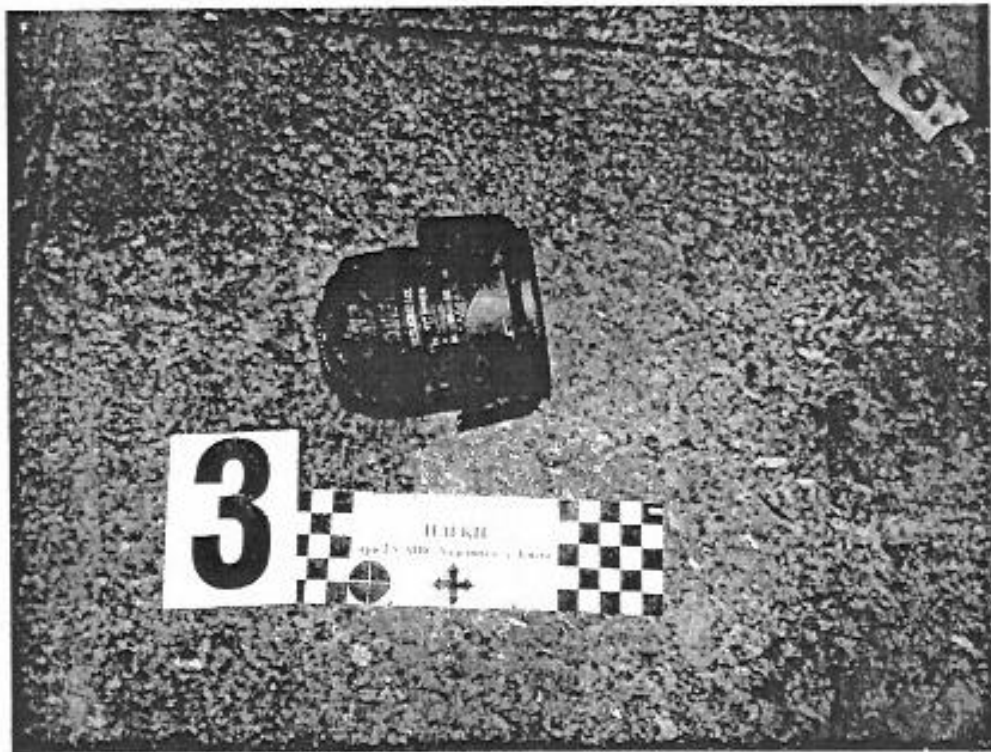
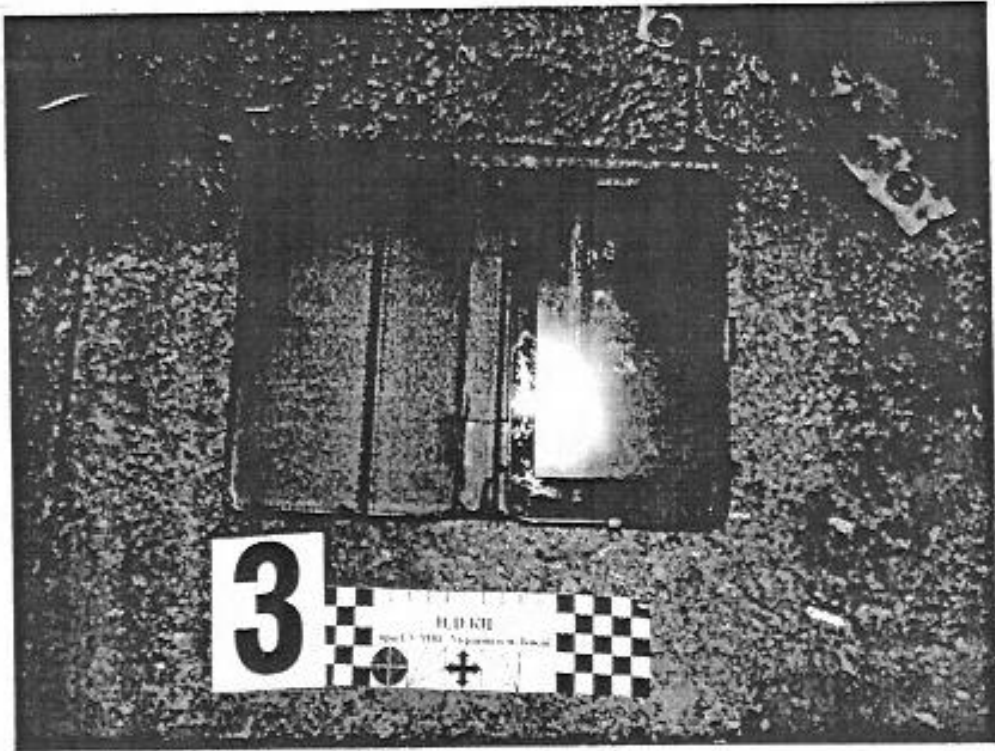
- Проведеним оглядом встановлено:
- 1) місця розливу рідких (жирних) речовин;
  - 2) місця розливу калюжі;
  - 3) місця розливу крові для медичного обстеження;
  - 4) цупок на підлозі;
  - 5) для шкварки металу;
  - 6) для шкварки металу;
  - 7) для шкварки металу;
  - 8) для шкварки металу;
  - 9) для шкварки металу;
  - 10) для шкварки металу;
  - 11) для шкварки металу;
  - 12) для шкварки металу;
  - 13) для шкварки металу;
  - 14) для шкварки металу;
  - 15) для шкварки металу;
  - 16) для шкварки металу;
  - 17) для шкварки металу;
  - 18) для шкварки металу;
  - 19) для шкварки металу;
  - 20) для шкварки металу;

1) [Signature]

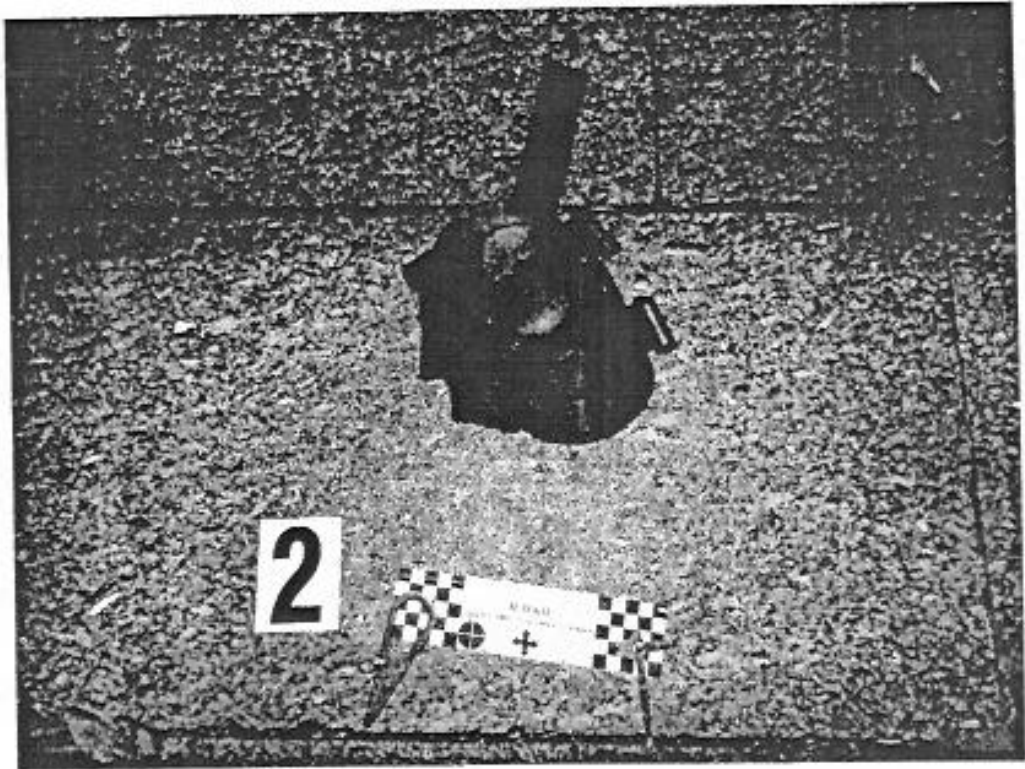
2) [Signature]

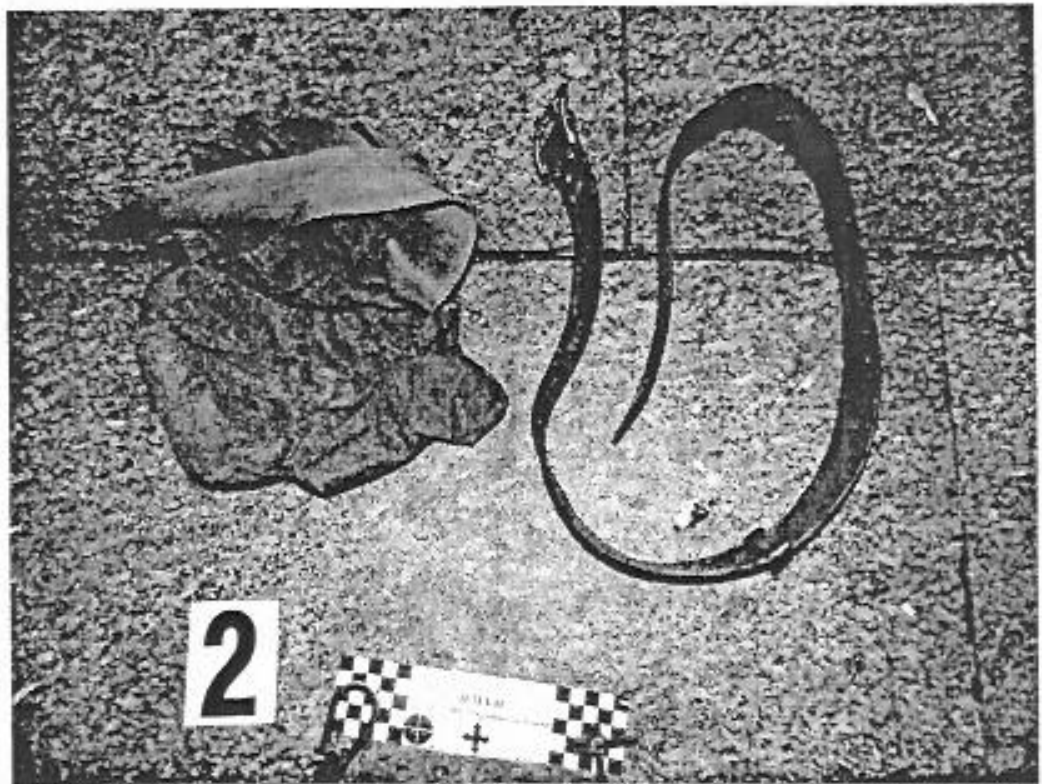
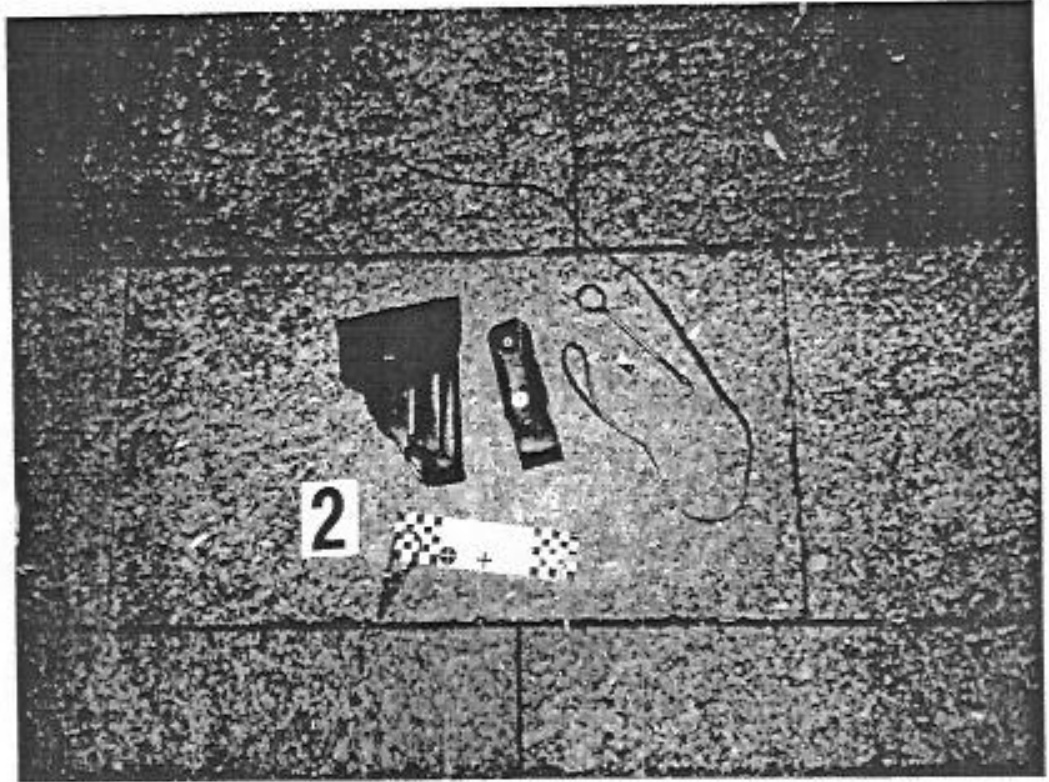




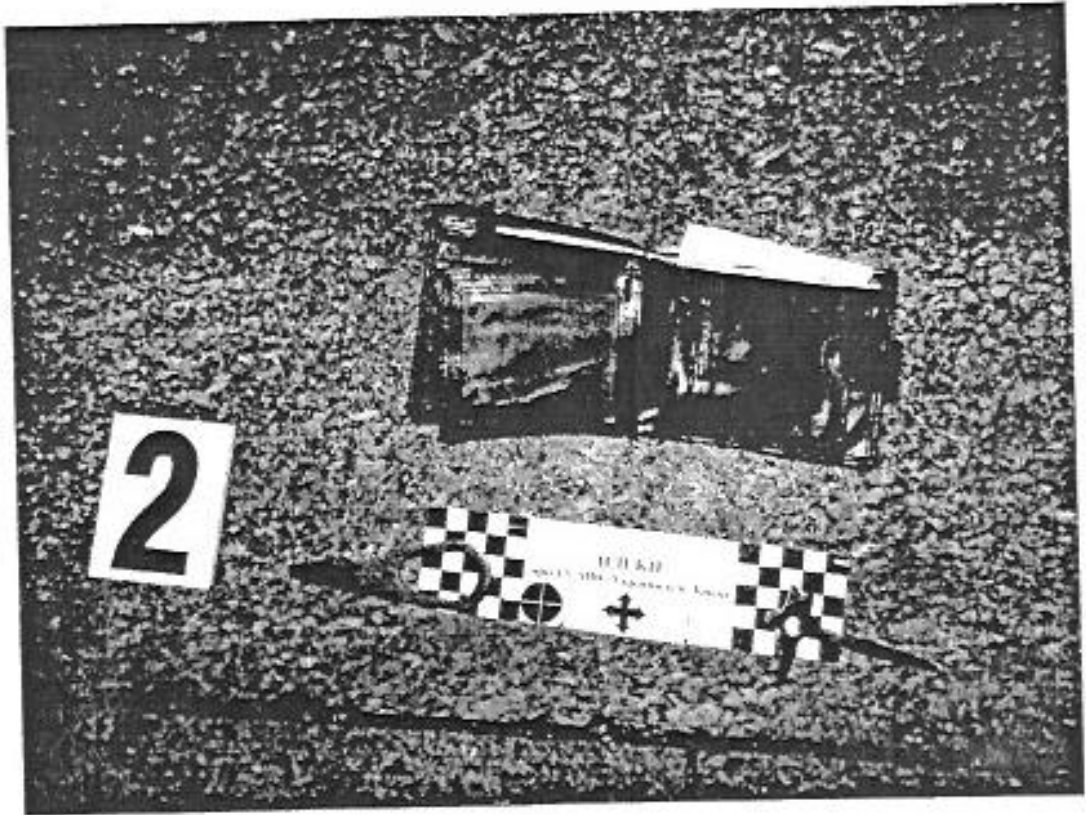


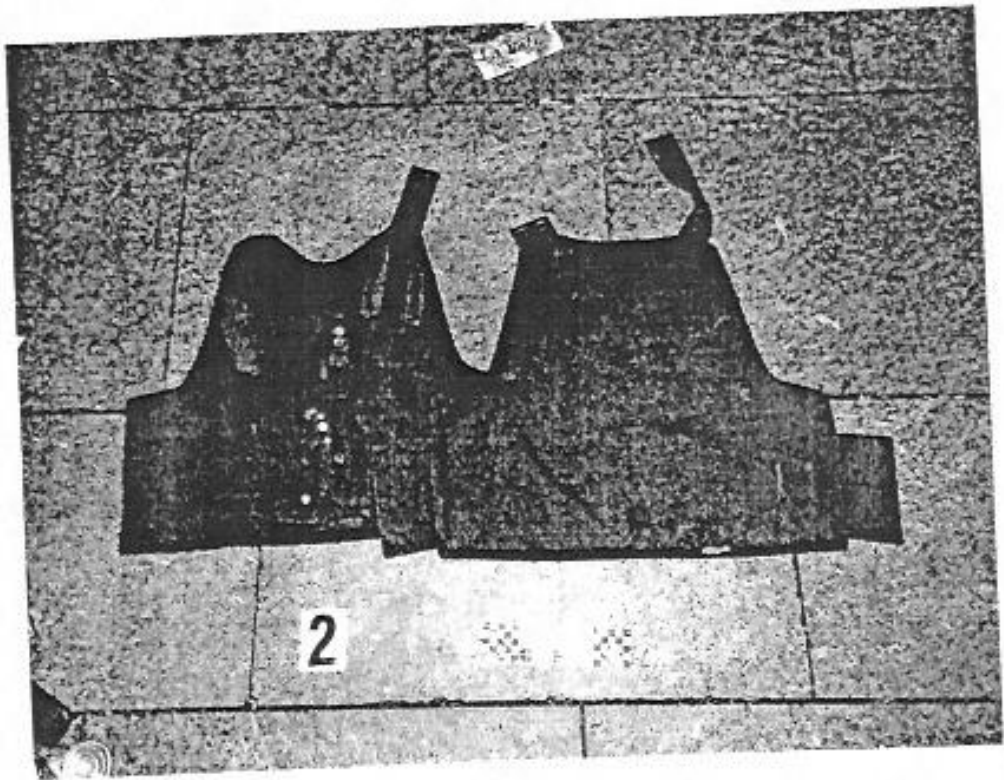
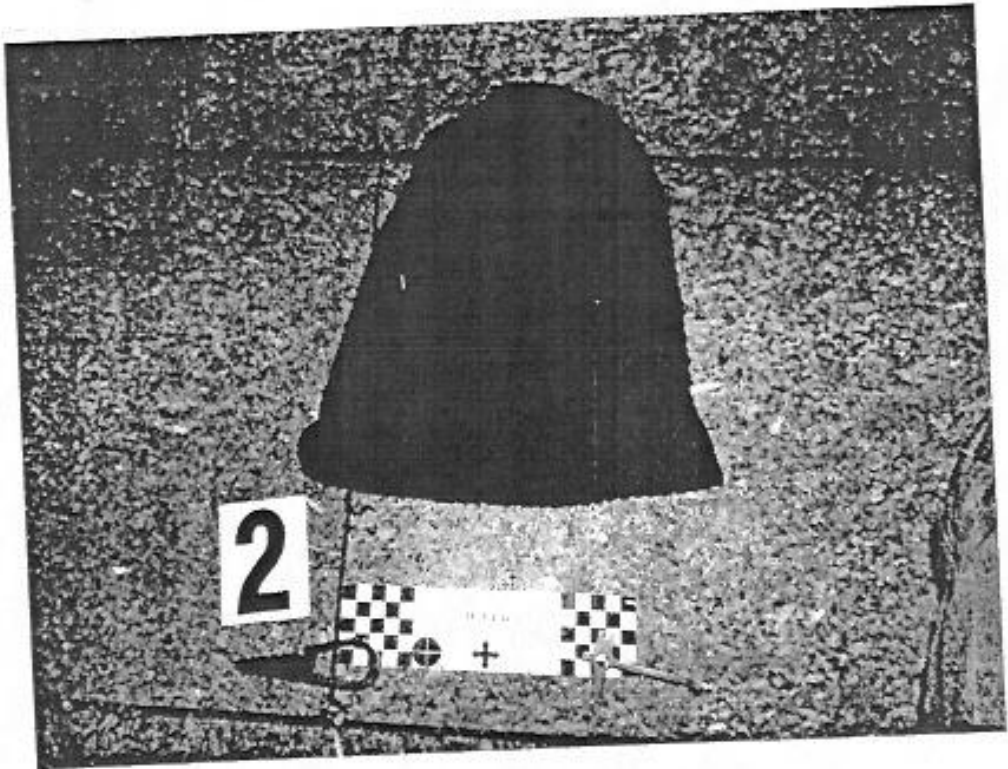




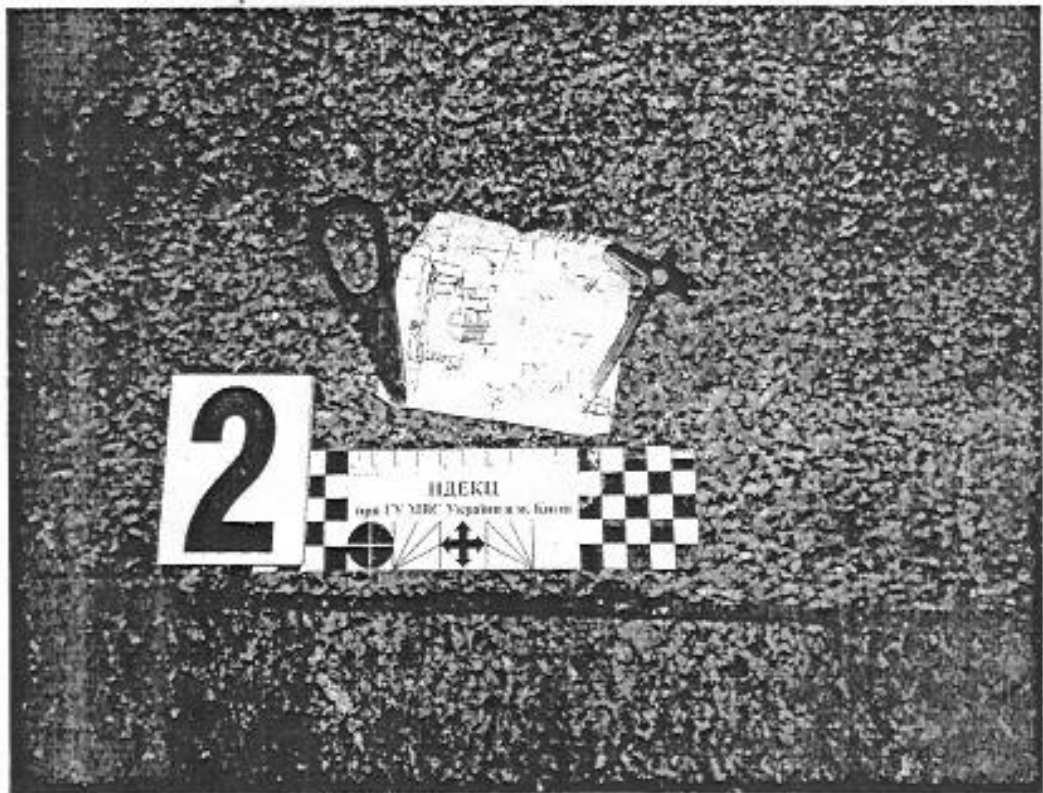


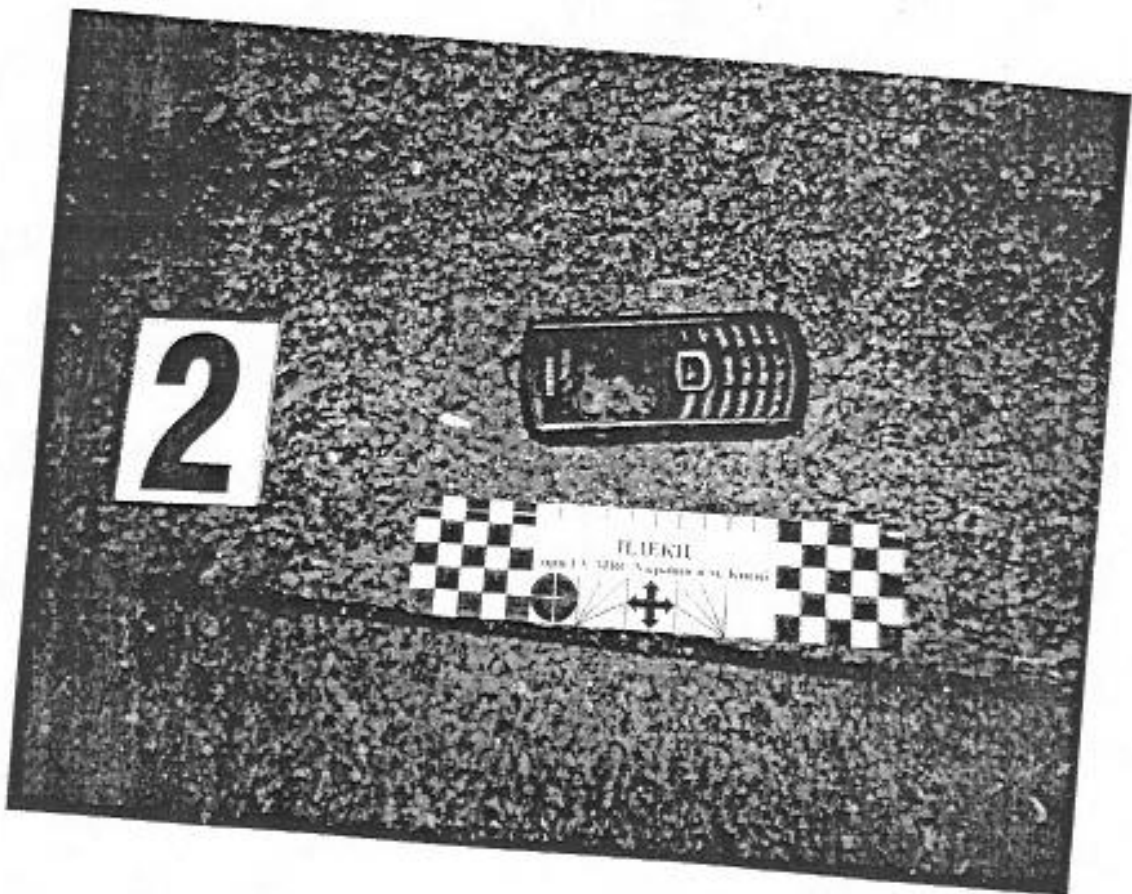
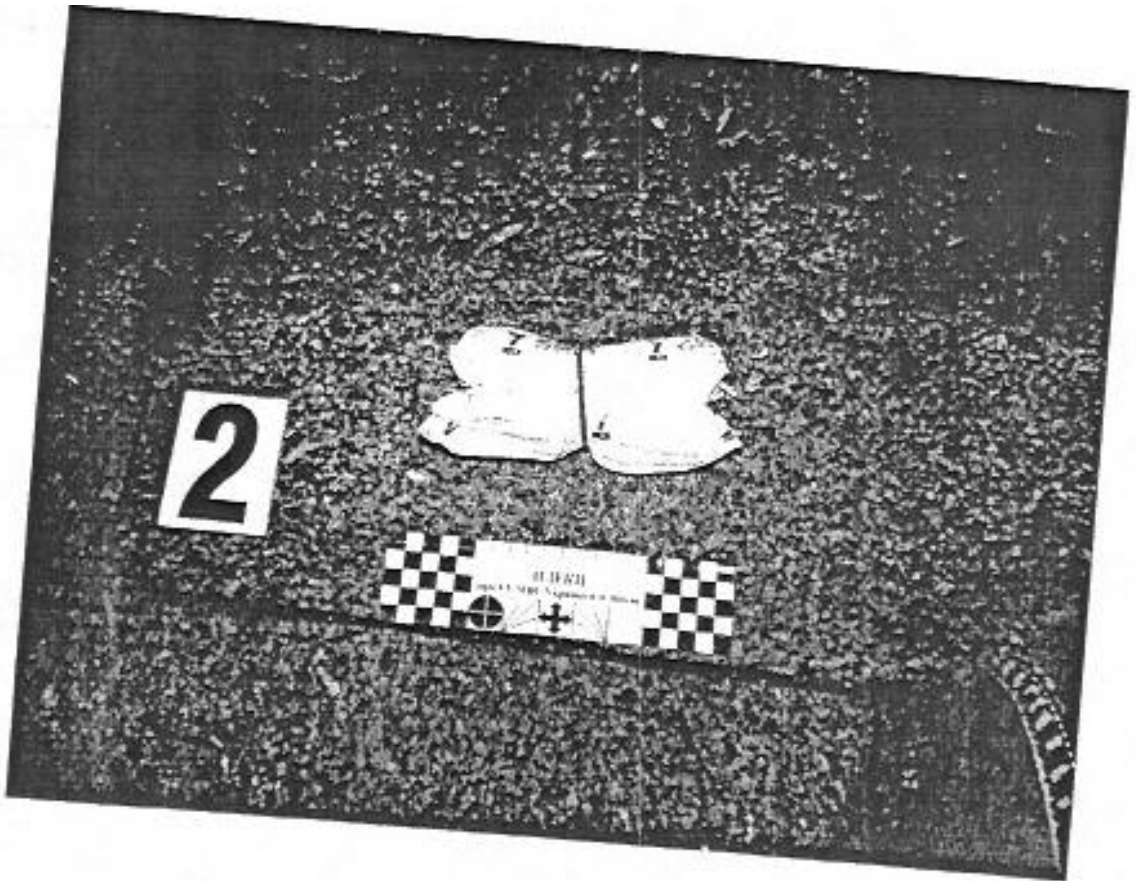


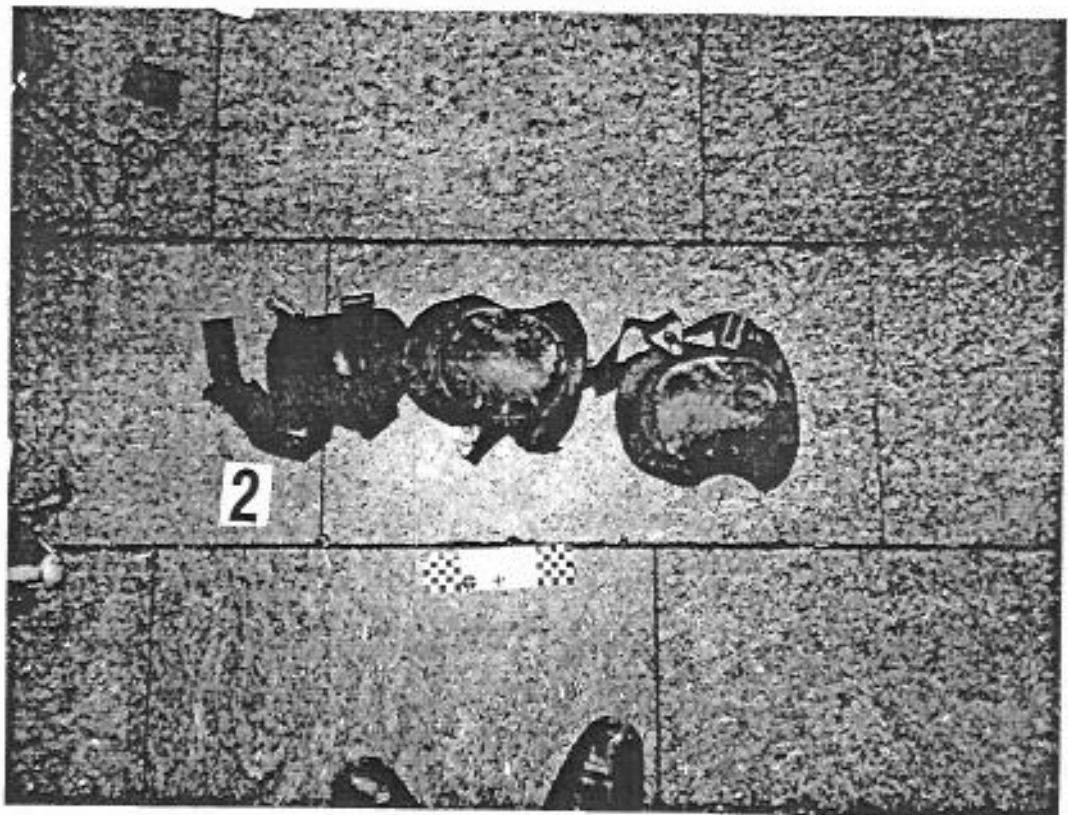


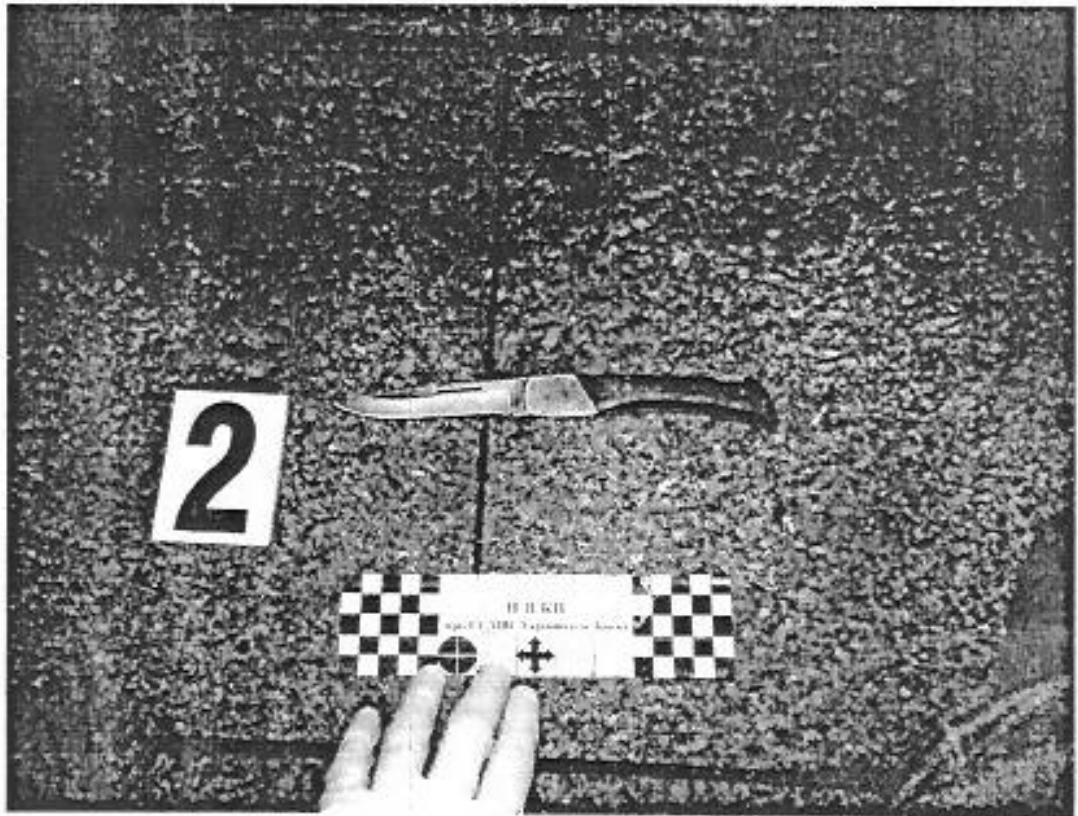
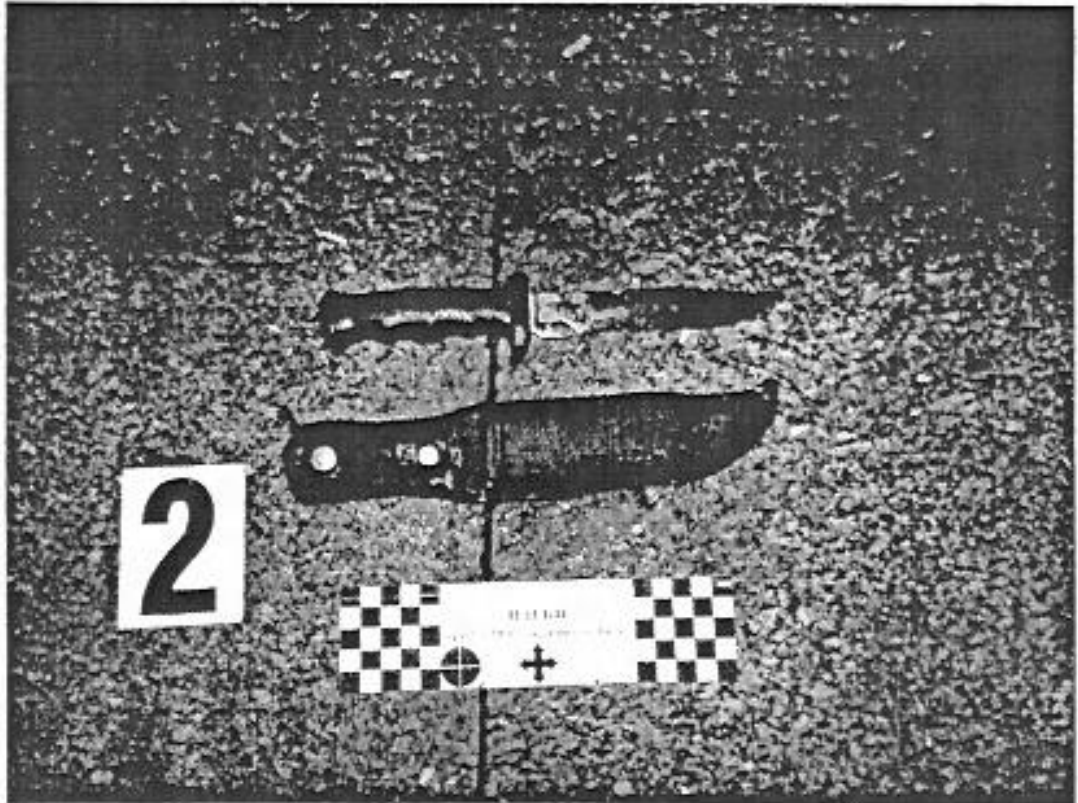


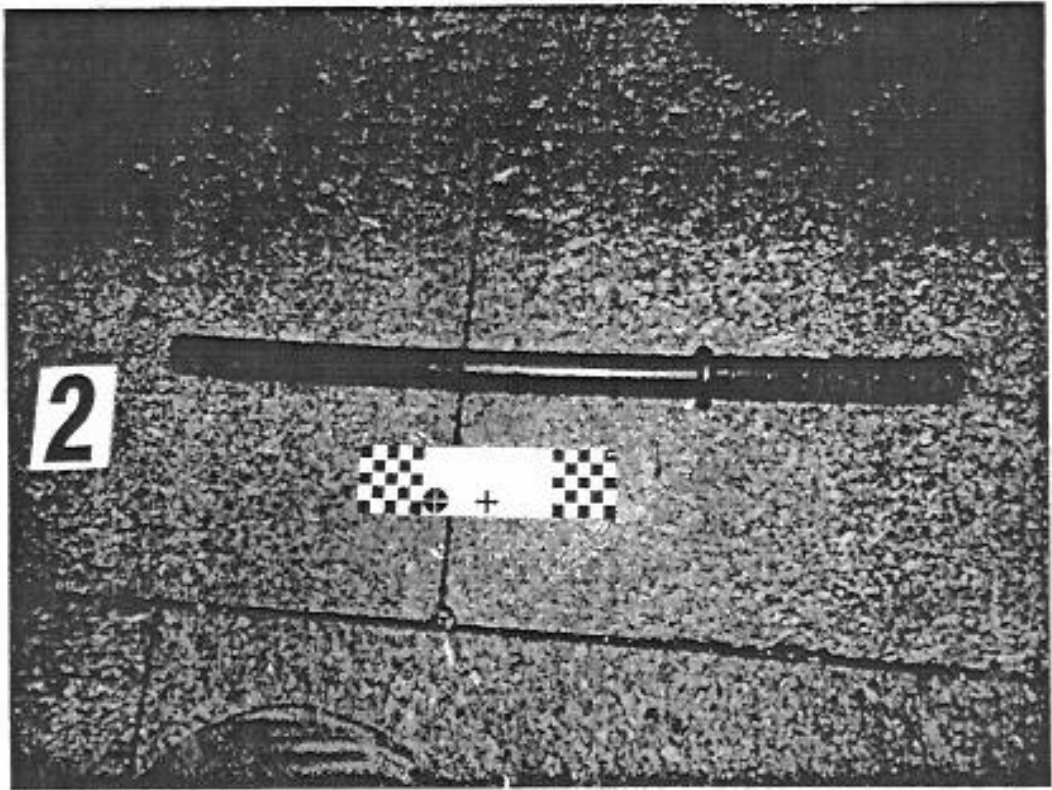


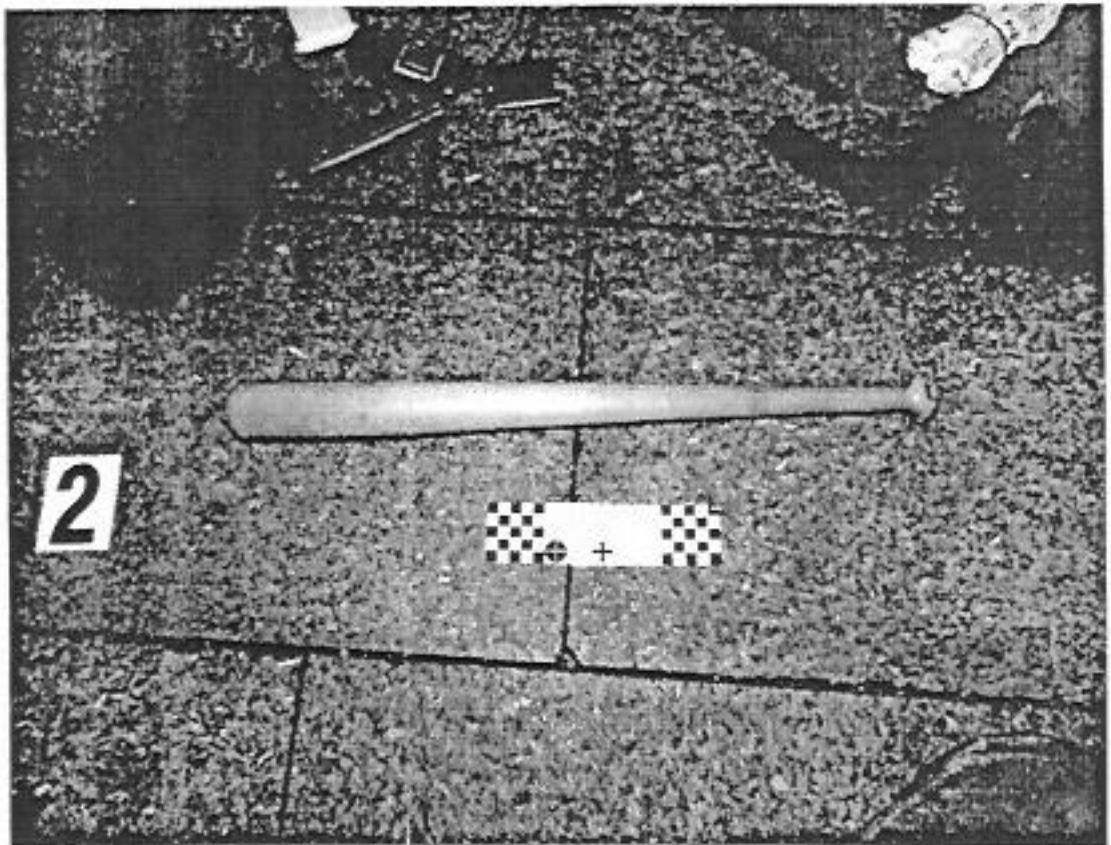
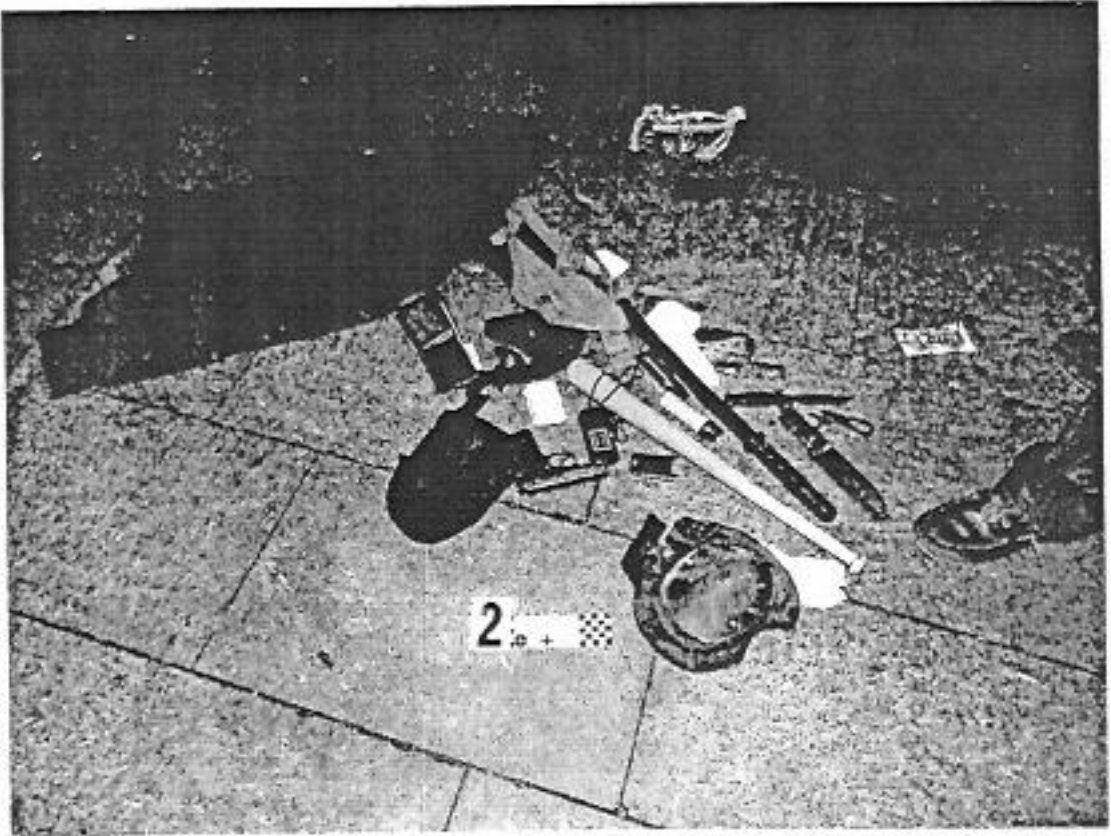


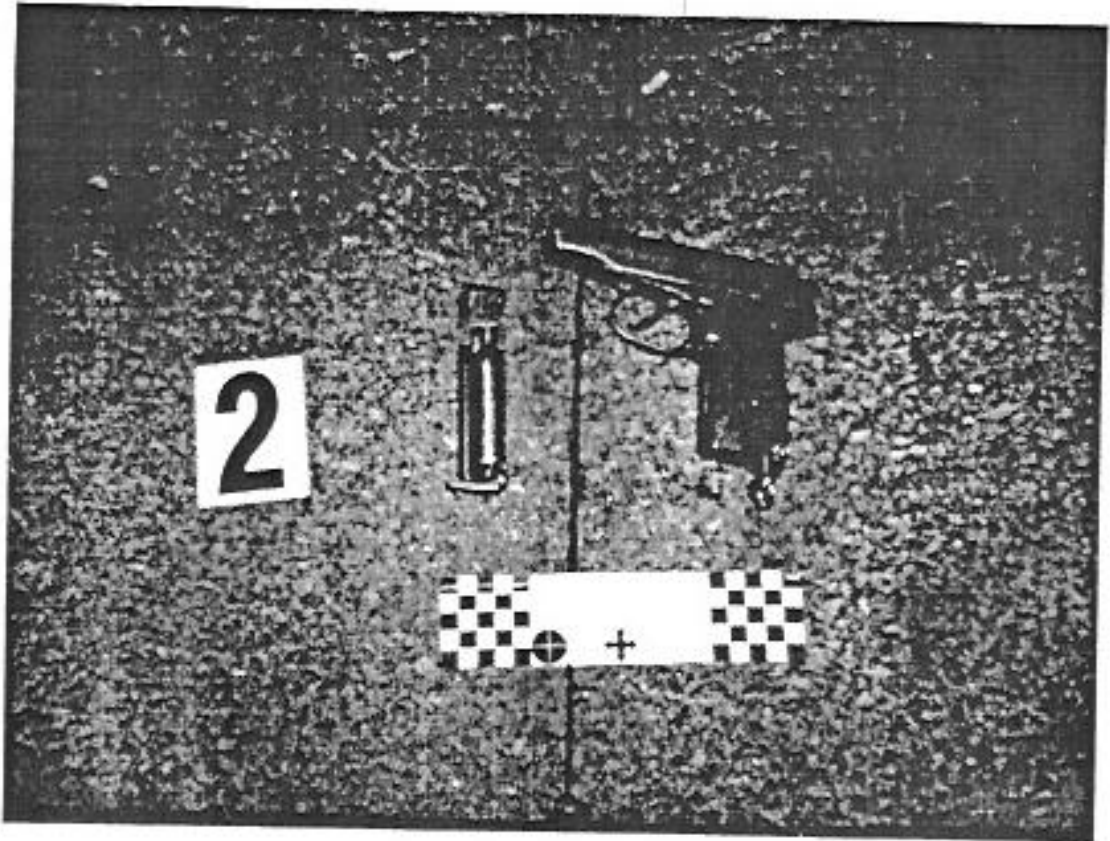


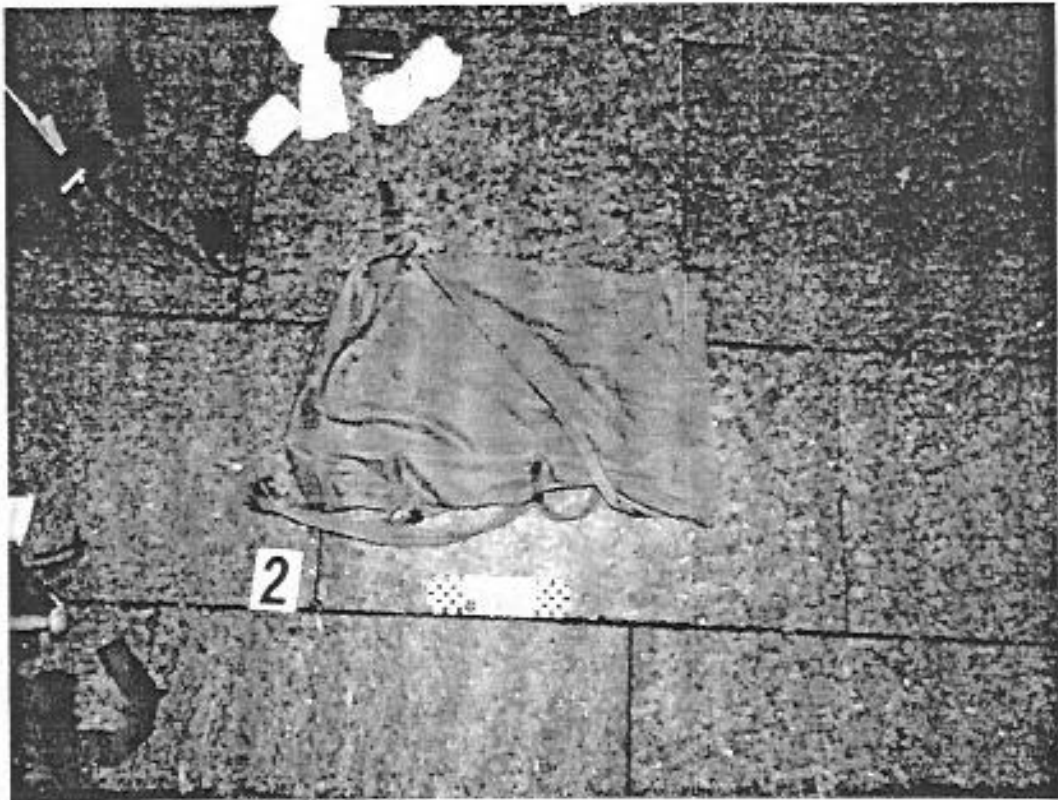
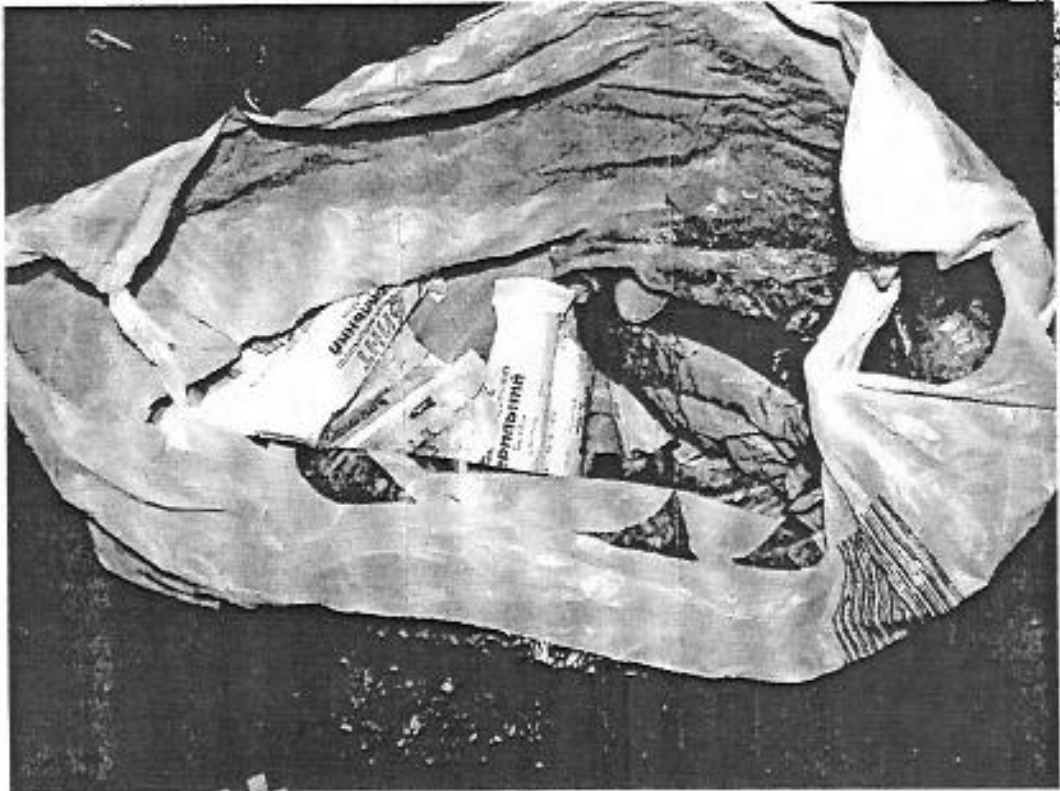




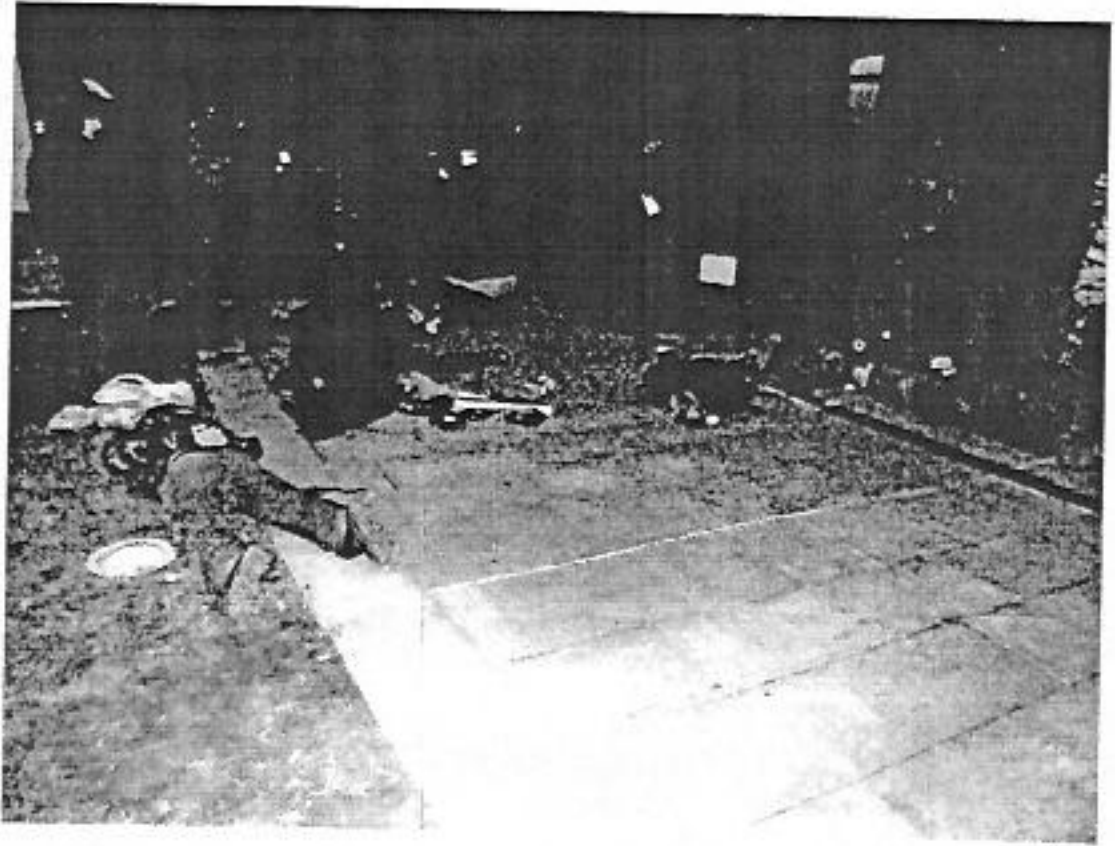


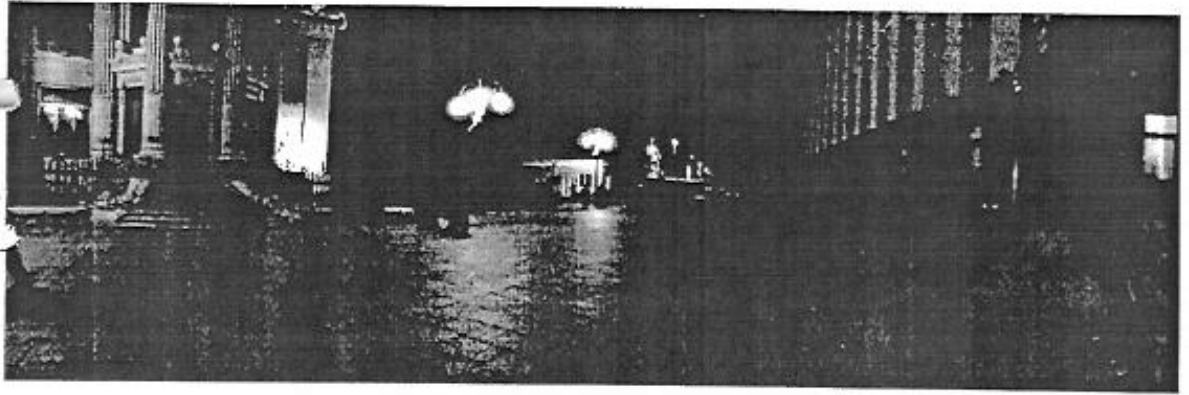




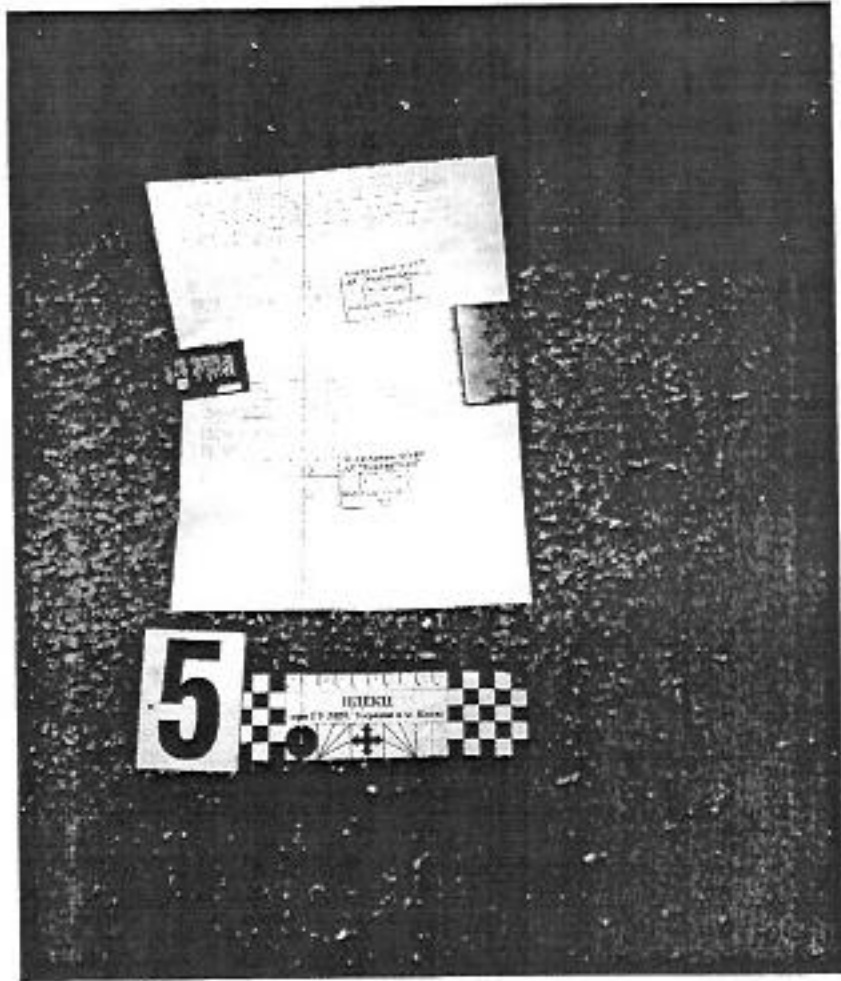


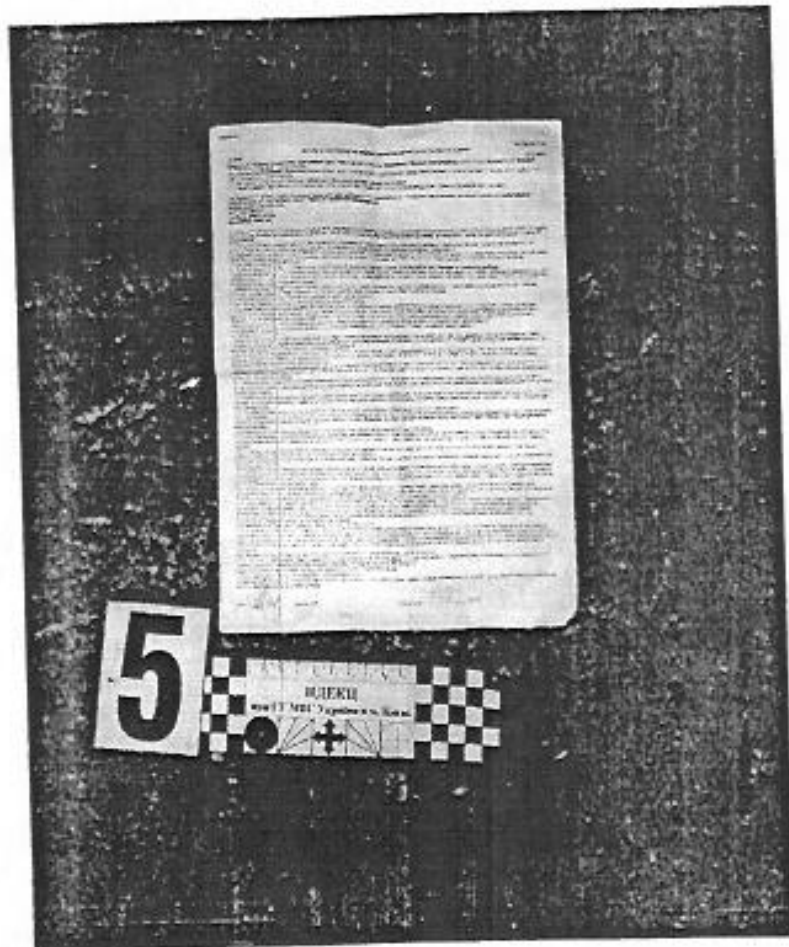
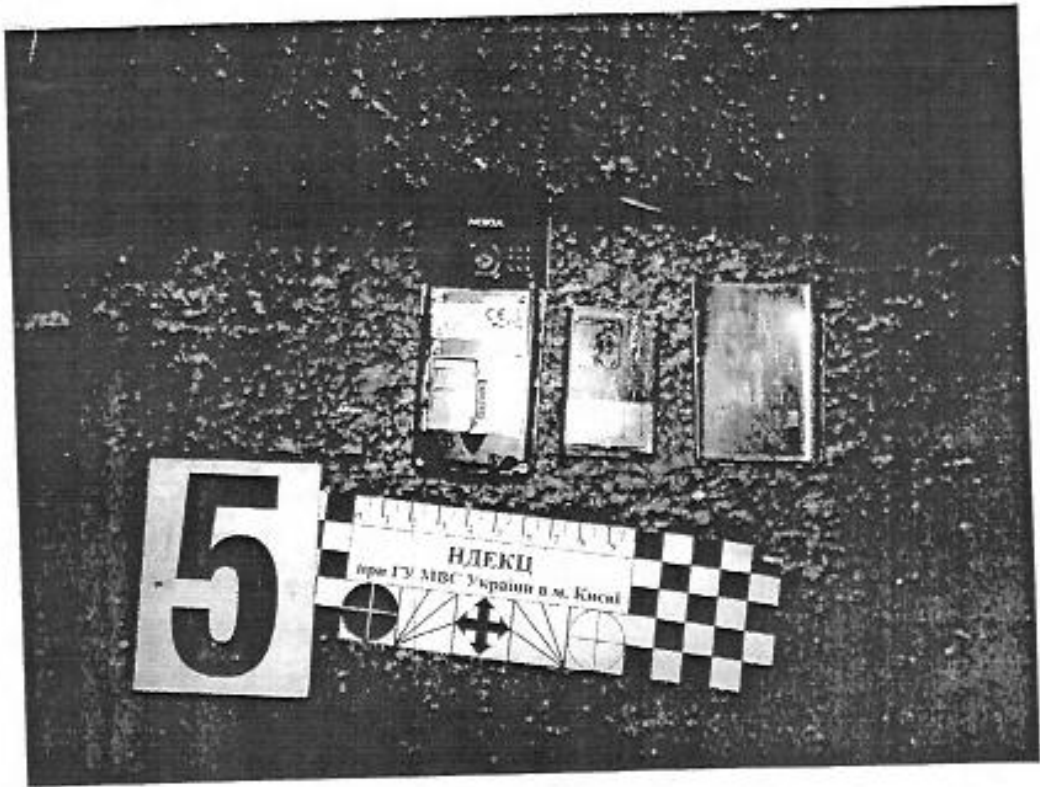


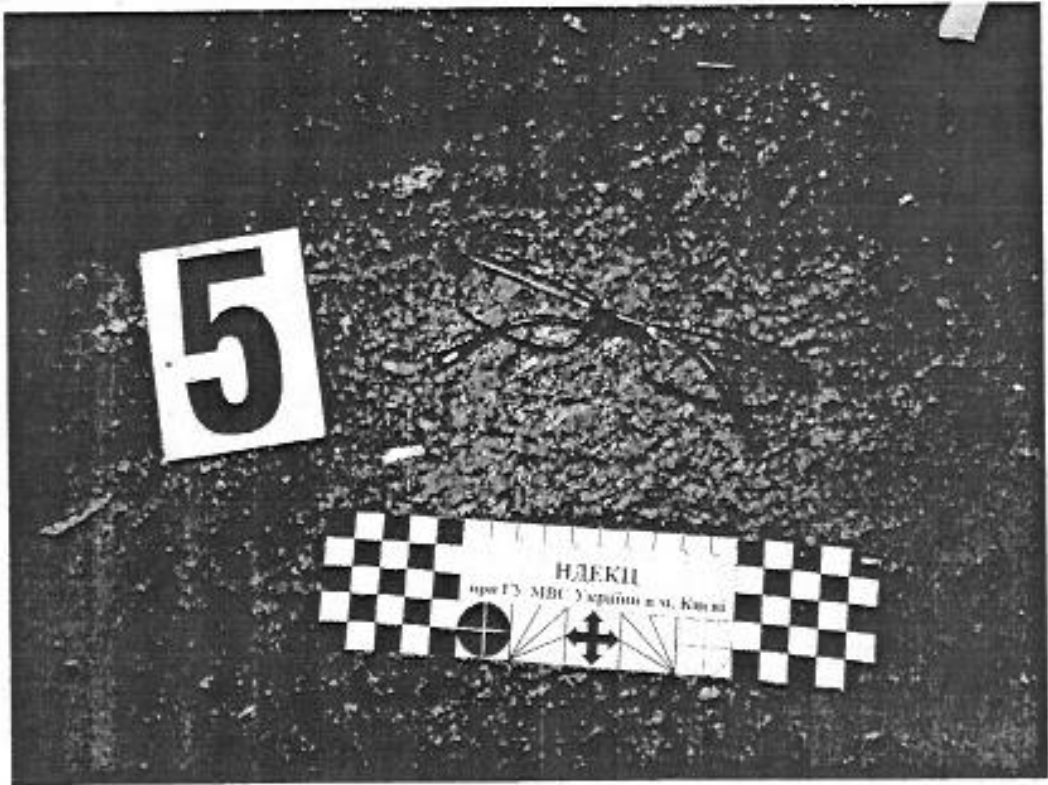


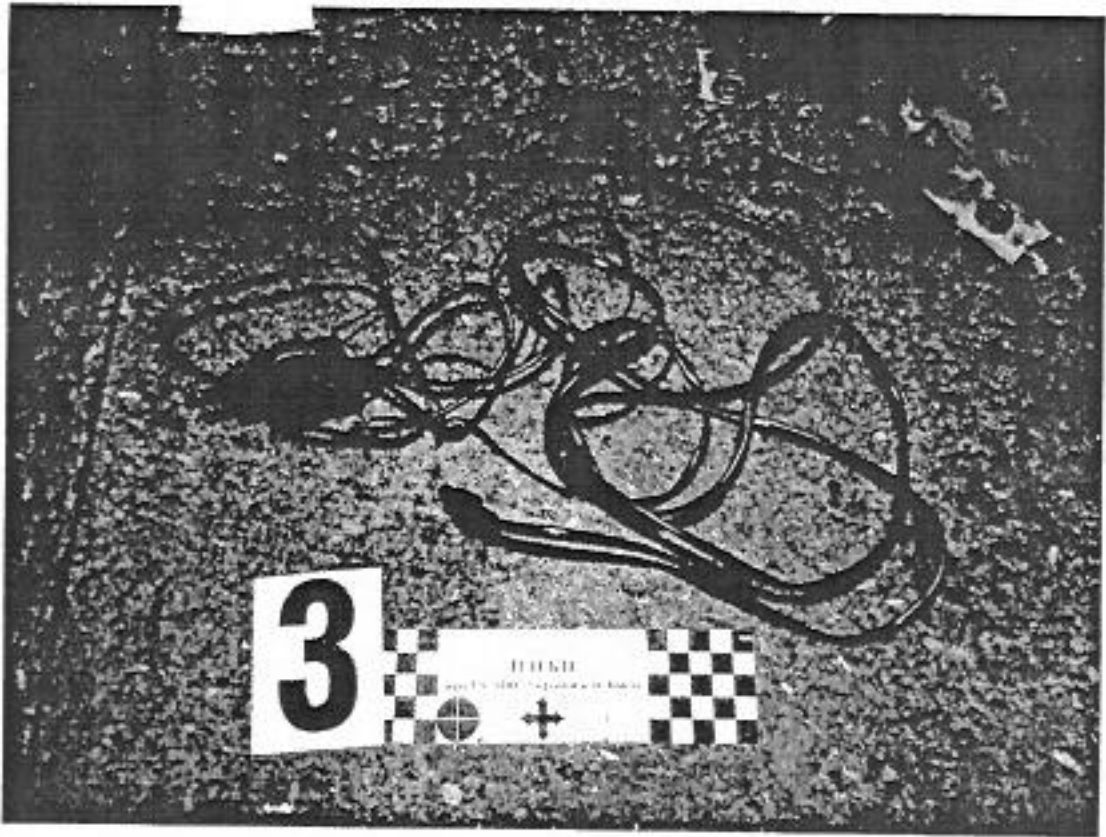


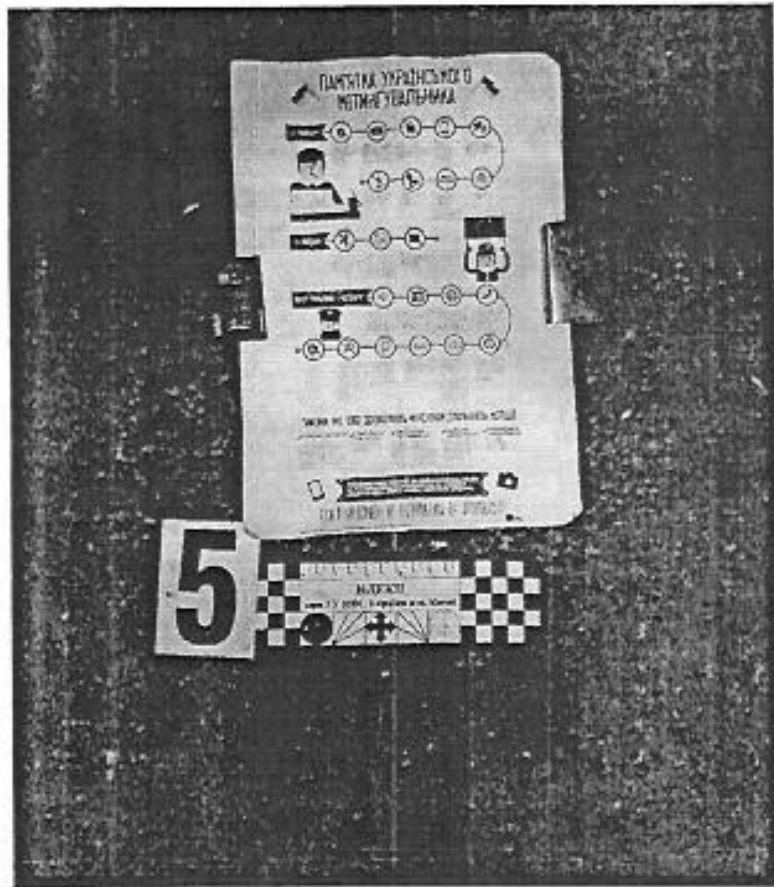


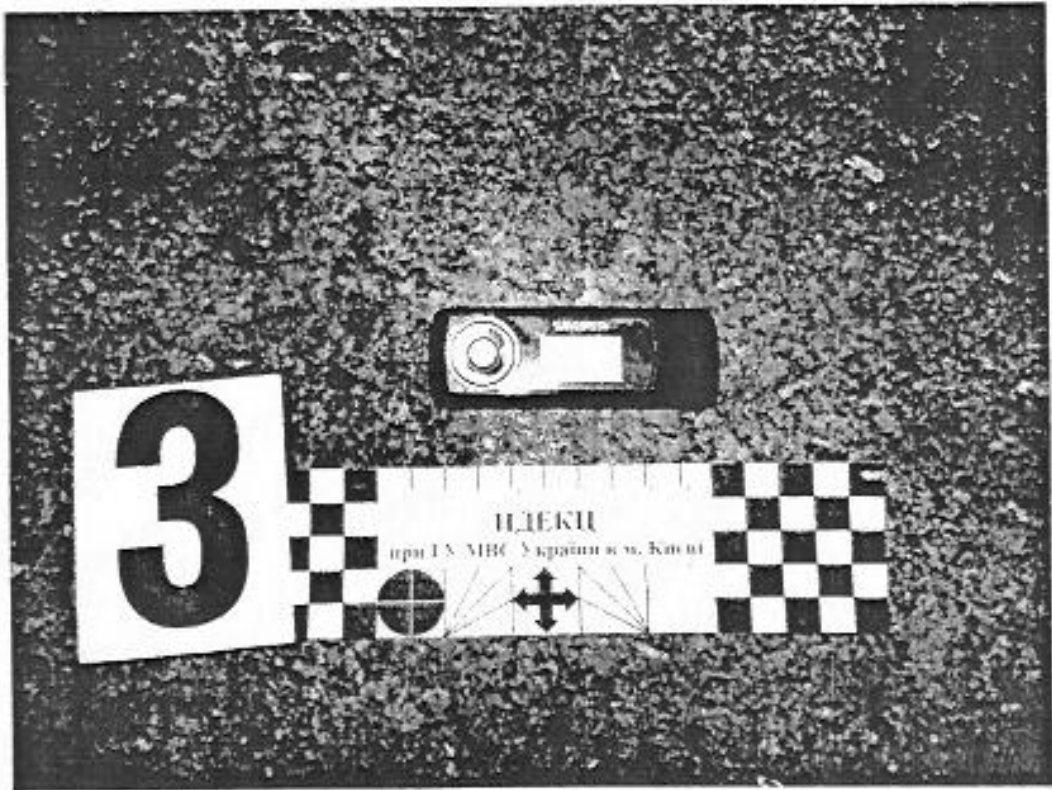












**ДОДАТОК Б**

**Зведені дані анкетування та опитування працівників органів досудового розслідування та оперативних працівників СБ та МВС України (230 осіб), прокурорів, які здійснюють процесуальне керівництво (60 осіб), слідчих суддів (25 осіб) щодо проблем початкового етапу розслідування масових заворушень (усього – 315 респондентів)**

1. Чи маєте Ви професійний досвід роботи, пов'язаний із досудовими розслідуваннями масових заворушень:

а) так – 100% опитаних

б) ні – 0%

2. Ваш загальний стаж роботи в практичному підрозділі:

а) до 1 року - 5% опитаних

б) до 3 років – 20% опитаних

в) до 5 років - 50% опитаних

г) понад 5 років – 15% опитаних

д) понад 10 років – 10% опитаних

3. Чи є певна специфіка розслідування масових заворушень, що дозволяє виділити її в окрему методику розслідування:

а) так – 82% опитаних

б) ні - 0

в) важко відповісти – 18% опитаних

4. Чи відчуваєте Ви потребу у сучасних науково-практичних рекомендаціях щодо початкового етапу розслідування масових заворушень?

а) є потреба у сучасних науково-практичних рекомендаціях щодо початкового етапу розслідування масових заворушень – 96%

б) такої потреби немає – 4%

5. Яка форма науково-практичних рекомендацій щодо розслідування масових заворушень є для Вас найбільш прийнятною й корисною?

- а) сучасна методика розслідування масових заворушень – 84%
- б) статті в наукових журналах щодо окремих проблем розслідування – 10%
- в) інше – 6%

6. Як Ви оцінюєте ситуацію, коли обвинувачення особи у організації або активній участі у масових заворушеннях ґрунтується на показаннях співробітників правоохоронних органів, що брали участь у припиненні масових заворушень, не залежно від процесуального статусу цих осіб у кримінальному провадженні?

Вважають таке рішення допустимим:

- слідчі – 92%
- оперативні працівники – 94%
- прокурори – 42%
- слідчі судді – 36%
- адвокати – 8%

7. Чи знайомі Ви із сучасними концепціями тактичних (криміналістичних) операцій? Якщо так, то звідки Ви отримали інформацію про них?

Відповідь «так» отримано від 48% респондентів, які отримували відповідну інформацію:

- в ході навчання – 15%
- із наукової літератури – 8%
- в процесі проходження курсів із підвищення кваліфікації – 58%
- інший варіант – 19%

8. Чи вважаєте Ви відсутність інформації про теоретичні засади тактичних операцій чинником, що негативно впливає на ефективність здійснення досудового розслідування масових заворушень?

а) так – 78% опитаних

б) ні - 0

в) важко відповісти – 22% опитаних

9. Чи потребує слідча практика, на ваш погляд, розробки та впровадження типових тактичних операцій для вирішення певних завдань розслідування?

а) так – 78% опитаних

б) ні – 2% опитаних

в) важко відповісти – 20% опитаних

10. Які проблеми взаємодії слідчого та прокурора, що здійснює процесуальне керівництво досудовим розслідуванням масових заворушень, Ви відчували? Найбільш типові відповіді:

а) прокурори здійснюють керівництво «формально» – 78% опитаних

б) слідчі не виконують вказівок прокурора – 24% опитаних

в) відсутні спільні наради, вказівки «спускаються зверху» – 42% опитаних

г) відсутня процесуальна самостійність слідчого – 64%

## ДОДАТОК В

**НАРОДНИЙ ДЕПУТАТ УКРАЇНИ  
МИСИК ВОЛОДИМИР ЮРІЙОВИЧ**

Комітет з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності  
Голова підкомітету з питань діяльності органів прокуратури

01008, м. Київ, вул. Грушевського, 5, Верховна Рада України  
факс: (044) 255-24-13

№ М-370-149

«15» листопада 2016 р.

**Ректору  
Луганського державного  
університету внутрішніх справ  
імені Е. О. Дідоренка  
проф. Комарницькому В. М.**  
Луганська обл., м. Северодонецьк,  
вул. Донецька, 1

**Шановний Віталію Мар'яновичу!**

Повідомляємо, що надіслані Вами пропозиції щодо змін і доповнень до Кримінального процесуального кодексу України, підготовлені здобувачем Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка Кузьменком Олександром Петровичем, були розглянуті підкомітетом з питань діяльності органів прокуратури Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності, визнані слухними та використані при доопрацюванні положень Кримінального процесуального кодексу України.

Дякуємо за надіслані пропозиції й сподіваємося на подальшу плідну співпрацю.

**З повагою,**

**народний депутат України,  
голова підкомітету  
з питань діяльності органів прокуратури**

**В. Ю. Мисик**

**ЗАТВЕРДЖУЮ**

Керівник

Київської місцевої прокуратури № 10

Гавриш Р.В.

“16” листопада 2016 р.

**Акт**

**впровадження у практичну діяльність Київської місцевої прокуратури  
№ 10 результатів дисертаційного дослідження  
Кузьменка Олександра Петровича на тему:  
«Початковий етап розслідування масових заворушень» за спеціальністю  
12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза;  
оперативно-розшукова діяльність**

Комісія у складі: керівника Київської місцевої прокуратури № 10, радника юстиції, Гавриша Р.В., першого заступника керівника Київської місцевої прокуратури № 10, юриста 2 класу, кандидата юридичних наук Кучера В.О., прокурора Київської місцевої прокуратури № 10 Адамів Ю.Я. склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Кузьменка Олександра Петровича на тему: «Початковий етап розслідування масових заворушень» можуть застосовуватися у практичній діяльності прокурорів під час здійснення процесуального керівництва розслідуванням масових заворушень, а також під час проведення занять в системі службової підготовки.

**Голова комісії:**

Керівник Київської місцевої прокуратури № 10  
радник юстиції

 Р. Гавриш

Перший заступник керівника  
Київської місцевої прокуратури № 10  
юрист 2 класу, к.ю.н.

 В. Кучер

Прокурор  
Київської місцевої прокуратури № 10

 Ю. Адамів

**ЗАТВЕРДЖУЮ**

Заступник начальника  
управління Головного  
слідчого управління  
Національної поліції України  
кандидат юридичних наук



*(Signature)*  
**М.С. Цуцкірідзе**

30 серпня 2016 року

**А К Т**

**впровадження у практичну діяльність органів досудового розслідування матеріалів дисертаційного дослідження Кузьменка Олександра Петровича на тему: «Початковий етап розслідування масових заворушень»**

Комісія у складі: заступника начальника відділу ГСУ НП України, кандидата юридичних наук Мірковця Д.М., старшого слідчого в особливо важливих справах ГСУ НП України, кандидата юридичних наук Шевчишена А.В., старшого слідчого в особливо важливих справах ГСУ НП України, Тарасенка А.С., склала цей акт про те, що матеріали дисертаційного дослідження Кузьменка Олександра Петровича на тему: «Початковий етап розслідування масових заворушень» можуть застосовуватись у практичній діяльності слідчих підрозділів, а також під час проведення занять в системі службової підготовки.

**Заступник начальника відділу  
ГСУ НП України  
кандидат юридичних наук**

*(Signature)*

**Д.М. Мірковець**

**Старший слідчий в особливо важливих  
справах ГСУ НП України  
кандидат юридичних наук**

*(Signature)*

**А.В. Шевчишен**

**Старший слідчий в особливо важливих  
справах ГСУ НП України**

*(Signature)*

**А.С. Тарасенко**

**ЗАТВЕРДЖУЮ**

Проректор  
Національної академії  
внутрішніх справ,  
доктор юридичних наук,  
професор



**С.С. Чернявський**

16. 01. 2016 р.

**АКТ**

**про впровадження результатів дисертації**

**Кузьменка Олександра Петровича на тему:**

**«Початковий етап розслідування масових заворушень» у освітній процес та науково-дослідну діяльність Національної академії внутрішніх справ**

Комісія у складі: директора Інституту післядипломної освіти Національної академії внутрішніх справ, доктора юридичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України Удалової Лариси Давидівни (голова комісії), завідувача кафедри кримінального процесу Національної академії внутрішніх справ, кандидата юридичних наук, доцента Рожнової Вікторії Василівни, завідувача кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, кандидата юридичних наук, доцента Самодіна Артема Володимировича, склала цей акт про те, що опубліковані наукові статті, тези доповідей, які були підготовлені за результатами дисертаційного дослідження Кузьменком Олександром Петровичем на тему: «Початковий етап розслідування масових заворушень» є цілком обґрунтованими, мають належний науковий рівень та вагомое практичне значення і були використані у освітньому процесі Національної академії внутрішніх справ при викладанні навчальних дисциплін «Криміналістика», «Розслідування окремих видів злочинів», «Особливості розслідування окремих видів злочинів», а також у науково-дослідній роботі викладачів.

**Голова комісії:**

**Л.Д. Удалова**

**Члени комісії:**

**В.В. Рожнова**

**А.В. Самодін**

**ЗАТВЕРДЖУЮ**

Заступник декана  
юридичного факультету  
Київського національного університету  
імені Тараса Шевченка  
д.ю.н., проф. **О.О. Отрадна**  
«13» червня 2017 р.

**АКТ**

впровадження у навчальний та науково-дослідний процес юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка результатів дисертаційного дослідження Кузьменка Олександра Петровича на тему: «Початковий етап розслідування масових заворушень» за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

Комісія викладачів кафедри правосуддя юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка у складі:

1. Завідувача кафедри правосуддя, д.ю.н., проф. М. А. Погорецького
2. Професора кафедри правосуддя, д.ю.н., проф. О.П. Кучинської
3. Професора кафедри правосуддя, д.ю.н., проф. О.Г. Яновської

склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Кузьменка Олександра Петровича на тему: «Початковий етап розслідування масових заворушень», поданих на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність, мають належний науковий рівень та вагоме практичне значення для використання в навчальному процесі кафедри правосуддя юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка при викладанні навчальних дисциплін «Актуальні проблеми розслідування злочинів про громадського порядку», «Проблеми досудового розслідування», «Розслідування окремих видів злочинів», а також у науково-дослідній роботі аспірантів та викладачів.


Завідувач кафедри правосуддя,  
д.ю.н., проф.

 **М.А. Погорецький**

Професор кафедри правосуддя,  
д.ю.н. проф.

 **О.П. Кучинська**

Професор кафедри правосуддя,  
д.ю.н. проф.

 **О.Г. Яновська**